

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Національні відносини в умовах соціалістичного соціалізму
- XXV з'їзд КПРС про зміцнення обороноздатності СРСР
- Боротьба більшовиків України за віднесення союзу сил соціалістичної революції національно-визвольного руху (березень — травень 1917 р.)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (189)
ГРУДЕНЬ
1976

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Чирко В. А. Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму 5
Письменний Г. Г. XXV з'їзд КПРС про зміцнення обороноздатності СРСР 14

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Курас І. Ф. Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень—жовтень 1917 р.) 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Григорович Д. П. Марксистсько-ленінське виховання комуністів України в роки Великої Вітчизняної війни 45
Наконечний В. А. (*Луцьк*). Боротьба трудящих Волліні з бандами українських буржуазних націоналістів у ході відбудови народного господарства 55
Бабко Ю. В., Безпалко М. Г. Політична самоосвіта, система вечірньої і заочної партосвіти в роки соціалістичного будівництва 63
Гамрецький Ю. М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. 74

ЗАМІТКИ

- Марущак М. Й. (*Львів*). Партійне керівництво науково-дослідною роботою у вищих технічних учбових закладах Української РСР (1961—1965 рр.) 82
Чуприна М. С. (*Чернігів*). До питання про дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського в 1925—1930 рр. 89
Лобанова Г. В. Про позицію західнонімецьких комуністів щодо імперіалістичної інтеграції в Європі 95

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Притвар С. Г. (*Вінниця*). Роль кабінетів історії в підвищенні ефективності знань учнів 101

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

- Ачкасова В. Н., Мироненко О. К. Книга стародавньої київської бібліотеки (До 900-річчя «Ізборника 1076 р.») 105

СПОГАДІ

- Денисов Я. І. (*Львів*). Навічно в пам'яті і серці (Записки розвідника) 109

НАШ КАЛЕНДАР

Плахін В. М. Генерал армії М. Ф. Ватутін (До 75-річчя з дня народження)	118
Коваленко О. Б. (Чернігів). Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування)	121
Карпов І. К. Видатний радянський полководець (До 80-річчя з дня народження Г. К. Жукова)	125
Муратчаєва О. П. (Одеса). Маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський (До 80-річчя з дня народження)	127
Булкіна В. П. Борець за велику пролетарську справу (До 90-річчя з дня народження О. Я. Пархоменка)	129

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Белявін Ф. К. (Кіровоград), Івашенко М. К. Авангард трудового колективу	132
Панченко П. П. Соціальний облик колхозної молодіж	133
Будько М. О. Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немайть. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны	135
Глуговський А. М. (Чернівці). Я. М. Копанский. Интернациональная солдатность с борьбой трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской родиной. 1918—1940	137
Петерс І. А. В. Я. Сяполс. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность 1933—1939	139
Клименко В. А. (Москва). В. И. Кострикин. Земельные комитеты в 1917 году	141
Калениченко П. М., Калениченко А. П. Славяне и Запад	143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Присудження Державної премії СРСР 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР»	145
Петухов М. Я. Головна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР» про завдання підготовки томів у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України	145
Сарбей В. Г. Всесоюзна історіографічна конференція	146
Жученко І. Я. Відзначення 50-річчя В. М. Немайто	148
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1976 р.	149

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. За-млянський (заст. головного редактора), В. М. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Чирко В. А. Национальные отношения в условиях развитого социализма . . . 5
Письменный Г. Г. XXV съезд КПСС об укреплении обороноспособности СССР . . . 14

К 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции

- Курас И. Ф. Борьба большевиков Украины за укрепление союза сил социалистической революции и национально-освободительного движения (март—октябрь 1917 г.) . . . 26

СООБЩЕНИЯ

- Григорович Д. П. Марксистско-ленинское воспитание коммунистов Украины в годы Великой Отечественной войны . . . 45
Наконечный В. А. (Луцк). Борьба трудящихся Волины с бандами украинских буржуазных националистов в ходе восстановления народного хозяйства . . . 55
Бабко Ю. В., Безпалко М. Г. Политическое самообразование, система вечернего и заочного партпросвещения в годы социалистического строительства . . . 63
Гамрецкий Ю. М. Кризис мелкобуржуазных партий на Украине в 1917 г. . . 74

ЗАМЕТКИ

- Марущак Н. И. (Львов). Партийное руководство научно-исследовательской работой в высших технических учебных заведениях Украинской ССР (1961—1965 гг.) . . . 82
Чурина М. С. (Чернигов). К вопросу о дипломатической деятельности Ю. М. Коцюбилского в 1925—1930 гг. . . 89
Лобанова Г. В. К вопросу о позиции западногерманских коммунистов в отношении империалистической интеграции в Европе . . . 95

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Притвар С. Г. (Винница). Роль кабинетов истории в повышении эффективности знаний учителей . . . 101

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Ачкасова В. Н., Мироненко А. К. Книга древней киевской библиотеки (К 900-летию «Изборника 1076 г.») . . . 105

ВОСПОМИНАНИЯ

- Денисов Я. И. (Львов). Навечно в памяти и сердце (Записки разведчика) . . . 109

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Плахин В. Н. Генерал армии Н. Ф. Ватутин (К 75-летию со дня рождения) . . . 118
Коваленко А. Б. (Чернигов). Черниговская архивная комиссия (К 80-летию со дня основания) . . . 121
Карпов И. К. Выдающийся советский полководец (К 80-летию со дня рождения Г. К. Жукова) . . . 125
Муратчаева Е. П. (Одесса). Маршал Советского Союза К. К. Рокоссовский (К 80-летию со дня рождения) . . . 127
Булкина В. П. Борец за великое пролетарское дело (К 90-летию со дня рождения А. Я. Пархоменко) . . . 129

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Белявин Ф. К. (Кировоград), Иващенко Н. К. Авангард трудового коллективу . . . 132
Панченко П. П. Социальный облик колхозной молодежи . . . 133
Буцко Н. А. Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны . . . 135
Глуговский А. Н. (Черновцы), Я. М. Копанский. Интернациональная солидарность с борьбой трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской родиной. 1918—1940 . . . 137

Петерс И. А. В. Я. Сиполс. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность 1933—1939	139
Клименко В. А. (Москва). В. И. Кострикин. Земельные комитеты в 1917 году	141
Калениченко П. М., Калениченко А. П. Славяне и Запад	143

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Присуждение Государственной премии СССР 26-томной «Історії міст і сіл Української РСР»	145
Петухов Н. Я. Главная редколлегия «Історії міст і сіл Української РСР» о задачах подготовки томов в свете решений XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины	145
Сарбей В. Г. Всесоюзная исторнографическая конференция	146
Жученко И. Я. Чествование 50-летия В. Н. Немятого	148
Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1976 г.	149

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. А. ЧИРКО (Київ)

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

На XXV з'їзді КПРС знайшли глибоке і всебічне обґрунтування чергові завдання комуністичного будівництва. Значний вклад з'їзд вніс в розробку питань про закономірності розвитку національних відносин. Розробляючи проблеми національної політики, з'їзд виходив з того, що в нашій країні національне питання розв'язане повністю і остаточно, «...склалась нова історична спільність — радянський народ, в основі якої лежить непорушний союз робітничого класу, селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу, дружба всіх націй і народностей країни»¹. Інтернаціоналізм став переконанням, нормою поведінки радянських людей всіх націй і народностей.

В основі діяльності КПРС по дальшому згуртуванню і розвитку соціалістичних націй лежать розроблені В. І. Леніним принципи інтернаціоналізму. Головним з них є принцип правильного поєднання національного і інтернаціонального, загального і особливого. Цей принцип впливає із діалектичної єдності, взаємозв'язку і взаємодії двох тенденцій в розвитку соціалістичних націй — тенденції до розквіту та тенденції до їх зближення.

В. І. Ленін писав, що «Соціалізм, організовуючи виробництво без класового гніту, забезпечуючи добробут усім членам держави, тим самим дає повний простір «симпатіям» населення і саме внаслідок цього полегшує і надзвичайно прискорює зближення і злиття націй»². Тільки соціалізм забезпечує «...перехід до свідомої і тіснішої єдності трудящих...»³.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням, враховуючи конкретні умови і досягнутий рівень в розвитку соціалістичних суспільно-політичних відносин, партія в своїй новій Програмі, прийнятій XXII з'їздом КПРС, в рішеннях XXIII і XXIV з'їздів КПРС вказала на дальше розширення і поглиблення міжнаціональних відносин. XXV з'їзд партії

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 91.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 20.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 70.

конкретизував курс на всебічний розквіт і поступове зближення націй, зробив нові теоретичні висновки і узагальнення: про єдиний народно-господарський комплекс як основу розквіту і зближення націй; про радянський народ як нову історичну спільність людей; про науково-технічну революцію як важливий фактор прискорення руху соціалістичних націй до комунізму; про зміцнення соціалістичної єдності націй, їх соціальної однорідності; про дальший розвиток духовного обличчя радянських народів, їх загальнонаціональної гордості; про посилення наступальної боротьби проти антикомунізму і антирадянщини та ін.

В основі міжнародних відносин лежить соціалістична економіка, насамперед, продуктивні сили, на базі яких будується матеріальне і духовне життя народу. XXV з'їзд КПРС охарактеризував особливості нового етапу розвитку радянських республік. Це, насамперед, досягнення ними високого рівня продуктивних сил і якісні зміни структури народного господарства за рахунок росту прогресивних галузей і технічного переозброєння виробництва. Розвиваючи свою економіку, кожна республіка вносить тим самим свій вклад в розв'язання загальносоюзних завдань. Разом з тим, успіхи кожної республіки у вирішальній мірі залежать від розвитку країни в цілому, економіка якої є спільним досягненням всіх радянських народів.

«Економічний і соціальний прогрес радянського суспільства,— говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Л. І. Брежнев,— це прогрес Російської Федерації, України і Казахстану, Білорусії і Молдавії, республік Середньої Азії, Прибалтики, Закавказзя. Єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни,— це міцна матеріальна основа дружби і співробітництва народів»⁴.

Внаслідок виконання завдань дев'ятої п'ятирічки значно збільшився промисловий потенціал всіх республік. Якщо темпи росту обсягу промислового виробництва по країні становили 43%, то по багатьох національних республіках вони були значно вищими. Так, загальний обсяг промислового виробництва становив: в Білорусії — на 64%, Молдавії — 56, Туркменії — 55,7, Киргизії — 52, Узбекистані — 51, Азербайджані — 50, Литві — 49, Вірменії — 45%. Якщо 1970 р. обсяг виробництва промислової продукції Казахстану збільшився в 19 разів порівняно з 1940 р., то в 1976 р. цей показник наближається до 30. Завершується спорудження гіганту чорної металургії країни — Казахстанська Магнітка. В доповнення до третьої всесоюзної кочегарки — Караганди — вдвоє збільшився видобуток вугілля в кар'єрах Екібастуза.

За минуле п'ятиріччя змінилося обличчя промисловості Узбекистану. Введено в дію понад 100 нових промислових об'єктів. Тут створюються повітряні лайнери, трактори, екскаватори, бавовнозбиральні машини, станки, компресори та інші складні машини, механізми, агрегати⁵.

Гідний вклад у розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни, зміцнення його економічного науково-технічного потенціалу і обороноздатності внесли трудящі Радянської України. У 1975 р. в республіці добуто 215,7 млн. т вугілля, 68,7 млрд. куб. м газу, вироблено 194,4 млрд. кіловат-годин електроенергії, 53,1 млн. т сталі, 44,2 млн. т прокату чорних металів, 18,3 млн. т мінеральних добрив та ін.⁶

Кожна республіка вносить свою частку зусиль в загальнонародну справу піднесення народного господарства. «Тепер,— відзначив у доповіді на XXV з'їзді КПРС Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін,—

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 51—52.

⁵ Там же, стор. 179; «Правда», 26, 27, 28, 29 лютого 1976 р.

⁶ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 10.

усі наші союзнi республіки мають високорозвинуту промисловість і велике механізоване сільське господарство. Об'єднані непорушними узами дружби і братерства, вони мають все необхідне для дальшого прогресу в усіх галузях матеріального виробництва, науки і культури»⁷.

Новим етапом у розвитку народного господарства всіх союзних республік і економічних районів країни, у втіленні в життя ленінської національної політики стане десята п'ятирічка. «Наша п'ятирічка,— сказав товариш Л. І. Брежнев на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС,— це ленінська політика дружби народів, перекладена на мову економіки»^{7а}.

XXV з'їзд КПРС в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» передбачає дальшу активізацію процесу економічного співробітництва і взаємодії всіх радянських республік в різних галузях суспільного життя, інтенсивний обмін науково-технічними досягненнями, кваліфікованими спеціалістами, виробничим досвідом і духовними цінностями.

При визначенні темпів розвитку виробництва радянських республік і планування розміщення продуктивних сил в економічних районах країни враховуються їх особливості: рівень розвитку промисловості, освоєність території, забезпеченість сировинними і паливними ресурсами, наявність вільних ресурсів робочої сили та ін.

З метою вдосконалення розміщення продуктивних сил країни передбачається дальше нарощування економічного потенціалу східних районів країни, забезпечення на п'ятирічку приріст видобутку нафти і газу, виробництва алюмінію, більш як на 90% приросту видобутку вугілля, близько 80% приросту виробництва міді, 45% — целюлози і близько 60% — картону⁸.

Питома вага східних районів по запасам розвіданих природних ресурсів значно перевищує їх частку в території країни (75% території СРСР). Так, у районах Сибіру і Далекого Сходу сконцентровані унікальні запаси паливно-енергетичних ресурсів, багаті родовища чорних і кольорових металів та інші види сировини.

Освоєння ресурсів східних районів країни відбуватиметься шляхом створення нових і розвитку існуючих територіально-виробничих комплексів і промислових вузлів. Це дасть можливість найбільш ефективно використати капітальні вкладення. В десятій п'ятирічці заплановано завершити в основному формування Братсько-Усть-Ілімського територіально-виробничого комплексу, забезпечивши введення в дію на повну потужність Усть-Ілімської ГЕС і спорудження з участю країн — членів РЕВ целюлозного заводу. Продовжити будівництво Гусино-озерської ДРЕС. У Західному Сибіру намічено продовжити формування найбільшого територіально-виробничого комплексу головної бази по видобутку нафти і газу. Заплановано збудувати заводи по переробці нафтового газу, систему трубопроводів для транспортування нафти і газу і залізницю Сургут — Нижньовартовськ та ін. об'єкти. Продовжиться будівництво Саянського територіально-виробничого комплексу, будуть введені в дію перші агрегати Саяно-Шушенської ГЕС, корпуси електролізу Саянського алюмінієвого заводу і першу чергу електротехнічних заводів у м. Мінусінську; розгорнуто будівництво потужного вугільного розрізу в Кансько-Ачинському басейні і на цій

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 169.

^{7а} «Радянська Україна», 26 жовтня 1976 р.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 251.

⁹ Див.: Там же, стор. 254—256.

базі — Березовської ДРЕС та інші унікальні новобудови в східних районах країни⁹. Розвиватимуться і західні райони. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» записано: «Забезпечити дальше піднесення економіки в усіх союзних і автономних республіках і економічних районах, автономних областях і національних округах»¹⁰.

Враховуючи, що в західних районах високий рівень освоєності більшої частини території і значно менша порівняно з східними районами забезпеченість сировинними і паливними ресурсами, XXV з'їзд партії передбачив тут зростання промисловості в основному шляхом технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств при обмеженні будівництва нових і розміщення наявних енергетичних і водомістких виробництв. В європейській частині країни передбачається дальший розвиток територіально-виробничого комплексу на базі мінеральних ресурсів Курської магнітної аномалії з будівництвом Оскольського електрометалургійного комбінату, формування великого промислового комплексу по видобутку і переробці газу на базі Оренбурзького газоконденсатного родовища; будівництво з участю країн — членів РЕВ газопроводу до західного кордону СРСР; освоєння природних ресурсів Тімано-Печорської нафтогазоносною провінції; введення в дію Камського комплексу заводів по виробництву великовагових автомобілів; завершити будівництво нафтохімічних підприємств, інших галузей промисловості.

Велике значення для розвитку продуктивних сил європейської частини СРСР матиме реалізація наміченої XXV з'їздом КПРС програми будівництва і розширення атомних і теплових електростанцій. Заплановано довести потужність Ленінградської АЕС до 4 млн. кВт, Костромської ДРЕС — до 3,6 млн. кВт і Рефтинської ДРЕС — до 3,3 млн. кВт; ввести в дію потужності на Нововоронезькій, Смоленській і Курській атомній електростанціях. В Українській РСР — введення в дію потужностей на Чорнобильській, Ровенській, Південно-Українській атомних електростанціях і почати будівництво двох нових атомних електростанцій, розгорнути будівництво Чигиринської і Зуївської теплових електростанцій, ввести в дію перші агрегати на Дністровській ГЕС¹¹.

Важливим джерелом підвищення ефективності суспільного виробництва є дальше удосконалення розміщення сільськогосподарського виробництва. XXV з'їзд партії вказав на необхідність більш раціонального використання природних умов кожного району країни, які справляють великий вплив на собівартість виробництва сільськогосподарської продукції. Ці особливості окремих союзних республік враховані при визначенні напрямків розвитку сільського господарства кожної з них. Більшу частину валового збору зерна мають забезпечити Російська Федерація, Україна і Казахстан. Республіки Прибалтики спеціалізуватимуться на молочно-м'ясному тваринництві і беконному свинарстві та ін. Передбачається розгорнути роботи по комплексному розвитку сільського господарства і зв'язаних з ним галузей промисловості у Нечорноземній зоні РРФСР.

У десятій п'ятирічці значно підвищиться роль науки у розв'язанні актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва, підвищення добробуту і культури народу, формування комуністичного світогляду трудящих. Розв'язання цих завдань посилю-

¹⁰ Там же, стор. 252.

¹¹ Там же, стор. 253—254.

ватимуть процеси інтернаціоналізації науки, які роблять стимулюючий вплив на зближення націй.

Партія спрямовує творчу енергію радянських людей на прискорення науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, дотримання режиму економії і раціонального використання ресурсів. Удосконалення управління виробництвом, поглиблення його спеціалізації і кооперування, органічний зв'язок галузевого і територіального планування забезпечує гармонійне поєднання загальносоюзних і республіканських інтересів.

У червні цього року в Кишиневі відбулася нарада президентів Академій наук Української, Білоруської і Молдавської РСР, на якій вироблені координаційні плани спільних наукових досліджень на 1976—1980 рр. Коментуючи результати цього співробітництва і його перспективи, лауреат Ленінської і Державної премій СРСР академік Б. Є. Патон відзначив: «Плодотворність контактів вчених Академій наук трьох республік підтверджує єдність радянської науки і непорушну дружбу наших народів... Завдання, висунуті XXV з'їздом КПРС перед радянською наукою, можуть бути досягнуті тільки на основі вмілого поєднання фундаментальних і прикладних досліджень переходу до роботи за комплексними програмами»¹².

Велике значення для розуміння шляхів розквіту і зближення націй мають нові теоретичні положення XXV з'їзду КПРС про зростання ролі соціально-політичних факторів, росту добробуту і культури радянського народу.

Великим досягненням національної політики КПРС є зростання робітничого класу в усіх союзних республіках. Знаменною рисою соціального обличчя радянських республік є зростання освітнього і культурно-технічного рівня трудящих. З'їзд передбачає далі підвищення добробуту і культури, умов праці і побуту різних соціальних груп радянського суспільства, жителів міста і села; далі розвиток соціалістичної демократії, громадської активності та ініціативи трудящих, розширення їх участі в управлінні виробництвом, участь мас в управлінні справами кожної республіки і всієї країни.

Однією з важливіших закономірностей національних взаємовідносин розвинутого соціалізму є розквіт і зближення культур радянських народів, яке на сучасному етапі відбувається в умовах якісно нового рівня розвитку науки і культури в радянських республіках. А це, поруч з економічними і політичними факторами, відіграє важливу роль в розквіті і зближенні соціалістичних націй. Далі зміцнення зв'язків з братніми культурами народів нашої країни проявляється в активізації перекладацької діяльності, збагаченні репертуару театрів та інших видовищних установ творами письменників і композиторів братніх республік, розширенням обміну духовними цінностями, проведенням Днів літератури і мистецтва братніх республік, всесоюзні і регіональні наради з проблем літератури і мистецтва та інші заходи. Справді революційну роль в розвитку духовного життя народів СРСР відіграли переклади творів російської класичної і радянської художньої літератури на національні мови народів СРСР. За роки Радянської влади, наприклад, на Україні видано понад 12 тис. назв книг класичної і радянської літератури народів нашої країни. Кращі твори сучасної української літератури видаються в Москві, Ленінграді, в союзних республіках. В період з 1940 по 1975 рр. на естонську мову було перекладено 1291 художній твір російської літератури, на російську мову перекладено 71 твір з латиської літератури, 59 — української, 32 — литовської,

¹² «Советская Молдавия», 1 липня 1976 р.

літератур інших народів — 338 назв. Число творів естонської літератури, перекладених на інші мови, насамперед, на мови народів СРСР, перевищувало на кінець 1974 р. 1000 назв, більше половини з них — російською мовою; латиською мовою — 88, литовською — 52, українською — 37. У 1973—1974 рр. видавництва Грузинської РСР опублікували переклади 125 авторів, вийшло понад 60 книг представників літератури братніх народів і більше 200 художніх творів і нарисів грузинських письменників, присвячених інтернаціональній єдності радянського народу, його героїчній боротьбі за побудову комунізму¹³.

В матеріалах XXV з'їзду КПРС і з'їздів компартій союзних республік відзначалося, що успіхи в розвитку культури, в розквіті літератури і мистецтва були б немислимі без процесу взаємопроникнення і взаємозбагачення культур братніх радянських народів.

У прогресивному процесі розквіту і зближення соціалістичних націй велике значення має правильне розуміння і розв'язання питань розвитку національних мов. До Великої Жовтневої соціалістичної революції майже всі народи володіли тільки рідною (як правило, безписьмовою мовою). За роки Радянської влади більше 40 народів вперше отримали науково розроблену писемність на рідній мові. В умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення. Нині в СРСР налічується понад 130 національних мов. Збільшується число людей різних національностей, що володіють російською мовою, яка, будучи рідною мовою для росіян, виконує і другу суспільну функцію — функцію спілкування між всіма народами нашої країни. За даними Всесоюзного перепису населення 1970 р. 141,8 млн. чол. назвали російську мову своєю рідною. Серед них 13 млн. чол. належать до інших національностей. Близько 75% населення Радянського Союзу вільно володіють російською мовою. По окремих союзних республіках питома вага корінного населення, що володіє російською мовою, ще незначна. Серед узбеків цей показник становить 14,5%, туркменів і таджиків — 15,4, азербайджанців — 16,6, киргизів — 19,1, грузинів — 21, естонців — 29% та ін.¹⁴

Питання про вивчення і викладання національних і російської мов завжди в центрі уваги республіканських партійних організацій. У жовтні 1975 р. в Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-практична конференція, присвячена досвіду вивчення і викладання російської мови в школах, вищих і середніх спеціальних учбових закладах країни. По підсумках цієї конференції ЦК Компартії Узбекистану ухвалив постанову «Про заходи по дальшому удосконаленню викладання і вивчення російської мови в школах, вищих і середніх спеціальних учбових закладах республіки»¹⁵. XVI з'їзд Компартії Киргизії відзначив, що «Центральний Комітет Компартії Киргизії свято дорожить прагненням киргизького народу до вивчення російської мови, виявляє постійну турботу до поліпшення його викладання в усіх ланках народної освіти»¹⁶.

Отже, якщо інтернаціоналізація економіки прискорює темпи створення матеріально-технічної бази комунізму, а зближення націй в соціально-політичній галузі зміцнює могутність політичної системи соціалізму, то взаємозбагачення і зближення національних культур слу-

¹³ Н. Боссель. Об интернациональных связях эстонской советской литературы. — «Коммунист Эстонии», 1975, № 7, стор. 48; Писатели и интернациональное воспитание трудящихся. — «Заря Востока». 25 вересня 1975 р.

¹⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV, М., 1973, стор. 5, 9.

¹⁵ «Правда Востока», 13 листопада 1975 р.

¹⁶ «Советская Киргизия», 17 січня 1975 р.

жить дійовим засобом формування нової людини, зміцнення моральної єдності радянського народу, удосконаленню соціалістичного способу життя.

Велику роль в процесі дальшого розквіту і зближення націй і народностей СРСР, зміцненні їх братерського співробітництва відіграє ідеологічна робота партії, її республіканських загонів, місцевих партійних організацій. Одним з головних напрямів цієї роботи є комуністичне виховання багатонаціональної сім'ї народів, виховання їх в дусі інтернаціоналізму і радянського патріотизму, зміцнення дружби і братерства народів.

Комуністична партія за своїм складом — багатонаціональна. На початок 1976 року в її рядах було: росіян — 60,6%, українців — 16,0, білорусів — 3,6, узбеків — 2,1, казахів — 1,8, грузин — 1,7, азербайджанців і вірменів — кожна 1,5, литовців — 0,7, молдован, латишів і таджиків — кожна 0,4, киргизів, туркменів і естонців — кожна 0,3, комуністів інших національностей — 8,6%¹⁷. У справі патріотичного виховання трудящих і зміцнення інтернаціоналістської свідомості мас значну роль відіграло святкування 50-річчя утворення СРСР і 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Як відзначив XXV з'їзд КПРС, «у трудових звершеннях минулого півстоліття, у ратних подвигах Великої Вітчизняної війни виросла і загартувалася непорушна єдність усіх класів і соціальних груп, націй і народностей нашої країни. І ця єдність, ця згуртованість усіх радянських людей, їх відданість своїй великій Батьківщині, інтернаціоналістське братерство народів стали лейтмотивом минулих ювілеїв»¹⁸.

Основний зміст інтернаціонального виховання становила пропаганда ленінської теоретичної спадщини з національного питання, глибоке роз'яснення трудящим суті ленінської національної політики КПРС і її досягнень, органічного взаємозв'язку і взаємообумовленості соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

В роботі по патріотичному і інтернаціональному вихованню партійні організації використовують різноманітні форми і методи. Прекрасною школою інтернаціонального виховання, дієвим засобом зміцнення дружби і братерства радянських народів, могутнім джерелом натхнення в спільній праці на благо нашої Батьківщини стало змагання виробничих колективів, міст, районів і республік. XXV з'їзд КПРС поставив перед партійними організаціями, перед всіма працівниками ідеологічного фронту завдання твердо і послідовно, в великому і малому проводити в життя ленінські принципи національної політики КПРС, домагатися чіткості, ясності ідейних оцінок і позицій, рішуче викривати ідеологію антикомунізму, ревізійнізму, націоналізму. Подекуди ще зустрічаються серед окремих людей, не досить зрілих у політичному відношенні, націоналістичні передсуди, перебільшений чи спотворений вияв національних почуттів.

Партійні організації дають рішучу відсіч будь-яким проявам національної обмеженості, чванливості і місництва. Надаючи великого значення правильному сполученню загальнодержавних і місцевих, національних інтересів, партія веде рішучу боротьбу з проявами недисциплінованості, вузьковідомчого підходу до справи, недооцінки загальнодержавних інтересів і абсолютизації інтересів національних. У Звітній доповіді Центрального Комітету XXV з'їздові КПРС Л. І. Брежнев вказував, що «...багато господарських керівників намагаються мало не всім забезпечувати себе самі — це, мовляв, надійніше, оскільки «чужі»

¹⁷ «Партийная жизнь», 1976 р., № 10, стор. 16.

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 84.

поставщики можуть підвести. Така психологія породжена тим, що у нас ще в багатьох ланках часто порушується планова і договірна дисципліна. Але боротися з цим треба, підвищуючи дисципліну, а не захоплюючи тенденції до натурального господарства і відомчої обмеженості»¹⁹.

Мають ще місце факти некласового підходу до оцінки історичних подій. Партиї організації ведуть рішучу боротьбу з пережитками націоналізму, некритичного ставлення до минулого, проти спроб сповзання з класових і інтернаціональних позицій. Так, на XVI з'їзді Компартії Киргизії піддавались критиці факти «...відходу окремих діячів літератури від принципів партійності, класовості, соціалістичного реалізму і пролетарського інтернаціоналізму в оцінці явищ минулого і сучасного»²⁰,

Активна робота по вихованню трудящих в дусі інтернаціоналізму проводилась в партійних організаціях України. На XXV з'їзді Компартії України відмічалось, що партійними організаціями республіки «...дано принципову оцінку окремим фактам ослаблення уваги до питань інтернаціонального виховання, відходу в деяких публікаціях і художніх творах від марксистсько-ленінської методології, партійно-класових принципів у характеристиці суспільних явищ і подій, особливо тих, що стосуються минулого»²¹.

Пережитки буржуазного націоналізму перекликаються і переплітаються з іншими пережитками, зокрема, з релігійними. Закордонні антикомуністичні центри використовують релігію як один з каналів ідеологічних диверсій, зокрема протаскування в нашу країну антирадянщини, націоналістичних і сіоністських поглядів.

Перший секретар ЦК Компартії Туркменії М. Гапуров в доповіді на травневому (1976 р.) Пленумі ЦК Компартії Туркменії «Про завдання партійної організації республіки по дальшому поліпшенню масово-політичної роботи в світлі XXV з'їзду КПРС» відзначав, що іслам, як і всяка релігія, часто виступає в ролі «охоронця» реакційних звичаїв і традицій, збуджує почуття національної винятковості. Релігійні відносини і зборища мусульман на так звані «святі місця» і в окремих домах видаються за національні «клуби».

Партійна організація республіки веде рішучу боротьбу з подібними явищами. Пленум зобов'язав партійні комітети активніше підтримувати і впроваджувати нові інтернаціональні свята і традиції, викривати релігійні свята, оскільки вони суперечать нашому радянському способу життя²².

Важливе значення набуває проблема співвідношення національного і інтернаціонального в новій громадянській обрядності. Партійні організації національних республік вже набули в цьому відношенні певний досвід. Так, на Україні створена республіканська комісія по вивченню і впровадженню громадянських свят і обрядів. Розроблені типові проекти приміщень для урочистої реєстрації шлюбів, новонароджених та інших обрядів. Ради по громадських обрядах створені в усіх районах Естонської РСР. В Молдавській РСР вирости десятки палаців культури, в яких і відбувається, як правило, з урахуванням національної специфіки реєстрація шлюбів, обряд наречення новонародженим і т. д.²³

¹⁹ Там же, стор. 51.

²⁰ «Советская Киргизия», 17 січня 1976 р.

²¹ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 64—65.

²² «Туркменская искра», 30 травня 1976 р.

²³ «Правда», 26 травня 1976 р.

XXV з'їзд КПРС особливу увагу приділив інтернаціональному вихованню молоді. Сучасне молоде покоління Країни Рад формується і розвивається в розвинутому соціалістичному суспільстві. Однак воно менше загартоване ідейно, не завжди вміє за тією чи іншою модерністською концепцією зрозуміти її справжній зміст і класову спрямованість. Одним з важливіших засобів інтернаціонального виховання радянської молоді є пропаганда революційних, бойових і трудових традицій нашого народу. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму,— говориться у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові,— було і залишається одним з найважливіших завдань партії»²⁴.

Комуністична партія вважала і вважає своїм основним інтернаціональним обов'язком і обов'язком всього радянського народу боротьбу за перетворення в життя грандіозних планів комуністичного будівництва. Виховуючи всіх трудівників і підростаюче покоління в дусі загальнонаціональної гордості, патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів націоналістичних пережитків, партія цементує ідейно-політичну єдність радянського народу — нової історичної спільності людей.

В. А. Чирко

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье на основе документов и материалов XXV съезда КПСС раскрываются закономерности развития национальных отношений в СССР в период развитого социализма, освещается руководящая роль Коммунистической партии в дальнейшем укреплении и развитии социалистических наций.

²⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 84.

XXV З'ЇЗД КПРС ПРО ЗМІЦНЕННЯ
ОБОРОНОЗДАТНОСТІ СРСР

Однією з найважливіших проблем, що розв'язувалися на XXV з'їзді КПРС, є проблема захисту завоювань соціалізму, дальшого зміцнення обороноздатності соціалістичної Вітчизни. Питання про війну і мир, підкреслюється в Доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва XXV з'їздові партії, є головним питанням сучасності¹.

Оборонна могутність соціалістичної держави — це її здатність забезпечити своєму народові можливість займатися мирною творчою працею, будівництвом комуністичного суспільства. Вона мусить бути такою, щоб агресор розумів неминучість краху своїх ганебних замірів. Соціалістична держава має бути здатною зірвати підступні плани в зародку, а якщо військовий напад став би фактом, то рішуче розгромити будь-якого агресора, звідки б він не прийшов. Такий рівень обороноздатності втілює в собі матеріальні і духовні можливості СРСР, закладені в його економічному, соціально-політичному, моральному, науково-технічному і військовому потенціалі. Зміцнення оборонної могутності, вдосконалення Радянської Армії і Військово-Морського Флоту є умовою для розвитку народного господарства СРСР, успішного будівництва комунізму на сучасному етапі. Автор статті поставив за мету узагальнити вирішення названої проблеми в документах і матеріалах XXV з'їзду КПРС.

Питання захисту завоювань соціалізму, зміцнення обороноздатності соціалістичної держави і посилення бойової могутності її Збройних Сил Комуністична партія завжди розв'язувала і розв'язує на основі марксистсько-ленінської теорії. Спираючись на закладені К. Марксом і Ф. Енгельсом методологічні основи, В. І. Ленін розробив струнку вчення про захист соціалістичної Вітчизни. Він ще до перемоги Великого Жовтня обґрунтував необхідність збройного захисту держави, яка стала на шлях соціалізму, від військової інтервенції імперіалістів. Після встановлення диктатури пролетаріату, коли радянський народ героїчно відбивав натиск зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, В. І. Ленін узагальнив досвід цієї боротьби: «Всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»². Водночас В. І. Ленін неодноразово відзначав глибоко інтернаціональну суть захисту завоювань соціалізму, вказуючи, що це сприяє посиленню боротьби за соціалізм в інших країнах. «Руйнує зв'язок з міжнародним соціалізмом той, — підкреслював Володимир Ілліч, — хто почав би ставитися легковажно до оборони країни, в якій переміг уже пролетаріат»³.

Ленінське вчення про захист завоювань соціалізму дістало конкретизацію і дальший розвиток у Програмах Комуністичної партії, рішеннях і матеріалах її з'їздів, пленумів і засідань ЦК, а також у документах міжнародного комуністичного руху. Воно було покладене в

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 82.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 116.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 275—276.

основу практичної діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду. «На всіх етапах розвитку соціалістичної держави,— підкреслюється в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна,— її кровною справою був і залишається захист завоювань соціалізму від посягань сил контрреволюції і світового імперіалізму»⁴.

Важливою рисою роботи XXV з'їзду, як і всієї діяльності партії, є комплексний підхід до розв'язання корінних внутрішніх і зовнішніх проблем. Як відзначалося в доповіді члена Політбюро ЦК КПРС тов. Ю. В. Андропова на урочистому засіданні, присвяченому 106-й річниці з дня народження В. І. Леніна, в рішеннях XXV з'їзду КПРС пов'язані воедино характеристика нових факторів соціалістичного процесу і нове бачення вузлових проблем, найближчі практичні завдання і довгочасні програмні цілі⁵. Яскравим зразком такого підходу є «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики». У ньому, а також в інших документах і матеріалах з'їзду проблема захисту завоювань соціалізму обґрунтована глибоко науково, послідовно, комплексно і вичерпно розв'язана стосовно сучасних умов історичного розвитку.

XXV з'їзд КПРС, насамперед, довів об'єктивну необхідність постановки і розв'язання цієї проблеми. Вона зумовлена дальшим розвитком революційного процесу, початок якому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

Для здійснення програми великого творення, накресленої XXV з'їздом КПРС, радянському народові потрібен мир. Комуністична партія робила і робить все можливе для забезпечення умов мирного будівництва в СРСР і братніх країнах соціалізму, для миру і безпеки всіх народів. У період між XXIV і XXV з'їздами Комуністична партія, її Центральний Комітет активно працювали над реалізацією накресленої XXIV з'їздом партії Програми миру, в якій були чітко викладені конкретні завдання по зміцненню міжнародної безпеки.

Успішне втілення в життя Програми миру привело до дальших змін у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму. Про це свідчить швидке зростання могутності й міжнародного авторитету Радянського Союзу; всебічне зміцнення світової співдружності соціалістичних держав і збільшення притягальної сили соціалізму; піднесення міжнародного робітничого й комуністичного руху; ліквідація колоніальних режимів; загострення міжімперіалістичних суперечностей. В результаті цього в розвитку сучасних міжнародних відносин головною тенденцією став поворот від «холодної війни» до розрядки напруженості, від воєнної конфронтації до зміцнення безпеки, до мирного співробітництва⁶.

Звідси випливає принципово важливий висновок, зроблений комуністами про те, що імперіалізм безсилий повернути назад розвиток сучасного світу. Він змушений маневрувати, пристосовуватися до нових умов, враховувати й те, що розв'язана ним ядерна війна була б самогубством. Все це примусило імперіалістів піти на переговори з Радянським Союзом та іншими країнами соціалізму. Однак вони, звичайно, не відмовляються від своїх небезпечних планів ліквідації світової соціалістичної системи шляхом війни. «Хоч можливості агресивних дій імперіалізму тепер значно урізані,— зазначається у Звіті Централь-

⁴ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 46.

⁵ Ю. В. Андропов. Ленінізм — наука і мистецтво революційної творчості, К., 1976, стор. 11.

⁶ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 299.

ного Комітету партії XXV з'їзду КПРС,— його природа залишається тією самою»⁷, тобто агресивною, а «...підхльостувана агресивними колами імперіалізму гонка озброєнь наростає»⁸.

Варто нагадати, що саме імперіалізм у першій половині ХХ ст. обрушив на людство дві світові спустошливі війни, а за останні три десятиріччя, що минули після другої світової війни, його агресивні кола розв'язали 30 воєн і збройних конфліктів різних масштабів⁹. Не слід забувати й того, що імперіалістичний блок НАТО був створений як знаряддя агресії і придушення визвольної боротьби народів. «І як би не прикрашалась його діяльність,— зазначав Л. І. Брежнев у своїй промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, яка відбулася влітку 1976 р.,— він лишається таким і тепер»¹⁰. Про це яскраво свідчить гонка озброєнь, яку ведуть країни НАТО, зростання його воєнних витрат.

Загальні воєнні витрати країн НАТО лише в 1975 р. збільшилися на 10% і перевищили 149 млрд. доларів. За свідченням іноземної преси, нині ці витрати становлять більше 60% коштів, що витрачаються на воєнні цілі у всьому світі¹¹. Безперервно нарощують свої воєнні бюджети імперіалістичні держави, насамперед, провідна країна НАТО — Сполучені Штати Америки. Воєнні витрати США становили в 1975 фінансовому році 85,8 млрд. доларів, у 1976 — 104,7¹², а на 1977 фінансовий рік передбачено виділити для воєнних цілей 112,7 млрд. доларів¹³. За підрахунками Пентагону, в 1980 фінансовому році воєнні витрати дорівнюватимуть 148 млрд. доларів¹⁴.

Європейські учасники блоку НАТО з 1970 по 1974 р. збільшили свої воєнні витрати вдвічі і довели їх до 44,3 млрд. доларів¹⁵. Зокрема, у ФРН в 1975 р. вони досягли рекордної суми — 35,5 млрд. марок. Загальна сума витрат, передбачених воєнним бюджетом Франції на 1976 р., досягає 50 млрд. франків, що на 14,2% більше, ніж у 1975 р. Воєнний бюджет Англії в 1975—1976 фінансовому році становив 4,55 млрд. фунтів стерлінгів. 4-м п'ятирічним планом оснащення так званих японських сил самооборони, який завершився в 1976 р., виділено для воєнних цілей рекордну за увесь післявоєнний період суму — 5 682 200 млн. ієн, або майже вдвічі більше, ніж у попередньому п'ятиріччі¹⁶. Інтенсивна гонка озброєнь в основних імперіалістичних державах — це по суті їх матеріальна підготовка нової війни. Отже, зроблений ХХІV з'їздом КПРС висновок про те, що «не можна вважати повністю усуненою і загрозу нової світової війни»¹⁷, не втратив своєї актуальності і сьогодні.

На сесіях НАТО, які відбулися в грудні 1975 р. та в травні 1976 р., головна увага приділялася питанням дальшого нагромадження і вдосконалення зброї, насамперед наступальної. Як відзначалося на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976 р., НАТО продовжує нарощувати чисельність і ударну силу своїх бойових частин

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 26.

⁸ Там же, стор. 24.

⁹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 32.

¹⁰ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 року. К., 1976, стор. 9.

¹¹ «Коммунист Вооруженных Сил», 1976, № 9, стор. 74.

¹² «Проблемы мира и социализма», 1976, № 3, стор. 94.

¹³ «Правда», 31 березня 1976 р.

¹⁴ «Проблемы мира и социализма», 1976, № 3, стор. 94.

¹⁵ «Коммунист Вооруженных Сил», 1976, № 9, стор. 74.

¹⁶ «Проблемы мира и социализма», 1976, № 3, стор. 94.

¹⁷ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 32.

у Центральній Європі¹⁸. Країни НАТО, насамперед США, почали виробництво нових, ще руйнівніших типів зброї, таких, наприклад, як підводні човни-ракетоносці «Трайидент» і стратегічні бомбардувальники Б-1, всупереч пропозиціям СРСР домовитися про відмову від створення подібної зброї. Імперіалістичні ядерні держави відмовилися також прийняти пропозицію СРСР укласти договір про повну і загальну заборону випробувань ядерної зброї, хоч остання дістала широку підтримку в ООН¹⁹. Все це ще раз підтверджує зроблений свого часу В. І. Леніним висновок про те, що «імперіалізм, ... через економічні його корінні властивості, відзначається найменшою миролюбністю і волелюбністю, найбільшим і повсюдним розвитком вояччини»²⁰.

Як і раніше, імперіалісти втручаються у внутрішні справи інших країн, попираючи права народів, провокують воєнні конфлікти, підігривають небезпечний розвиток подій на Близькому Сході та в інших районах. Заклики до нового роздування гонки озброєнь робляться на фоні навмисного перекручування політики СРСР та брехливих вигадок про нібито існуючу радянську загрозу. «Всупереч здоровому розуму,— зазначав у своїй промові на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи Л. І. Брежнев,— країнам соціалізму приписується «відповідальність» за внутрішні політичні події в інших державах, за громадянські і національно-визвольні війни. Обивателів залякують «полчищами російських танків», їх запевняють, ніби СРСР та інші країни Варшавського Договору у величезних масштабах нарощують озброєння, готують «війну проти Західної Європи»²¹. Але вже не лише теоретично обгрунтовано, а й більш ніж піввіковою історією підтверджено, що радянському народові війна не потрібна, він ні на кого не збирається нападати. У доповіді Голови Радянського уряду О. М. Косигіна «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» з усією наочністю підкреслено мирний характер і спрямованість десятої п'ятирічки. «Вона ще раз демонструє всьому людству глибоку заінтересованість радянського народу в мирному будівництві, миролюбну політику Комуністичної партії, Радянської держави»²².

Рішення XXV з'їзду нашої партії переконливо свідчать про єдність внутрішньої й зовнішньої політики КПРС, яка служить найблагороднішій і найгуманнішій меті — побудові комуністичного суспільства. Заради цього партія спрямовує всі основні сили і ресурси країни на мирне творення, на піднесення добробуту народу. Заради цього вона використовує всі свої можливості на міжнародній арені, добиваючись зміцнення підвалин миру і безпеки для всіх народів²³.

Складний і суперечливий розвиток подій у сучасному світі вимагає від радянського народу, як і від інших миролюбних народів, ні на хвилину не послаблювати пильності. Соціалістичні завоювання, «... наша безпека, мирна праця радянського народу,— говориться в доповіді О. М. Косигіна,— повинні бути надійно гарантовані і захищені, оскільки у світі існують сили, ворожі розрядці, які відхиляють принцип мирного співіснування як основу відносин між державами з різним соціальним ладом»²⁴.

¹⁸ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі, стор. 7.

¹⁹ Там же.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 237.

²¹ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі, стор. 6.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 172.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

Комуністична партія і Радянський уряд, послідовно і наполегливо втілюючи в життя ленінські принципи мирного співіснування, борючись за розрядку міжнародної напруженості, проявляли і проявляють турботу про зміцнення оборонної могутності СРСР, виховання радянських людей в дусі високої пильності, роблять все для того, щоб завоювання соціалізму надійно захищалися.

Насамперед, посилюється партійне керівництво справою зміцнення обороноздатності країни. Підвищення ролі і впливу партійних організацій в армії і на флоті є основою основ радянського воєнного будівництва. Питання зовнішньополітичної діяльності і зміцнення оборони країни, зазначається в Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії, займали велике місце в роботі Політбюро²⁵.

Питання захисту завоювань соціалізму, зміцнення обороноздатності країни і її Збройних Сил перебувають в полі зору керівників КПРС і Радянського уряду, партійних комітетів усіх ступенів. Про це свідчить, наприклад, увага до Чорноморського флоту. «Керівники партії і уряду,— сказав на XXV з'їзді Компартії України командуючий Чорноморським флотом М. І. Ховрин,— постійно й глибоко цікавляться станом бойової і політичної підготовки, життям і побутом воїнів-чорноморців. Товариш Леонід Ілліч Брежнев відвідав гвардійський протичовновий корабель «Червоний Крим», зустрівся і задушевно розмовляв з особовим складом. Його зворушливі слова, висока оцінка ратної праці моряків надихають нас на досягнення нових висот у бойовій майстерності»²⁶.

У своїй діяльності по організації захисту завоювань соціалізму партія виходить з настанов К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна про те, що воєнна могутність держави залежить від стану її економіки, розвитку продуктивних сил суспільства. Основоположники наукового комунізму не раз підкреслювали важливе значення економічних можливостей для успішного ведення війни. «Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія,— писав Ф. Енгельс,— залежать насамперед від досягнутого в даний момент ступеня виробництва і від засобів сполучення»²⁷. В. І. Ленін характеризував війну як випробування всіх економічних, моральних і духовних сил народу. «Перемагає на війні той,— підкреслював він,— у кого більше резервів, більше джерел сили, більше витримки в народній товщі»²⁸.

Спираючись на вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, КПРС дбає про розвиток радянської економіки, як основи підвищення добробуту, культури народу, зміцнення оборонної могутності країни. Яскравим свідченням цього є, насамперед, підсумки дев'ятої п'ятирічки. За її роки досягнуто найвищого в історії всіх радянських п'ятирічок приросту промислової продукції. Основні виробничі фонди збільшилися в півтора раза, а порівняно з 1965 р.— подвоїлися. Це значить, що до економічного потенціалу, на створення якого пішло майже піввіку, був доданий ще один, створений всього за десять років. Значно зросла індустріальна могутність країни. Багато зроблено у розв'язанні такої кардинальної проблеми, як розвиток сільського господарства, його технічна переозброєність, зміцнення економічної бази колгоспів та радгоспів. Чималих успіхів досягнуто у справі підвищення ефективності виробництва. Значно прискорилися темпи науково-технічного про-

²⁵ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 74.

²⁶ «Радянська Україна», 13 лютого 1976 р.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 161.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 221.

гресу. Радянське суспільство просунулося вперед по шляху створення матеріально-технічної бази комунізму²⁹.

В дев'ятій п'ятирічці успішно реалізувалася широка соціальна програма. Підвищився добробут трудящих, поліпшилися побутові умови, медичне обслуговування, охорона навколишнього середовища. Завершено в основному перехід до загальної середньої освіти. Зросли комуністична свідомість, виробнича і громадська активність трудящих. Зміцнилася морально-політична єдність суспільства. Дальший розвиток дістали братерська дружба і співробітництво народів СРСР. Утвердився радянський спосіб життя з притаманними йому атмосферою справжнього колективізму і товариськості. Невпинно зростає керівна роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства, непорушною є її єдність з народом. В усьому цьому — невичерпне джерело переможної сили і стійкості радянського народу, його впевненості в світлому комуністичному майбутньому, міцності його морально-політичного потенціалу. **«Під керівництвом Комуністичної партії,— підкреслено в «Матеріалах XXV з'їзду КПРС»,— в дев'ятій п'ятирічці зроблено новий великий крок у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в підвищенні рівня життя народу, в гарантуванні безпеки країни. Таким є політичний підсумок економічної діяльності партії в період між XXIV і XXV з'їздами. Таким є головний результат героїчної праці радянських людей»³⁰.**

Новий важливий етап у комуністичному будівництві знаменує собою десята п'ятирічка, основні рубежі якої накреслив XXV з'їзд КПРС. За своїми головними завданнями і напрямками господарської діяльності вона органічно пов'язана з попередніми планами і зверненнями, є наступницею довгочасної орієнтації економічної політики партії і складає з попередньою п'ятирічкою єдине ціле.

XXV з'їзд КПРС головним завданням десятої п'ятирічки визначив послідовне здійснення курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства³¹.

Як і раніше, в десятому п'ятирічному плані зростання суспільного виробництва, добробуту і культури радянських людей органічно поєднується з забезпеченням безпеки країни, зміцненням її оборонної могутності. Про це свідчить і економічна стратегія партії, розроблена XXV з'їздом КПРС, стрижень якої «...що пронизує і десяту п'ятирічку і довгострокову перспективу,— **дальше нарощування економічної могутності країни, розширення і докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої промисловості — фундаменту економіки»³².**

XXV з'їзд КПРС розглядає десяту п'ятирічку як новий етап у здійсненні довгочасного курсу партії в галузі соціально-економічного розвитку, будівництва матеріально-технічної бази комунізму в умовах науково-технічної революції, яка розгортається. Вона є новим етапом у розвитку соціалістичних суспільних відносин і радянського способу життя, а також у гарантуванні безпеки нашої країни³³.

²⁹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, відповідні розділи.

³⁰ Там же, стор. 42.

³¹ Див.: Там же, стор. 132.

³² Там же, стор. 46—47.

³³ Див.: Там же, стор. 132.

В організації захисту завоювань соціалізму, зміцненні оборонної могутності СРСР КПРС керується тим, що її основним і безпосереднім носієм є Радянські Збройні Сили. «Зміцнювати Радянську державу,— підкреслювалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— це значить зміцнювати і її **Збройні Сили**, всемірно підвищувати обороноздатність нашої Батьківщини»³⁴.

У період між XXIV і XXV з'їздами партія приділяла належну увагу зміцненню обороноздатності нашої країни і вдосконаленню Збройних Сил. «Ми можемо доповісти з'їздові,— говорив на XXV з'їзді Л. І. Брежнєв,— що в цій галузі нами зроблено немало. Поліпшилось оснащення Збройних Сил сучасною зброєю і бойовою технікою, підвищились якість бойової підготовки та ідейне загартування особового складу»³⁵.

За час, що минув після XXIV з'їзду КПРС, завдяки успіхам у розвитку соціалістичної економіки, впровадженню досягнень науково-технічного прогресу відбулися серйозні якісні зміни у всіх видах і родах Радянських Збройних Сил. Новий крок вперед зробили Ракетні війська стратегічного призначення, які, як відомо, становлять основу обороноздатності нашої країни, бойової могутності її Збройних Сил. Їх оснащено найновішими автоматизованими засобами управління, ракетами, здатними нести заряди колосальної сили, долати будь-які відстані, завдавати точні й невідворотні удари по агресору, де б він не знаходився. Значно зросли бойові можливості ракетних частин і підрозділів³⁶.

Постійно розвиваються і вдосконалюються Сухопутні війська — найчисленніший за особовим складом і різносторонній за технічною оснащеністю вид Радянських Збройних Сил. Основою їх вогневої могутності є ракетні частини, здатні з великою точністю влучати ядерними боезапасами в будь-які цілі, що знаходяться на відстанях від кількох десятків до багатьох сотень кілометрів. Крім ракетних частин, до складу Сухопутних військ входять мотострілецькі, танкові, а також спеціальні війська — інженерні, зв'язку тощо. Завдяки високому рівню механізації та моторизації, насиченості різноманітними засобами влучення Сухопутні війська можуть виконувати широке коло бойових завдань у сучасній війні³⁷.

Прискореними темпами розвивалися і вдосконалювалися повітряно-десантні війська. В їх розпорядженні — авіатранспортабельні самохідно-артилерійські, реактивні, протитанкові й зенітні засоби, бронетранспортери, автоматична стрілецька зброя, надійні засоби зв'язку та управління. Парашутно-десантна техніка дає можливість висаджувати десанти й вантажі за будь-яких умов погоди і в будь-якій місцевості, вдень і вночі, на площі обмежених розмірів.

Повністю переозброєні за останнім словом техніки Війська протиповітряної оборони країни, які і в мирний час несуть бойову варту, захищаючи соціалістичну Вітчизну. Вони оснащені сучасними засобами попередження про повітряний напад, могутньою зенітно-ракетною, авіаційною та радіолокаційною технікою, здатною знищувати всі сучасні і перспективні цілі за будь-якої погоди, на будь-яких висотах, при надзвукових швидкостях і значному віддаленні від об'єктів, що охороняються³⁸.

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 93.

³⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 93.

³⁶ «Коммунист Вооруженных Сил», 1976, № 9, стор. 75; № 13, стор. 71—72.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

На основі найновіших досягнень науки і техніки, широкого застосування в літакобудуванні більш досконалих матеріалів, радіо- і радіоелектронного оснащення озброєно радянські Військово-Повітряні Сили, основою яких є літаки-ракетоносці. До їх складу входять також ракетоносна винищувальна й військово-транспортна авіація та бойові вертольоти.

Зросла могутність Військово-Морського Флоту, головним засобом якого є зараз атомні підводні човни, оснащені різноманітними ракетами та самонавідними торпедами. Він має морську реактивну авіацію, ракетоносці, протичовнові, протимінні, десантні та інші надводні кораблі. Радянський Військово-Морський Флот освоїв простори Світового океану і здатний успішно вести бойові дії на океанах і морях. «Надходження на озброєння флоту нових кораблів, зброї, бойової техніки,— сказав, відповідаючи на запитання кореспондента «Правды», Головнокомандуючий ВМФ Адмірал флоту Радянського Союзу С. Г. Горшков,— поєднувалося з інтенсивною роботою по її освоєнню. Екіпажі успішно оволодівають новою технікою і роблять усе, щоб у короткі строки ввести її до бойового складу флоту»³⁹.

XXV з'їзд КПРС поставив перед партією завдання, як і раніше, дбати про Збройні Сили⁴⁰. З'їзд творчо накреслив перспективи їх розвитку і вдосконалення, дав принципову класову оцінку призначення Радянських Збройних Сил в сучасних умовах. «Ні у кого не повинно бути сумнівів і в тому,— говориться в Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду партії,— що наша партія робитиме все, щоб славні Збройні Сили Радянського Союзу і надалі мали всі необхідні засоби для виконання свого відповідального завдання — бути стражем мирної праці радянського народу, оплотом загального миру»⁴¹.

Разом з армією і флотом, безупинно вдосконалюються Тил Збройних Сил, Цивільна Оборона країни, які відповідають рівневі вимог сучасної війни⁴².

Комуністична партія разом з тим проявляє батьківське піклування про підготовку і виховання воїнів, у чиїх руках перебуває бойова техніка і зброя. Успішному розв'язанню цього завдання сприяють ті корінні зміни, які відбуваються останніми роками в радянському суспільстві внаслідок втілення в життя соціальної програми КПРС. Широкий розвиток освіти, зокрема, завершення в основному переходу до загальної середньої освіти, забезпечує високий рівень загальних і технічних знань особового складу Збройних Сил. Фактично всі юнаки, які призивалися на військову службу в 1976 р., мали вищу, середню чи неповну середню освіту⁴³. Це — одна з вирішальних умов швидкого опанування воїнами складною військовою технікою та зброєю.

Партія невтомно піклується про підготовку офіцерських кадрів, від яких вирішальною мірою залежить боєготовність і боєздатність армії та флоту. Сучасні офіцерські кадри Радянських Збройних Сил — це висококваліфіковані спеціалісти всіх профілів, політично зрілі, віддані справі партії і народу. Вони мають глибокі військові, технічні і політичні знання, уміло виховують особовий склад у дусі безмежної відданості соціалістичній Вітчизні, справі комунізму, організують і проводять його всебічну підготовку до виконання бойових завдань. Майже 100% посад від командирів бригад і вище, понад 90% — команди-

³⁹ «Правда», 25 липня 1976 р.

⁴⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 172.

⁴¹ Там же, стор. 93.

⁴² «Коммунист Вооруженных Сил», 1976, № 9, стор. 75.

⁴³ «Коммунист», 1976, № 10, стор. 68.

рів полків і 100% посад командирів кораблів 1-го та 2-го рангів укомплектовані офіцерами з вищою військовою освітою. В цілому близько половини офіцерів мають вищу військову і військово-спеціальну освіту⁴⁴.

У розв'язанні завдань, покладених XXV з'їздом КПРС на Радянські Збройні Сили, величезна і всезростаюча роль належить політорганам і партійним організаціям армії та флоту. Армійські й флотські партійні організації являють собою активну мобілізуючу силу, яка постійно впливає на маси воїнів, на всі сторони життя Збройних Сил.

Під безпосереднім керівництвом партійних організацій та політорганів діють комсомольські організації армії та флоту. Комуністи і комсомольці складають близько 90% усієї чисельності особового складу Радянських Збройних Сил⁴⁵. Серед молоді, яка призвалася на військову службу в 1976 р., 82% — комуністи і комсомольці⁴⁶.

КПРС безперервно підвищує активність і боєвитість політорганів, своїх організацій, всіх комуністів армії та флоту, вдосконалює партійно-політичну роботу, формує у особового складу високі морально-бойові якості. Цьому великою мірою сприяли проведені в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС всеармійські наради секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, ідеологічних працівників, нарада відмінників бойової і політичної підготовки, а також широко розгорнуте соціалістичне змагання.

В дальшому піднесенні партійно-політичної роботи до рівня вимог XXV з'їзду КПРС велику роль відіграла науково-практична конференція керівних політпрацівників Радянських Збройних Сил, яка відбулася в Москві на початку липня 1976 р.⁴⁷ На конференції були розглянуті актуальні питання партійного будівництва в армії і на флоті, шляхи дальшого піднесення рівня партійної роботи, вдосконалення стилю і методів діяльності політорганів і парторганізацій, підвищення ефективності партійного впливу на розв'язання завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС перед Радянськими Збройними Силами.

Виступаючи на конференції, член Політбюро ЦК КПРС, Міністр оборони СРСР, генерал армії Д. Ф. Устинов визначив головне завдання всіх політпрацівників на сучасному етапі. Воно полягає в тому, щоб переконливо і дохідливо роз'яснити всьому особовому складові рішення XXV з'їзду КПРС, пропагувати наші досягнення, показувати велич тих завдань, які поставила партія перед усім радянським народом. Вся ця робота має спрямовуватися на дальше згуртування всіх воїнів навколо Комуністичної партії і Радянського уряду, виховання безмежної відданості ідеям марксизму-ленізму, формування почуття глибокого радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму⁴⁸.

Найголовніший принцип партійно-політичної роботи в армії і на флоті полягає в тому, що вона проводиться з партійних, класових позицій. Послідовне втілення його в життя, підкреслив начальник Головного політичного управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, генерал армії О. О. Єпішев, сприяє вихованню наших воїнів у дусі безмежної відданості справі комунізму і готовності до збройного захисту соціалістичних завоювань, непримиримості до класових ворогів, інтернаціональної солідарності з народами і арміями країн

⁴⁴ «Коммунист Вооруженных Сил», 1976, № 13, стор. 73.

⁴⁵ «Коммунист Вооруженных Сил», 1976, № 9, стор. 76.

⁴⁶ «Коммунист», 1976, № 10, стор. 68.

⁴⁷ «Красная Звезда», 30 червня 1976 р.

⁴⁸ «Красная Звезда», 30 червня 1976 р.

соціалістичної співдружності. Оволодіваючи класовим партійним підходом до явищ життя, воїни вчать з марксистсько-ленінських позицій аналізувати сучасність. Завдяки цьому вони чітко усвідомлюють своє місце в лавах будівників і захисників комуністичного суспільства, у них зростає почуття особистої відповідальності за справу колективу, за свою військову майстерність⁴⁹.

Радянські Збройні Сили є надійним стражем мирної праці нашого народу, оплотом загальному миру і водночас прекрасною школою виховання радянської молоді, активного формування нової людини комуністичного суспільства, своєрідним університетом мужності, дисциплінованості. За недовгі роки служби в армії і на флоті юнаки гартують свою волю, характер, витривалість. Весь устрій армійського і флотського життя сприяє виробленню у них таких якостей захисників вітчизни, як колективізм, уміння володіти собою в найскладніших обставинах, переборювати труднощі, готовність виконати будь-яке складне завдання.

Виховна робота Радянських Збройних Сил дістала високу оцінку в документах XXV з'їзду КПРС. «Говорячи про виховну роботу, ...не можна не спинитися,— відзначалося в Звіті ЦК,— на тій величезній ролі, яку відіграє в цій справі Радянська Армія. Юнаки приходять у солдатську сім'ю, не маючи життєвої школи. Але повертаються вони з армії вже людьми, які пройшли школу витримки і дисципліни, дістали технічні, професійні знання і політичну підготовку»⁵⁰.

XXV з'їзд КПРС підкреслив інтернаціональну природу Радянських Збройних Сил, їх корінну відмінність від армій імперіалістичних держав. Інтернаціоналізм як ленінський принцип радянського військового будівництва пронизує весь бойовий устрій Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, життя особового складу кожної частини, кожного корабля. В їх колективах зміцнюється братерська дружба воїнів усіх національностей на основі повного рівноправ'я, однакових можливостей просуватися по службі, єдиних статутів. «Наша армія,— говориться в Звіті ЦК XXV з'їздові КПРС,— вихована в дусі глибокої відданості соціалістичній Батьківщині, ідеям миру й інтернаціоналізму, ідеям дружби народів. Саме цим Радянська Армія відрізняється від армій буржуазних. Саме за це радянські люди люблять свою армію, пишаються нею»⁵¹.

Принципове значення має обґрунтування XXV з'їздом КПРС необхідності зміцнення Варшавського Договору. Цей Договір КПРС розглядає як інструмент, який надійно служить інтересам миру й соціалізму. Підкресливши, що наша партія рішуче виступає проти поділу світу на протилежні військові блоки, проти гонки озброєнь, XXV з'їзд КПРС заявив з усією ясністю, що, поки зберігається блок НАТО, поки мілітаристські кола ведуть гонку озброєнь, наша країна разом з іншими країнами соціалістичної співдружності зміцнюватиме Варшавський воєнно-політичний блок⁵².

КПРС приділяє велику увагу дальшому зміцненню бойової співдружності воїнів Радянських Збройних Сил з арміями країн — учасниць Варшавського Договору. Його об'єднані збройні сили надійно протистоять агресивним задумам імперіалізму, забезпечують сприятливі умови для будівництва соціалізму і комунізму.

⁴⁹ «Коммунист», 1976, № 10, стор. 69.

⁵⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 84—85.

⁵¹ Там же, стор. 85.

⁵² Там же, стор. 9.

На піклування партії про зміцнення оборонної могутності Вітчизни радянські воїни відповідають високою бойовою готовністю. Про це, зокрема, яскраво свідчать військові навчання «Кавказ» (січень 1976 р.) та «Північ» (червень 1976 р.), за якими спостерігали представники вишого командування ряду соціалістичних і капіталістичних країн, запрошені Міністерством оборони СРСР згідно з Заключним Актом наради по безпеці і співробітництву в Європі.

Духом безмежної відданості соціалістичній Батьківщині, справи Комуністичної партії, прагнення виконати поставлені нею завдання пронизане кожне слово привітання делегації Радянських Збройних Сил XXV з'їздові КПРС. «Ми добре розуміємо,— говориться в ньому,— що наш священний інтернаціональний обов'язок полягає в тому, щоб разом з братніми арміями країни Варшавського Договору бути завжди готовими виступити на захист великих завоювань соціалізму і дати нищівну відсіч будь-якому агресорові. Кожного з нас надихає усвідомлення того, що, пильно оберігаючи мирну працю свого народу, Радянські Збройні Сили тим самим вносять і далі вносятимуть свій вагомий вклад у справу зміцнення миру і міжнародної безпеки, сприятимуть здійсненню величних планів, накреслених XXV з'їздом партії»⁵³.

Невичерпним джерелом оборонної могутності СРСР є непорушна єдність радянського народу і його Збройних Сил. «Вони,— говорив на XXV з'їзді КПРС О. М. Косигін,— захищають справу революції, соціалізму і миру між народами. Не було в історії армії, яка служила б таким гуманним і великим цілям та ідеалам. Тому такою пошаною і всенародною повагою оточені наші Радянська Армія, Військово-Морський Флот і прикордонні війська»⁵⁴. Нерозривні зв'язки особового складу військових частин з місцевими радянськими, партійними, комсомольськими організаціями, колективами трудящих, які проявляють постійне піклування про воїнів, їх виховання, побут, культурне обслуговування, допомагають успішно розв'язувати завдання, поставлені партією перед армією і флотом.

По суті всенародним стало шефство трудових колективів, вчених, творчих спілок, культурно-освітніх закладів над військовими частинами і кораблями. Велика і плідна військово-шефська робота проводиться, зокрема, в нашій республіці. «Ми,— підкреслюється в Звіті ЦК XXV з'їздові Компартії України,— будемо і далі зміцнювати зв'язки трудових колективів, навчальних закладів з військовими частинами і підрозділами Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів, Чорноморського флоту, Західного прикордонного округу. Піклування про воїнів, про зміцнення Радянських Збройних Сил — це наш найпочесніший обов'язок»⁵⁵.

Втіленням єдності народу і армії є діяльність багатомільйонного самодіяльного Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ СРСР), яке лише в Українській РСР об'єднує в своїх лавах 82% трудящих та учнівської молоді⁵⁶. Комітети і організації Товариства під керівництвом партійних органів, у тісній співдружності з комсомолом, профспілковими, спортивними та іншими громадськими організаціями проводять велику оборонно-масову роботу серед колективів трудящих і учнівської молоді, розвивають військово-технічні види спорту, готують спеціалістів для армії і народного господар-

⁵³ «Радянська Україна», 29 лютого 1976 р.

⁵⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 172.

⁵⁵ Матеріали XXV з'їзду Компартії України, стор. 68.

⁵⁶ «Патріот Батьківщини», 28 березня 1976 р.

ства, беруть активну участь у вихованні радянських людей в душі високої пильності, постійної готовності до захисту соціалістичної Вітчизни. Предметом особливої турботи ДТСААФ, як надійного помічника і резерва Збройних Сил, є підготовка молоді до військової служби⁵⁷.

Готуючись гідно зустріти XXV з'їзд КПРС, школи і клуби ДТСААФ республіки виконали план підготовки спеціалістів для Збройних Сил на 102%. Значно поліпшилася якість навчально-виховної та методичної роботи. 365 працівників комітетів, шкіл і клубів, підприємств та інших організацій Товариства нагороджені значком «Переможець соціалістичного змагання 1975 року», 120 — значком «Ударник дев'ятої п'ятирічки»⁵⁸.

Важливим напрямком роботи в справі дальшого зміцнення оборонної могутності країни партія вважає військово-патріотичне виховання трудящих, особливо молоді. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький наголосив у Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові Компартії України, що обов'язком партійних організацій є вдосконалення військово-патріотичного виховання, формування, насамперед у молоді, прекрасних якостей захисників соціалістичної Вітчизни, відданих славним бойовим традиціям старших поколінь⁵⁹. «Вдосконалювати оборонно-масову роботу. Поліпшувати підготовку молоді до служби в Радянській Армії і на Флоті. Зміцнювати шефські зв'язки виробничих колективів, навчальних закладів, творчих спілок та організацій з військовими частинами і підрозділами»⁶⁰, — такі завдання поставив перед партійними організаціями республіки XXV з'їзд Компартії України.

Рішення і матеріали XXV з'їзду КПРС про захист завоювань соціалізму дали вчепну відповідь на питання, чому треба зміцнювати оборонну могутність СРСР і всієї соціалістичної співдружності в сучасних умовах, показали миролюбну, гуманну та інтернаціональну природу і цілі Радянських Збройних Сил, озброїли партію і народ конкретною програмою діяльності в галузі зміцнення обороноздатності СРСР. Ці рішення є творчим вкладом XXV з'їзду КПРС у скарбницю марксистсько-ленінського вчення про захист завоювань соціалізму, як однієї з загальних закономірностей його будівництва.

Г. Г. Письменный

XXV СЪЕЗД КПСС
ОБ УКРЕПЛЕНИИ ОБОРОНОСПОСОБНОСТИ СССР

Резюме

В статье освещается решение вопросов укрепления оборонного могущества Советского государства в документах и материалах XXV съезда КПСС, подчеркивается дальнейшее творческое развитие в них ленинского учения о защите завоеваний социализма в современных условиях.

⁵⁷ Материалы VII Всесоюзного съезда ДОСААФ, М., 1972, стор. 6—7.

⁵⁸ «Патріот Батьківщини», 28 березня 1976 р.

⁵⁹ Матеріали XXV з'їзду Компартії України, стор. 68

⁶⁰ Там же, стор. 115.

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

І. Ф. КУРАС (Київ)

БОРЬБА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ СИЛ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (березень—жовтень 1917 р.)

Одним із найважливіших напрямків діяльності більшовиків по формуванню політичної армії соціалістичної революції в багатонаціональній Росії було завоювання національних резервів. Керуючись ленінським положенням про необхідність використання «...в цілях соціалістичної революції всіх національних рухів проти імперіалізму»¹, партія більшовиків проводила величезну роботу серед трудящих України, Білорусії, Прибалтики, Кавказу, Середньої Азії та інших національних районів країни. Серед трудящих національних районів Росії в 1917 р. працювало 100 тис. більшовиків². Вони виступали найпоширенішою керівною силою національно-визвольного руху трудящих. Злиття останнього з боротьбою робітничого класу і його союзників на шляхах соціалістичної революції стало головною передумовою успішної реалізації цілей і завдань цього руху, найважливішим фактором перемоги революційних сил і ідейно-політичної поразки дрібнобуржуазних партій, які намагаючись виступати від імені національно-визвольного руху і спекулюючи на його назрілих лозунгах і вимогах, прагнули звернути його на шлях націоналізму і контрреволюції.

Цей складний процес внаслідок ряду конкретно-історичних і національних особливостей в різних районах країни проходив неоднаково за темпами, часом та інтенсивністю. Але за своїм змістом, основними закономірностями, головним напрямком розвитку та підсумками він був однотипним. Партія більшовиків, а не дрібнобуржуазні лжепатріоти, виступала справжнім керівником національно-визвольного руху, наповнивши його класовим, інтернаціональним змістом.

Значний внесок в зміцнення союзу сил соціалізму з національно-визвольним рухом трудящих, у викриття антинародної політики і ідеології українських «соціалістів» внесли під керівництвом ЦК РСДРП (б) на чолі з В. І. Ленінінм більшовицькі організації України. У даній статті зроблена спроба розглянути основні напрямки діяльності більшовиків України по зміцненню союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху у березні— жовтні 1917 р.

В. І. Ленін писав, що в епоху імперіалізму національний гніт розширюється і посилюється на «...новій історичній основі»³, викликаючи в свою чергу зростання національних рухів.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 38.

² К. И. Зародов. Три революции в России и наше время, М., 1975, стор. 236.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 57.

Повалення самодержавства супроводжувалось піднесенням національно-визвольного руху і трудящих України. Воно було обумовлене, по-перше, невіршеністю корінних проблем суспільного розвитку і збереженням класових основ соціального і національного гніту народів — економічної і політичної влади буржуазії і поміщиків. По-друге, територія України на той час лишалася поділеною між Австро-Угорщиною і Росією, що викликало невдоволення різних верств населення. По-третє, природне і прогресивне економічне зближення і об'єднання, що відбувалось в процесі розвитку капіталізму, супроводжувалось прямим насильством пануючих класів Росії, їх колоніальною політикою щодо неросійських народів в галузі економіки, політики і культури. По-четверте, політичні свободи, завойовані трудящими внаслідок повалення царизму стимулювали національно-визвольний рух, хоча з цим різко дисонувала великодержавна політика Тимчасового уряду, що продовжував «... *ту ж саму* політику анексії...», що й царизм, лише «...більш тонко, більш прикрито...»⁴. Російські буржуазні і дрібнобуржуазні партії активно підтримували великодержавну політику уряду.

Класові основи такої політики В. І. Ленін вбачав у зростанні ненависті буржуазії до пролетаріату, як міжнародної сили, в загостренні конкуренції, в імперіалістичній війні.

Трудящі України, як і інших національних районів країни, борючись за розв'язання головних завдань революції — про владу Рад, війну і мир, хліб і землю, прагнули революційним шляхом розв'язати і національне питання. Рухи, що виникли на цій основі, загострювали і поглиблювали революційну кризу в країні. Звичайно, національні рухи ніколи не були однорідними в соціально-політичному і ідейному відношенні, особливо на етапі соціалістичної революції, в умовах крайнього загострення класових антагонізмів. Не становив винятку і національний рух 1917 р. і на Україні: кожен клас, що брав у ньому участь, намагався вкласти в його характер і цілі свій соціальний зміст. В ньому простежується чітка класова і ідейно-політична грань між революційним національно-визвольним рухом трудящих на чолі з робітничим класом і його партією і націоналістичним рухом, очолюваним буржуазією. Ця диференціація поглиблювалась і наростала в міру назрівання соціалістичної революції. Якщо до Лютневої буржуазно-демократичної революції не можна було, за словами В. І. Леніна, «врахувати наперед всі можливі співвідношення між буржуазними визвольними рухами пригноблених націй і пролетарським визвольним рухом серед гноблячої нації...»⁵, то в умовах переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну вони проступали цілком чітко.

Виразниками дійсної волі і інтересів нації стали трудящі на чолі з робітничим класом. Українська національна буржуазія, розгубивши елементи демократизму ще на етапі буржуазної революції, перегворилась, як і монополістична буржуазія в цілому, в нисхідний, реакційний клас й використовувала національні лозунги з контрреволюційною метою. Право називатися національно-визвольним рухом лишалося, таким чином, лише за революційно-демократичною течією, що стала надійним резервом соціалістичної революції.

Які ж класи і верстви склали основу такого руху на Україні в 1917 р.? Це — пролетаріат, багатомільйонне селянство і демократична інтелігенція, що стояла близько до трудящих.

Визначаючи роль пролетаріату як найбільш послідовного і революційного класу у розв'язанні назрілих питань суспільного розвитку,

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 6.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 290.

В. І. Ленін підкреслював, що він виступає в авангарді не лише боротьби за досягнення своїх класових цілей, але є гегемоном всіх прогресивних, демократичних рухів, в тому числі національно-визвольних. В. І. Ленін вказував, що «...тільки пролетаріат відстоює в наші дні справжню свободу націй і єдність робітників усіх націй»⁶ і є єдиною суспільною силою, здатною в союзі з найбіднішим селянством очолити національно-визвольний рух. Напередодні Великого Жовтня В. І. Ленін вказував, що не буржуазія, а «пролетаріат виступає тут справді, як представник *усієї* нації, всього живого і чесного *в усіх* класах...»⁷.

Загартований у класових битвах пролетаріат України послідовно відстоював право українського народу на самовизначення. Вимоги соціальної і національної рівності трудящих України, їх право на рідну мову, школу, культуру, на повне національне самовизначення він завжди включав у свою програму, вважав своєю кровною справою і боровся за їх повну реалізацію.

Багатонаціональний склад робітничого класу України сприяв зміцненню інтернаціональної течії в національно-визвольному русі. Всупереч великодержавній політиці меншовиків і есерів і націоналізму українських «соціалістів» робітники України високо несли прапор пролетарського інтернаціоналізму.

В. І. Ленін писав, що звільнити пригноблені великоросами народи повністю пролетаріат зможе лише «...при умові підтримки його біднішою частиною селянства...»⁸. Репрезентуючи переважну більшість українського народу, трудове селянство, розбуджене революцією, піднялось на боротьбу не тільки за соціальне, але й національне визволення. Як і пригноблене селянство інших народів Росії, воно, однак, не ставило національні вимоги на перше місце, а завжди висувало їх разом з іншими вимогами, вирішення яких обумовлювалось розв'язанням більш важливих проблем революції, перш за все — питанням про перехід політичної влади в країні в руки народу. Національні вимоги селянства формувались під впливом більшовиків і зводились до повної ліквідації всіх перешкод на шляху національного розвитку, забезпечення повної національної рівності не лише для себе, а й для всіх народів Росії.

Разом з революційним вирішенням аграрного питання трудящі селяни вимагали введення української мови в державних і суспільно-політичних установах і організаціях, розгортання культурно-освітньої роботи рідною мовою, при врахуванні національних прав, особливостей і потреб інших народів, що населяли Україну. Звичайно, серед селянства мали місце дрібнобуржуазні пережитки, які не раз використовувались націоналістами у своїх корисливих цілях.

Революційна боротьба робітничого класу і найбіднішого селянства під керівництвом більшовицької партії активізувала також і українську демократичну інтелігенцію.

Революційний національно-визвольний табір протистояв як великодержавним інтересам російських поміщиків та капіталістів, так і націоналістичним прагненням української буржуазії.

Цілком зрозуміло, національно-визвольний рух трудящих не відразу злився з соціалістичною революцією. Частина його учасників з числа дрібної буржуазії була не завжди послідовною, допускала хитання в бік націоналізму. Проте, на Україні, де класова диференціація

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 144.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 285.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 405.

була досить глибокою, а інтернаціональна єдність робітничого класу міцною, національно-визвольний рух в цілому вступив у фазу переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну уже в значній мірі, принаймні, в особі його основної рушійної сили — робітничого класу і селянства, злитим з класовою боротьбою пролетаріату за соціалізм.

Що ж до української міської та сільської буржуазії, то вона в особі своїх політичних партій, що об'єднувалися в Центральній раді, виступила як сила, ворожа соціалістичній революції, соціальним і національним прагненням трудящих України. А це ставило її поза рамки національно-визвольного руху трудящих, перетворювало на антинациональну силу.

Більшовицька партія, як партія справжніх інтернаціоналістів, розглядала революційний національно-визвольний рух трудящих України та інших пригноблених націй як складову частину грядущої соціалістичної революції і виступила його найпопліднішою керівною силою. Вона вступила до революції озброєною ясною, науково обгрунтованою лєнінською теорією і програмою з національного питання.

Більшовицька партія, В. І. Ленін рішуче виступали проти продовження Тимчасовим урядом, його буржуазними і дрібнобуржуазними партіями, політики національного гноблення українського народу, відстоювали його свободу і право на самовизначення, зміцнювали революційний союз трудящих України і Росії.

В. І. Ленін чітко сформулював програму партії з національного питання в таких словах: «Повна свобода відокремлення, найширша місцева (і національна) автономія, докладно розроблені гарантії прав національної меншості — така програма революційного пролетаріату»⁹.

Виходячи із загальних положень національної програми і інтересів розвитку соціалістичної революції, В. І. Ленін у своїх працях глибоко охарактеризував ставлення партії до українського національно-визвольного руху. Він вчив трудящих Росії і України ні в чому і ні на хвилину не довіряти російській та українській буржуазії та її партіям. У статтях «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Не демократично, громадянине Керенський!», «Фінляндія і Росія», «Правлячі і відповідальні партії», «Куди привели революцію есери і меншовики?» та інших В. І. Ленін гнівно затаврував Тимчасовий уряд і його «соціалістичних» лідерів за нехтування національних вимог українського народу як нечувану безсоромність, дике нахабство контрреволюціонерів, як істинний прояв політики великодержавного «держиморди»¹⁰.

Програма і тактика більшовиків з національного питання широко висвітлювалась на сторінках «Правди». З 5 березня до грудня 1917 р. газета надрукувала близько 80 статей, заміток і хронікальних повідомлень з українського національного питання, кілька з них — українською мовою¹¹. В статтях змальовувалось тяжке становище робітників і селян України, їх революційна боротьба, зміцнення їх союзу з трудящими всієї Росії, і в першу чергу з братерським російським народом. Так, 6 червня «Правда» надрукувала листа матроса-українця Балтійського флоту О. Шевченка, адресованого на Україну. Звертаючись до росіян і українців, естонців і латишів, татар і чувашів, калмиків та євреїв, він закликав їх об'єднатися в єдину трудову сім'ю, а не відмежовуватись на радість ворогам трудового люду. В зв'язку з ви-

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 163.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 343.

¹¹ Див.: «Правда», 8 березня, 12 квітня, 6 червня 1917 р. та ін.

данням Тимчасовим урядом декрету «Про відміну віросповідальних і національних обмежень»¹², який відзначався непослідовністю і явним великодержавним характером, «Правда» 25 березня 1917 р. надрукувала статтю Й. В. Сталіна «Про відміну національних обмежень», в якій вказувалось, що «Декрет» не тільки не зрівняв у правах мови різних національностей Росії, але, по суті, узаконив їх нерівність.

Вміщені в «Правде» численні матеріали і резолюції робітничих та селянських організацій Петрограда, Москви та інших міст Росії із засудженням великодержавної політики Тимчасового уряду свідчили про справді братерське ставлення робітників і селян всієї країни до трудящих України та їх вимог.

Найважливіші партійні документи, опубліковані «Правдой», — травнева відозва проти війни у зв'язку з нотою Мілюкова, резолюції VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) і конференції військових організацій, відозва в зв'язку з червневою демонстрацією, резолюція ЦК РСДРП(б) про Московську нараду від 12 серпня, Маніфест VI з'їзду партії, резолюція більшовицької фракції ЦВК від 31 серпня в зв'язку з контрреволюційним виступом генерала Корнілова, декларація фракції більшовиків на Всеросійській демократичній нараді та багато інших — свідчили про активну боротьбу партії за дійсне звільнення усіх пригноблених народів Росії, проти рішучої атаки на українців не тільки декретами, але й кірасирами¹³ Тимчасового уряду. Статті з українського питання вміщували більшовицькі газети «Бакинський рабочий», «Сибирская правда», «Социал-демократ» (Москва), «Голос правды» (Кронштадт) та ін.

Більшовики України широко пропагували в масах праці В. І. Леніна з національного питання і проводили ленінські настанови в життя. На сторінках більшовицьких газет «Пролетарий», «Донецкий пролетарий», «Звезда» та інших були опубліковані ленінські статті, присвячені національному питанню: «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Фінляндія і Росія», «Соломинка в чужому оці», виступи В. І. Леніна на VII конференції РСДРП(б) та I Всеросійському з'їзді Рад та ін.¹⁴ Газети більшовиків Харкова та Донбасу присвятили національно-визвольному рухові на Україні статті: «Про український рух», «Контрреволюція і народи Росії», «Де справжній соціал-демократизм?»; Катеринослава — «Росія і Україна», «До українського питання»; Києва — «Національне питання», «Наочне навчання», «Національна політика Тимчасового уряду», «Центральна рада і робітничий рух», «Розгром Фінляндського сейму»¹⁵ та ін. Ці матеріали відіграли велику роль в інтернаціональному вихованні трудящих і зміцненні єдності їх революційних дій.

Відстоявши у гострій ідейній боротьбі з опортунізмом ленінський курс на соціалістичну революцію і його складову частину — програму з національного питання, більшовицькі організації України на його основі визначили і своє ставлення до зростаючого національно-визвольного руху. Якщо більшовики великих промислових центрів України, перш за все Донбасу, послідовно боролись за соціальне і національне звільнення українського народу і, як писав у цьому зв'язку М. О.

¹² Див.: «Вестник Временного правительства», 20 березня 1917 р.

¹³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 367.

¹⁴ Див. за 1917 р. газ.: «Пролетарий», №№ 30, 32, 65, 70, 72, 75; «Донецкий пролетарий», №№ 8, 18, 19, 20; «Звезда», №№ 8, 21, 22, 25 та ін.

¹⁵ «Пролетарий», 9 липня, 20 серпня 1917 р.; «Донецкий пролетарий», 1 липня 1917 р.; «Звезда», 23 червня, 2 липня 1917 р.; «Голос социал-демократа», 11 травня, 10, 15 червня, 22 липня 1917 р.

Скрипник, «стояли цілком на ленінських позиціях»¹⁶ в національному питанні, то в Київській партійній організації окремі працівники — Г. Л. Пятаков, Є. Б. Бош, І. М. Крейсберг, Д. Іткінд та інші — дотримувались помилкових, люксембургіанських поглядів. Г. Пятаков, наприклад, заявляв, що «підтримувати українців нам не слід, оскільки для пролетаріату цей рух не вигідний»¹⁷. Працюючи в центрі діяльності буржуазно-націоналістичних партій і Центральної ради, київські більшовики несли особливо велику відповідальність за проведення правильної політики з національного питання. Питання про ставлення до українського руху та дрібнобуржуазних націоналістичних партій, до Центральної ради та її дій багато раз обговорювалось на засіданнях комітету, партійних зборах та конференціях. Так, Київський комітет РСДРП(б) з 2 по 14 квітня 1917 р. 6 разів розглядав українське питання, з березня по липень різноманітні аспекти національно-визвольного руху на Україні 15 разів обговорювались на окружних та міських конференціях, загальних зборах та засіданнях Київського комітету РСДРП(б)¹⁸. Даючи рішучу відсіч поглядам Г. Пятакова, Є. Бош та іншим (заперечували право націй на самовизначення і негативно ставились до національно-визвольного руху трудящих України), більшість членів Київського більшовицького комітету проводила ленінську політику в національному питанні. М. О. Петров-Савельєв, що повернувся з Петрограда на початку квітня 1917 р., так виклав точку зору В. І. Леніна на це питання: «Імперіалістичну політику В. І. Ленін розуміє широко, — як закабалення всередині даної держави дрібних національностей. Прагнення буржуазії нашої не рахуватися, напр., з правом українців на самовизначення, т. Ленін вважає анексією України»¹⁹. Саме цю точку зору активно підтримували члени Київського комітету РСДРП(б) М. Петров-Савельєв, О. Ф. Розмирович та ін. Вже 5 квітня Київський комітет РСДРП ухвалив: «потурбуватись про випуск нашої партійної літератури українською мовою»²⁰. Орган Київського комітету — газета «Голос социал-демократа» під рубрикою «Українські справи» опублікувала 3, 7 травня 1917 р. кілька статей українською мовою («Українські селяни проти війни», «3 життя партійного»), в яких викривалась антинародна політика Центральної ради та українських дрібнобуржуазних партій.

Неоціненне значення для вироблення правильної політичної лінії в національному питанні мали поради В. І. Леніна членам Київського комітету, які брали участь в роботі VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). О. Г. Горбачов пише в своїх спогадах: «Більш трьох годин розмовляв зі мною Володимир Ілліч. Підкресливши величезне значення національного питання в революції, В. І. Ленін сказав, що заперечення Пятаковим лозунга права націй на самовизначення аж до відокремлення може в умовах України завдати непоправної шкоди справі революції»²¹. Повернувшись до Києва, О. Г. Горбачов виступив на засіданні комітету з повідомленням «...про вказівку тов. Леніна з національного питання і необхідність завоювання більшості в Радах...»²². Керуючись рішеннями Квітневої конференції і вказівками

¹⁶ М. О. Скрипник. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий на- черк, Харків, 1923, стор. 20.

¹⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, Харьков, 1928, стор. 104.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1-а, арк. 44—98.

¹⁹ «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 174.

²⁰ Там же, стор. 169.

²¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасни- ків Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1958, стор. 87.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 2, спр. 71, арк. 27.

В. І. Леніна, більшовики Києва на загальноміській партійній конференції 23 липня завдали рішучої поразки Пятакову. В повідомленні про роботу цієї конференції газета «Голос соціал-демократа» писала: «В національному питанні оголошується 2 резолюції: одна, яку пропонує т. Пятаков, і друга, прийнята Всеросійською партійною конференцією і яка пропонується т. Горвіцом. Після короткого пояснення тт. Пятаковим і Горвіцом своїх резолюцій, більшістю голосів приймається резолюція Всеросійської конференції»²³.

Значну увагу українському питанню приділяли також більшовики Чернігова, Вінниці, Полтави, Василькова та інших міст Південно-Західного краю. Повністю підтримували ленінську політику і програму з національного питання і послідовно проводили її в життя більшовицькі організації таких великих промислових центрів України як Харків, Катеринослав, Луганськ, Одеса та ін. Так, більшовики Одеси на своїх зборах неодноразово розглядали національне питання, роз'яснювали його робітникам на лекціях, мітингах і зборах. В травні на зборах міської Молдаванської, Слобідської та Пересипської районних організацій РСДРП були заслухані лекції на тему: «Національне і земельне питання у висвітленні соціал-демократів»²⁴.

Однак у своїй практичній діяльності більшовикам Півдня спочатку не вдалося безпосередньо зіткнутися з національно-визвольним рухом в такій мірі, як партійним організаціям Південно-Західного краю. Це позначилось на поглядах деяких партійних працівників Одеської та Миколаївської партійних організацій. Окремі з них (Орлов, Складар, Рузер, Хмельницький) вважали, що українське питання не відіграє тут великої ролі, оскільки населення Херсонщини і особливо її великих промислових міст було багатонаціональним. Вони не мали, зокрема, твердої лінії у питанні про входження Одеси, Миколаєва та Херсона і в цілому Херсонщини, до складу України і пропонували вирішити це питання шляхом референдуму. Згодом, коли виразно виявилась контрреволюційна суть Центральної ради, вони виступили з пропозицією проголосити Одесу, Миколаїв та Херсон «вільними» містами і таким чином відмежуватись від Центральної ради²⁵. Певна недооцінка національного питання була властива і окремим членам Катеринославської більшовицької організації²⁶, хоча більшість з них твердо стояла на ленінських позиціях. У своїх спогадах член Катеринославського комітету РСДРП(б) С. І. Гопнер у зв'язку з цим зазначала: «Свого часу я писала, що ми, катеринославці, недооцінювали національне питання. І зараз я не відмовляюсь від цієї оцінки. Але я разом з тим свідчу, що в нашій щоденній роботі і в нашій агітації не було нічого подібного до великодержавного шовінізму, проти якого Ленін спрямував головний вогонь в дискусії проти Пятакова. Наша делегація беззастережно підтримувала ленінську резолюцію з національного питання на Квітневій конференції».

Загальна ленінська постановка, яку дала резолюція Квітневої конференції з національного питання, старі праці Леніна з цього питання, а також його статті про Україну в «Правді» озброїли нас теоретично

²³ Большевистские организации Украины... в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов (далі — Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 703.

²⁴ «Южный рабочий», 1 червня 1917 р.

²⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 310, арк. 2.

²⁶ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 469, оп. 1, спр. 24, арк. 184, 189.

і політично». В результаті «...позиція наша була послідовно ленінською, послідовно інтернаціоналістичною»²⁷.

Більшовицькі організації України під керівництвом ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Леніна провели велику роботу по вихованню мас в дусі пролетарського інтернаціоналізму, по розвитку національно-визвольного руху в напрямку боротьби трудящих країни за перемогу соціалістичної революції. Партія більшовиків, її місцеві організації, інтернаціоналістські за своїм складом, уособлювали інтернаціональну єдність трудящих. «Пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— не може вести боротьбу за соціалізм і відстоювати свої повсякденні економічні інтереси без найтіснішого і найповнішого союзу робітників усіх націй в усіх без винятку робітничих організаціях»²⁸.

Більшовики України звертали особливу увагу на інтернаціональне згуртування пролетаріату. В резолюції загальноміських партійних зборів м. Катеринослава (11 липня), наприклад, вказано, що «...проповіди шовінізму ми протиставимо пропаганду інтернаціоналізму»²⁹. Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, що відбулася в липні, зобов'язала усі більшовицькі організації краю «...повести роботу серед українських мас населення, розколюючи їх по лінії класової боротьби і відриваючи революційні елементи від шовіністичного впливу української соціал-демократії»³⁰. На засіданні Юзівського комітету РСДРП(б) увага присутніх була акцентована на «інтернаціоналізмі і його русі в робітничому середовищі»³¹.

Внаслідок наполегливої роботи більшовиків по інтернаціональному вихованню трудящих робітники все активніше вимагали свободи самовизначення націй, виступали за інтернаціональну єдність трудящих.

З метою ширшої пропаганди ленінської програми з національного питання Київський комітет РСДРП(б) провів ряд заходів. Так, 13 і 16 червня мітинги відбулися на заводі «Арсенал». На мітингу 13 червня там було присутніх понад 1500 робітників. Під час обговорення тісно пов'язаних між собою питань про поточний момент і українське питання представники партій меншовиків, есерів та українських «соціалістів» звинувачували один одного в нездатності вирішити національне питання. Точку зору більшовиків на українське питання охарактеризував І. М. Крейсберг. Він вказав, що «вирішення його лежить в зв'язку з загальним переходом влади до рук робітників та найбідніших селян, бо демократія усіх націй, що населяють Росію, і, зокрема, українська не може довіряти урядові, що складається у більшості з капіталістів, які продовжують розбійницьку політику царизму»³².

З лекціями на тему «Український рух і соціал-демократія» перед широкими масами трудящих виступив член Київського комітету РСДРП(б) І. Ю. Кулик. В листі обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю в ЦК РСДРП(б) відзначалось, що на лекціях на тему «Національний гніт і Україна», що влаштовувались Київським більшовицьким комітетом, «...проявлялась цілковита солідарність і однастайна підтримка наших вимог»³³.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 2, спр. 72, арк. 41, 42.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 302.

²⁹ «Звезда», 13 липня 1917 р.

³⁰ Большевицские организации Украины... (Март — ноябрь 1917 г.), стор. 668.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

³² Большевицские организации Украины... (март — ноябрь 1917 г.), стор. 318—319.

³³ Там же, стор. 688.

Для інтернаціонального виховання пролетаріату більшовики активно використали кампанію по виборах в органи місцевого самоврядування. Більшовицька передвиборча платформа, що враховувала національні особливості країни, висувала вимогу «...створення шкіл, в яких забезпечувалося б викладання рідною мовою»³⁴.

Передвиборча кампанія більшовиків України йшла під прапором інтернаціоналізму, в умовах пожвавлення активності українських буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Останні вважали, що українські міста «денационалізовані і стоять ніби чужі островки серед чисто українського моря»³⁵. Прагнучи до зміцнення своїх позицій, вони особливого значення надавали посиленню свого впливу в міських думах.

Більшовики України на виборах в міські думи отримали 5,5% усіх голосів і зайняли п'яте місце серед інших політичних партій після есерівського, російського і українського «соціалістичних» блоків та кадетів. В 16 крупних промислових центрах, таких, як Катеринослав, Харків, Олександрівськ, Юзівка, Одеса, Єнакієво, Амур — Нижньодніпровськ та ін., де більшовики виступили з окремими виборчими списками, вони знаходились на другому місці (158 місць, що складало 14,4% їх загального числа) після есерівського блоку, а в Луганську та Вінниці вони набрали найбільше голосів. В Луганську до міської думи були обрані більшовики К. Є. Ворошилов, А. З. Каменський, І. О. Венецький, А. І. Червяков, Я. О. Істомін, З. Ф. Ляпін та ін. Головою думи був обраний К. Є. Ворошилов, Катеринославську думу очолив Г. І. Петровський, а її секретарем працювала С. І. Гопнер. Що стосується українських соціал-демократів та есерів, то їх блок у цих містах отримав всього 42 (3,8%)³⁶. Лідери українських «соціалістів» намагались пояснити політичну поразку своїх партій тактичними прорахунками, зокрема, відсутністю єдності в їх середовищі. Проте дійсні причини їх провалу полягали в тому, що в своїй більшості робітничий клас України не підтримав їх націоналістичні лозунги і віддав свої голоси більшовикам.

Успіху більшовиків сприяла їх принципова лінія невходження в блоки з українськими соціал-демократами. На пропозиції останніх про угоду, зроблені в Харкові, Катеринославі, Києві та інших містах, більшовики відповіли правильними рішеннями в дусі вказівок ЦК РСДРП(б) та В. І. Леніна про допустимість блоків лише з інтернаціоналістськими елементами з інших партій³⁷. Результати виборів мали велике значення і для усвідомлення більшовиками ролі та значення національного питання і, зокрема, для оцінки політики українських «соціалістів». Характерною в цьому відношенні є передова стаття газети київських більшовиків «До підсумків виборів до міської думи». В Києві блок УСДРП та УПСР провів до міської думи більше ніж в три рази депутатів порівняно з більшовиками. «Безсумнівно,— писала газета,— масу голосів відбив (список) № 12, блок українських с.-д. та с.-р., що отримав, всупереч всяким передбаченням, 35 000 голосів, або близько 20%. За цей список, крім солдатів, голосувала вся дрібна буржуазія. Робітників можна не рахувати, оскільки українці (УСДРП

³⁴ Там же, стор. 65.

³⁵ «Нова Рада», 29 квітня 1917 р.

³⁶ Ю. І. Терещенко. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції, К., 1974, стор. 90—117.

³⁷ Див. Большевицские организации Украины..., (март — ноябрь 1917 г.), стор. 54, 55, 132, 133 та ін.

та УПСР.— І. К.) серед робітників користуються невеликим успіхом, про що свідчить склад Рад робітничих депутатів, де українців майже зовсім немає. Без сумніву, українці отримали б значно менше голосів, якщо б вибори не проходили під знаком сильної національної боротьби. Характерно, що не лише дрібнобуржуазні елементи йшли під національні прапори, але навіть велика буржуазія виявила своє національне обличчя і відмовилась йти безпосередньо за кадетами»³⁸.

Глибокому аналізу були піддані результати виборів до міських дум і в інших більшовицьких організаціях України.

Більшовицькі фракції міських дум під керівництвом місцевих партійних організацій та муніципальної групи ЦК РСДРП(б), відстоювали ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Так, виступаючи на засіданні Катеринославської міської думи 12 жовтня, С. І. Гопнер відзначила, що національна програма більшовиків спрямована на «...створення атмосфери взаємного довір'я, де національні інтереси відійдуть на задній план і на перший план виступлять інтереси інтернаціонального пролетарського руху...»³⁹.

Головну увагу більшовики приділяли зміцненню свого впливу в нових органах державної влади, народжених революційною творчістю мас — Радах робітничих і солдатських депутатів. Цю обставину важливо підкреслити ще й тому, що активна участь більшовиків в муніципальній кампанії, а потім і в політичній боротьбі в думах, наводить окремих дослідників не на обгрунтовані висновки про переміщення центру політичної боротьби (наприклад, більшовиків Катеринослава у вересні 1917 р.) з Рад до дум, про недооцінку деякими з них Рад, про виникнення парламентських ілюзій і т. ін.⁴⁰ Більшовицьким організаціям України, як і партії в цілому, були чужі ідеї «муніципального соціалізму». В думи більшовики йшли, головним чином, для того, щоб довести їх неспроможність у розв'язанні поставлених революцією завдань, а Ради вони розглядали як органи революційної влади, здатні, при умові переходу до них всієї повноти державної влади, вирішити усі назрілі питання суспільного життя країни, в тому числі національне.

Більшовицькі фракції Рад робітничих депутатів під час обговорення українського питання викривали всликодержавну політику Тимчасового уряду щодо України, відстоювали національні вимоги українського народу, підкреслюючи, що їх здійснення залежить від перемоги робітничого класу в революції. Так, член Київського комітету РСДРП(б) М. Н. Зарніцин, виступаючи на об'єднаних зборах Київських Рад робітничих і воєнних депутатів 9 червня, вніс від імені більшовицької фракції резолюцію, що закликала пролетарів різних націй до згуртування для спільної боротьби проти соціального і національного гніту. «Вважаючи,— говорилося в резолюції,— що національне розкріпачення нерозривно зв'язане з розкріпаченням класовим, ми закликаємо пролетарів України до відмови від співробітництва із своєю національною буржуазією, до єдиної класової організації і до спільної боротьби за владу і за повалення опори національного і класового гніту — ярма капіталу»⁴¹.

У своїй діяльності в Радах більшовицькі організації керувались програмними партійними положеннями з національного питання, до-

³⁸ «Голос социал-демократа», 5 серпня 1917 р.

³⁹ ДОДА. ф. 489, оп. 1, спр. 24, арк. 184.

⁴⁰ Див. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні, К., 1973, стор. 67—68.

⁴¹ «Голос социал-демократа», 13 червня 1917 р.

свідом боротьби більшовицької фракції на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, зокрема, виступами на ньому В. І. Леніна, який викрив політику Тимчасового уряду щодо України як політику знуцання над законними правами народу, який віками терпів гніт від царизму лише за те, що прагнув до національної рівності і свободи. Продовжувати стару політику, відзначав Володимир Ілліч, «...це значить боятися окремих республік. З точки зору робітників і селян це не страшно. Нехай Росія буде союзом вільних республік»⁴².

Як відомо, I Всеросійський з'їзд Рад прийняв крім загальної есеро-меншовицької резолюції з національного питання спеціальне рішення з українського питання, оголошене Лібером на пленарному засіданні з'їзду 21 червня. З'їзд «...обіцяв революційній демократії України» сприяння в досягненні автономії України, яка «...може бути остаточно здійснена в російських Установчих зборах»⁴³.

Від цієї безликої меншовицької резолюції різко відрізняються пропозиції з українського питання, внесені на розгляд з'їзду більшовиками. Контррезолюція більшовицької фракції пропонувала з'їздові Рад засудити «контрреволюційну і обурливо антидемократичну політику Тимчасового уряду» і на основі принципу самовизначення націй негайно визнати право українського народу на повну автономію і утворення самостійної держави⁴⁴. В проєкті резолюції і заяві більшовицька фракція заявила, що «з'їзд іде назустріч всім національностям Росії у справі їх національного будівництва в процесі самої революції і, таким чином, ...він кладе початок новій політиці на основі взаємного довіря народів Росії...»⁴⁵. Виступи В. І. Леніна, О. М. Коллонтай та інших членів більшовицької фракції з'їзду Рад, які широко висвітлювалися в пресі, були взірцем для більшовицьких фракцій Рад України у їх боротьбі за інтернаціональне згуртування робітничого класу.

Виступи більшовиків у Радах робітничих депутатів Харкова, Києва, Одеси, Полтави та інших міст України на захист соціальних і національних прав українського народу і з засудженням політики угодців і націоналістів мали величезне значення для зміцнення авторитету Рад як органів революційної влади серед трудящих України. Це сприяло викриттю брехливих заяв українських націоналістів про Ради як про виключно російські організації.

Всупереч великодержавній політиці есеро-меншовицького керівництва Рад і націоналістичній позиції УСДРП більшовики України боролись за перетворення Рад у справжніх виразників класових інтересів робітничого класу і найбіднішого селянства, їх національних сподівань і прагнень. Виступаючи 30 вересня на пленарному засіданні Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів і вказуючи, що Рада недостатньо зв'язана з селом, з «національною стихією», Г. І. Петровський говорив: «Ради будуть німичі, якщо за ними не буде стояти народ. Треба скрізь російській демократії та Радам змінити свою політику. Треба стати на шлях федеративної республіки. Тоді весь народ стихійно візьме участь в управлінні. Федеративна республіка дасть волю всій демократії Росії. Тоді Ради тісно зв'яжуться з сільським населенням, яке все ж таки революційне. Один вихід: демокра-

⁴² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 278.

⁴³ «День», 23 червня 1917 р.

⁴⁴ «Биржевые ведомости», 23 червня 1917 р.

⁴⁵ Революционное движение в России в мае—июне 1917 г. Июньская демонстрация. Сборник документов и материалов, М., 1959, стор. 194.

гія мусить стати на шлях широкої побудови Росії на федеративних засадах, щоб зміцнити позиції на місцях»⁴⁶.

Більшовики доклали багато зусиль до того, щоб перетворити професійні спілки і фабзавкоми в дійсну школу інтернаціонального виховання робітничого класу. Питання про інтернаціональний принцип побудови профспілок і фабзавкомів часто обговорювалось на засіданнях партійних комітетів України. Так, 14 квітня це питання розглянув Київський більшовицький комітет. Виступаючи (М. М. Майоров та ін.) висловились за те, щоб не допустити розколу професійного руху на два табори — націоналістичний і соціалістичний⁴⁷. Катеринославська «Звезда» 9 травня 1917 р. в статті «Об'єднання російських торгово-промислових службовців» закликала робітників і службовців до профспілок без різниці національності. Загальноміська конференція Київської організації РСДРП(б), що відбулася 2 липня, в резолюції «Про фракції при Центральному бюро і при профспілках» підкреслювала, що необхідно «...добиватися того, щоб професійні спілки брали дійову участь в політичній боротьбі, проводячи інтернаціоналістську лінію в тісній єдності з класовою партією пролетаріату — революційною соціал-демократією»⁴⁸.

Велике значення партія більшовиків надавала інтернаціональному вихованню робітничої молоді. Значну роботу в цьому напрямку провели в Києві більшовики В. М. Довнар-Запольський, Л. Й. Картвелішвілі та ін.; в Катеринославі — Е. І. Квірінг, С. І. Гопнер, Я. Епштейн. Влітку та восени 1917 р. в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах виникли соціалістичні спілки робітничої молоді, інші молодіжні організації, що прийняли назву «Інтернаціонал». Вони працювали під керівництвом місцевих більшовицьких комітетів. «В діяльності цієї організації,— відмічали члени організації «Інтернаціонал» в Катеринославі,— в її ставленні до партії і, зрештою, в самій назві ми бачимо найтісніший зв'язок її з загальноросійським рухом пролетарської молоді в Москві, Петрограді та інших пролетарських центрах...»⁴⁹.

В ряді міст України більшовицькі організації в інтересах інтернаціонального згуртування і виховання робітничого класу підтримували групи і організації безпартійних інтернаціоналістів. В Миколаєві, наприклад, в першій половині червня виникла робітнича організація «Інтернаціонал», яка включала позафракційних інтернаціоналістів з різних місцевих організацій. Група ця стояла на позиціях лівого крила Циммервальда і поширювала «ідеї III Інтернаціоналу, революційної соціал-демократії в широких колах миколаївських робітників»⁵⁰. Члени групи після утворення самостійної більшовицької організації в місті влились в її ряди»⁵¹.

На початку квітня в Єлисаветграді склалася група з 15 робітників-інтернаціоналістів. Один з її активних членів В. М. Спренжин пише: «Члени нашої групи виступали на заводах, борючись з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими еседеками, добиваючись інтернаціоналізації робітничого класу»⁵². Після липневих подій члени групи

⁴⁶ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 250, арк. 60.

⁴⁷ «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 185—186.

⁴⁸ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 335.

⁴⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 168, арк. 31.

⁵⁰ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 830.

⁵¹ Там же, стор. 831.

⁵² Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, колекція мемуарів, спр. 53, арк. 6.

стали на позиції більшовиків і вступили до більшовицької партії (Я. Шканд, Л. Зосімов, В. Спренжин та ін.).

Підтримуючи ці організації та групи, більшовики України виходили з вказівок В. І. Леніна, який писав, що «у відношенні до окремих місцевих груп робітників, що примикають до меншовиків і т. п., але намагаються відстояти позицію інтернаціоналізму проти «революційного оборонства», проти голосування за позику і т. п., політика нашої партії повинна полягати у підтримці таких робітників і груп, у зближенні з ними, у підтримці об'єднання з ними на засадах безумовного розриву з дрібнобуржуазною зрадою щодо соціалізму»⁵³.

Велику організаторську роботу провели більшовики України серед жінок-робітниць. На Україні поряд з буржуазними феміністськими організаціями націоналісти створили свої жіночі організації («Український жіночий союз» та ін.), прагнучи підпорядкувати собі з їх допомогою маси жінок-робітниць. Викриваючи класовий зміст фемінізму, націоналістичну демагогію про «особливі» завдання українських жінок*, більшовицькі організації повели рішучу боротьбу проти спроб збити робітниць і селянок з шляху пролетарського революційного руху. З цією метою при більшовицьких комітетах України були створені групи, комісії і бюро по роботі серед жінок-пролетарок. Велику роботу серед робітниць проводили С. І. Гопнер, С. І. Соколовська, М. О. Істоміна, Е. І. Меркулова, Є. Б. Бош, Н. І. Островська, О. Ф. Розмирович, А. І. Вагранська, Є. Харченко та ін.

Найважливішим засобом інтернаціонального виховання робітничого класу і трудящого селянства була більшовицька преса. Газети «Пролетарий», «Звезда», «Голос социал-демократа», «Донецкий пролетарий» регулярно вмщували на своїх сторінках матеріали, що переконливо показували на конкретних фактах і подіях повсякденного життя і боротьби робітників необхідність об'єднання їх зусиль для боротьби зі спільним класовим ворогом, необхідність підтримки національно-визвольного руху. «Щоб національний рух робітничих мас скерувати на інтернаціональний шлях, — писала газета харківських більшовиків «Пролетарий» в статті «Про український рух», — необхідно на ділі визнати і забезпечити кожному народу право на самовизначення. Тільки в такому випадку національний рух піде нормальним шляхом класового розмежування і організації революційних сил, і тоді стане ясно, що нічого контрреволюційного у визвольному русі народу немає»⁵⁴.

Важливим напрямком боротьби більшовицьких організацій за інтернаціональне згуртування трудящих України, за зміцнення союзу національно-визвольного руху з боротьбою пролетаріату за соціалізм була діяльність більшовиків серед трудящого селянства. Аграрна програма більшовиків, що вимагала конфіскації поміщицької землі і націоналізації усіх земель в країні, якнайбільше відповідала потребам і сподіванням найбіднішого селянства. У поєднанні з національною програмою більшовиків вона створювала найширші можливості для агітаційно-пропагандистської і організаторської діяльності місцевих партійних організацій серед селян.

Агітаційна робота більшовиків, створення Рад селянських депутатів і завоювання в них більшості відбувались в гострій боротьбі з українськими есерами та їх організаціями — «Селянськими спілками».

⁵³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 249.

* Єпископ Никон, що увійшов до Центральної ради, звернувся із спеціальним посланням «Українкам», в якому закликав жінок пам'ятати, що вони «перш за все і понад усе — українки», прийняті духом патріотизму і «самостійності» («Нова рада» 23 квітня 1917 р.).

⁵⁴ «Пролетарий», 6 липня 1917 р.

Так, у Луганську повітова «Селянська українська рада», яка виникла весною 1917 р., повела посилену націоналістичну агітацію серед селянства. Тоді більшовицький комітет Луганська вирішив скликати селянську конференцію і створити на ній повітову Раду селянських депутатів. Конференція відбулась в середині травня. Обрану нею Раду очолив більшовик Вобликов. Більшовицький Виконком Ради селянських депутатів розгорнув велику роботу на селі, успішно розв'язуючи спірні питання про аренду землі, її розподіл і «тим самим запобіг поширенню діяльності українських націоналістів у районі»⁵⁵.

Агітація більшовиків давала відчутні наслідки. Як повідомляла газета «Голос социал-демократа», селяни багатьох сіл Золотоніського повіту Полтавської губернії «дуже гостро висловлюють своє обурення проти шовіністичних намірів, які виявляють золотоніські земці-українці. Ці земці поводять себе дійсно неможливо, нагадуючи звичайних «двоглавівців», тільки під жовто-блакитним прапором»⁵⁶. В цьому ж повідомленні вказувалось, що «селяни дуже незадоволені майже всіма своїми національними організаціями (навіть деякими і соціалістичними) через те, що соціальні питання обминаються здебільшого цими організаціями, які іноді захоплені вузьконаціональним. Що стосується свідомих селян, що належать до с.-д., то їх дивує позиція української соціал-демократії щодо Центральної ради.

— Пішли,— кажуть,— однією стежкою з буржуями»⁵⁷.

Показовими в цьому відношенні є свідчення самих націоналістів. «На Херсонщині,— говориться у звіті одного з інструкторів Центральної Ради,— з українською справою погано. Ми маємо повітових інструкторів, але не маємо для них кадрів. Виходить, є губернатори, але немає губерній... Я недавно об'їхав усі повітові міста і скрізь справа дуже погана»⁵⁸. У повідомленні з Єлисаветградського повіту говорилося, що навколишні села «вороже ставляться до українських агітаторів»⁵⁹.

В той же час селяни уважно прислухалися до голосу більшовиків.

В роботі на селі більшовикам України довелось переборювати також окремі прояви недооцінки ролі селянства в революції. Деякі місцеві працівники не враховували глибокої класової диференціації на селі, розглядали все селянство як силу шовіністичну, що протистоїть інтересам пролетаріату. Такі глибоко хибні, антиленінські погляди поділяв Г. Пятаков. На Київській міській партконференції (3 серпня) його підтримав О. В. Лівер, який заявив, що «...наша партія повинна бути суто пролетарською. На селянство в цілому надій мало, воно зраджує революцію..., шовіністичні настрої села свідчать, що селянська дрібна буржуазія дійсно контрреволюційна»⁶⁰. Переборення подібних поглядів сприяло дальшій активізації роботи більшовиків України серед селянства, зміцненню союзу найбіднішої його частини з пролетаріатом, переходу селянства на позиції більшовиків.

Велику увагу більшовики України приділяли роз'ясненню національної політики партії серед солдатських мас*. При цьому більшовикам довелось зустрітися з сильною протидією не лише загальноросійських, але і українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Ос-

⁵⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 2, спр. 418, арк. 9—10.

⁵⁶ «Голос социал-демократа», 3 травня 1917 р.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 131.

⁵⁹ Там же, арк. 88.

⁶⁰ 1917 год на Кіевщині..., стор. 189, 190.

* В 1917 р. 1/3 всієї російської армії (25 корпусів) знаходилась на Україні. За національним складом в цих частинах було 46% росіян, 30% українців.

танні, переслідуючи плани створення і утвердження буржуазної національної державності, намагалися спертися на армію. З цією метою вони висунули вимогу формування національних українських частин. Лозунг «українізації» армії набув значної популярності після I Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся в квітні 1917 р. Вже в червні лише в Києві було зосереджено понад 50 тис. українізованих військ⁶¹. Тут був сформований, зокрема, український полк ім. Б. Хмельницького, в Бердичеві — важкий артдивізіон ім. Т. Шевченка, в Чернігові — ім. П. Полуботка, в Умані — ім. Івана Гонта. Не дивлячись на сильну протидію Тимчасового уряду, були «українізовані» 4 дивізії, а також 34-й корпус під командуванням П. Скоропадського на Південно-Західному фронті. Після липневих подій було сформовано гайдамацький курінь в Одесі⁶².

Політична лінія більшовиків України в цьому гострому питанні визначалась завданнями класової боротьби програмними положеннями партії з національного питання. Всеросійська конференція військових організацій РСДРП(б) в червні 1917 р. прийняла по доповіді Й. В. Сталіна «Національний рух і національні полки» резолюцію, в якій вказувалось: «...Україна має повне право здійснити свою автономію, не чекаючи Установчих зборів»⁶³. Щодо створення національних військових частин, резолюція підкреслювала, що «...утворення національних полків взагалі не в інтересах трудящих мас,— хоч, звичайно, право на утворення таких полків за кожною національністю конференція не заперечує...»⁶⁴. Конференція застерігала лише проти того, щоб ці українські частини не перетворились в «...постійну окрему від народу армію», проти чого буде боротися «...пролетаріат України разом з пролетаріатом всієї Росії...»⁶⁵.

Таким чином, визнаючи право на створення національних полків, партія закликала враховувати корінні класові, інтернаціональні інтереси трудящих. З цього виходили в своїй практичній роботі серед солдатських мас Південно-Західного та Румунського фронтів, серед матросів Чорноморського флоту більшовики України. Так, розглядаючи 4 червня питання «Про ставлення до конфлікту між українцями та Тимчасовим урядом», Київський комітет РСДРП(б) висловився «...за територіальні, а не національні війська»⁶⁶. Більшовики Катеринослава для посилення роботи серед солдатів гарнізону наприкінці червня створили солдатський клуб «Інтернаціонал», на відкритті якого виступили С. І. Гопнер, Я. А. Епштейн, М. В. Копилов та представник ЦК РСДРП(б), які зупинились «...на висвітленні завдань інтернаціоналізму і відмінності його від буржуазного пацифізму»⁶⁷.

В результаті проведеної більшовиками роботи свідомою частиною солдат-українців відкидала ідею розколу армії за національною ознакою, справедливо вбачаючи в цьому спробу «своєї» буржуазії створити слухняне знаряддя для здійснення ворожих українському народові задумів. Так, всі полки 153-ї піхотної дивізії 34-го армійського корпусу Південно-Західного фронту негативно поставились до ідеї українізації. Солдати багатьох інших частин рішуче протестували проти політики

⁶¹ ЦДВІА СРСР, ф. 366, оп. 1, спр. 60, арк. 19.

⁶² Там же, арк. 12; оп. 2, спр. 100, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 6065, арк. 14.

⁶³ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 337.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1а, арк. 89.

⁶⁷ «Звезда», 1 липня 1917 р.

націоналістів і гнали їх з частин⁶⁸. Братерство солдатів різних національностей, скріплене роками пережитих військових незгод і спільними мріями про мир і землю, було серйозною перешкодою на шляху здійснення задумів Центральної ради та її партій. Як говорилось в одному з листів з фронту в редакцію «Голоса социал-демократа», «...прагнення до інтернаціоналізації зростає серед солдатів все більше і більше, а разом з тим з кожною годиною зростає і міцніє свідомість класової боротьби»⁶⁹. Значна робота по інтернаціональному вихованню матроських мас була проведена більшовиками Одеси, Сімферополя, Миколаєва та Севастополя.

Таким чином, величезна робота, проведена більшовиками України під керівництвом ЦК РСДРП(б) і особливо В. І. Леніна по завоюванню мас та інтернаціональному згуртуванню трудящих привела практично вже в період двовладдя до злиття робітничого, аграрного і національно-визвольного рухів в єдиному революційному руслі. Липнева політична криза, події 3—5 липня продемонстрували зростаючий вплив партії більшовиків. На Україні це проявилось особливо яскраво в зв'язку із спробами контрреволюції спекулювати на національному питанні. Всупереч спробам українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій представити вихід кадетів з уряду як наслідок «твердої» позиції Центральної ради і поступливості «соціалістичних» лідерів Тимчасового уряду у тривалих суперечках щодо автономії України, більшовики показували, що незгоди в уряді через Україну були лише зручним приводом для контрреволюції. Дійсні причини урядової кризи, що передувала подіям 3—5 липня, полягали в класових інтересах буржуазії, яка перейшла в наступ на сили революції.

В. І. Ленін у статті «На що могли розраховувати кадети, виходячи з міністерства?», підкреслював у цьому зв'язку, що для того, «...щоб правильно відповісти на події певною тактикою, треба правильно зрозуміти їх. Як же зрозуміти вихід кадетів?

Досада? Принципіальна незгода в питанні про Україну? — Звичайно, ні. Смішним був би той, хто запідозрив би кадетів у принципіальності або буржуазію в здатності діяти з досади. Ні. Вихід кадетів можна зрозуміти лише як результат розрахунку»⁷⁰.

Більшовики Харкова, Катеринослава, Києва та інших міст роз'яснювали трудящим, що причини кризи полягають в непримиренних класових протиріччях, в неспроможності політики коаліції. «Українське питання,— підкреслювали більшовики Катеринослава,— стало лише приводом розкрити всю хиткість даної політичної комбінації, що об'єднала непримиренних супротивників революції...»⁷¹. «Якби не це питання,— заявила С. І. Гопнер на засіданні виконкому Ради 6 липня,— сутічка відбулася б на чомусь іншому»⁷². Разом з тим більшовики роз'яснювали масам, що політика уряду, не дивлячись на деякі поступки Центральної ради, продовжує лишатись імперіалістичною, яка суперечить соціальним і національним інтересам трудящих України та інших народів країни.

Катеринославський комітет РСДРП(б) в резолюції, прийнятій 6 липня, викрив політику кадетів, які «...не могли примиритися з ав-

⁶⁸ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, М., 1957. стор. 159—160.

⁶⁹ Большевистские организации Украины... (март — ноябрь 1917 г.), стор. 367.

⁷⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 397.

⁷¹ Большевистские организации Украины... (март — ноябрь 1917 г.), стор. 339; Див. стор. 488, 490; 1917 год на Киевщине..., стор. 154 та ін.

⁷² «Звезда», 8 липня 1917 р.

тономією Фінляндії та України» і не хотіли «піти на поступки справедливим вимогам українського народу»⁷³. Резолюція підкреслювала, що «...всю відповідальність за ситуацію, що склалася, несуть також партії меншовиків та есерів, що послали своїх представників в коаліційне міністерство»⁷⁴. Ця резолюція знайшла повне розуміння і підтримку робітників Брянського та Каменського заводів, робітників Нижньодніпровських залізничних майстерень.

Другим важливим напрямком політичної діяльності більшовиків України, особливо Києва, було викриття маневрів українських націоналістів, які інспірували виступ 4—5 липня на підтримку Центральної ради 2-го українського полку ім. П. Полуботька. Більшовики Києва ясно бачили всю небезпеку дій органів Тимчасового уряду і Центральної ради. Вони внесли у Виконком Ради робітничих депутатів екстрену заяву з вимогою вжити негайних заходів для припинення контрреволюційної провокації. «Ради, головним чином фракції більшовиків,— відмічає в цьому зв'язку Є. Б. Бош,— стали на чолі ліквідації цього «незрозумілого» повстання, вимагаючи розслідування і намагаючись не допустити з боку юнкерів розстрілів цих обдурених, покалічених людей, які стали жертвою мерзотної політики націонал-демократів та їх вірних союзників соціал-зрадників»⁷⁵.

Після липневих подій Центральна рада різко змінила свою позицію. Вона почала поширювати провокаційні чутки про причетність більшовиків до виступу українських солдатів, заявляючи одночасно про свою відданість Тимчасовому уряду. Солдати-українці на власні очі переконались в антинародній політиці націоналістів і, як відмічав член Київського комітету РСДРП(б) М. М. Майоров, полуботківці, йдучи з Києва, «...посилали прокляття Центральній раді, називаючи її буржуазною і обіцяючи допомогти більшовикам у боротьбі з Тимчасовим урядом»⁷⁶.

В липневі дні Центральна рада прямо заявила про підтримку контрреволюції. Лідер УСДРП В. К. Винниченко виступив з пропозицією «...натиснути на Петербург і показати більшовизму, якщо він восторжествує, що українська демократія не на його боці... Ми можемо припинити відправку хліба. Крім того, ми можемо провести відторгнення України не від Росії, а від дезорганізуючого уряду, якщо таким стануть більшовики»⁷⁷. Таким чином, маневри Центральної ради та українських дрібнобуржуазних партій ускладнювали становище, впливали на форму прояву політичної кризи. Однак її зміст на Україні був той же, що і в країні в цілому і полягав у боротьбі сил революції та контрреволюції за вирішення питання про владу. В ході липневої кризи більшовицька партія та її місцеві організації виступали як справжні вожді революційних мас.

Запровадивши смертну кару на фронтах, Тимчасовий уряд перейшов у широкий наступ і на національно-визвольний рух пригноблених народів. Про це яскраво свідчить розстріл військами Тимчасового уряду українського полку ім. Б. Хмельницького в Києві у ніч з 26 на 27 липня. Прагнучи знайти привід для відмови від поступок у справі української автономії, командування Київського військового округу спро-

⁷³ «Звезда», 8 липня 1917 р.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Евгения Бош. Национальное правительство и Советская власть на Украине, М., 1919, стор. 16.

⁷⁶ М. Майоров. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919), К., 1922, стор. 47—48.

⁷⁷ 1917 год на Киевщине..., стор. 152.

вокувало перестрілку між кірасирами та богданівцями, що виїжджали на фронт. 14 солдатів українського полку було вбито, близько 30 поранено⁷⁸.

Цей факт насильства властей викликав хвилю обурення трудящих України. В ті дні лише більшовики підняли голос протесту проти дій уряду. З трибуни VI з'їзду РСДРП(б) Й. В. Сталін у політичній доповіді заявив: «Говорити, що кадети вийшли (з уряду — І. К.) через рішення в питанні про Україну, не можна... Є й інший факт, який говорить про те, що дійсно почалась смуга провокацій: я говорю про перестрілку на Україні»⁷⁹. В «Маніфесті» до всіх трудящих, робітників, солдатів і селян Росії, підготовленому ЦК РСДРП(б) за дорученням VI з'їзду, говорилося: «Проти українців ведеться рішуча атака не тільки декретами, але й кірасирами. Розпускають фінляндський сейм і погрожують збройною силою тому самому праву на самовизначення, яке так урочисто проголошувалося в офіціальних деклараціях»⁸⁰.

В умовах підготовки до збройного повстання перед партією поставило завдання посилити боротьбу за національні резерви, за міцне їх злиття з боротьбою робітничого класу. В працях, написаних після липневих подій, В. І. Ленін вказував, що тепер вирішення українського питання залежить від розв'язання питання про владу в країні. В статтях «Правлячі і відповідальні партії», «Куди привели революцію есери і меншовики?» В. І. Ленін показав, що Тимчасовий уряд і партії меншовиків та есерів не змогли розв'язати жодного питання революції, в тому числі національного, зокрема, українського⁸¹. Тому, лише перехід влади до рук пролетаріату і найбіднішого селянства дозволить вирішити ці питання. В статті «Про компроміси» В. І. Ленін писав, що, коли більшовики стануть владою, вони зможуть запропонувати «...землю селянам, негайне запропонування миру, справжній контроль над виробництвом, чесний мир з українцями, фінляндцями та ін.»⁸². На початку жовтня в праці «Завдання революції» В. І. Ленін, підкреслюючи, що програма більшовиків відповідає «...інтересам і вимогам гігантської більшості населення»⁸³, вказував: «...ми повинні задовольнити негайні умови українців і фінляндців, забезпечити їм, як і всім іноплеменникам в Росії, цілковиту свободу, аж до свободи відокремлення...»⁸⁴.

Перейшовши до відкритої контрреволюційної політики і прагнувши до нової коаліції з кадетами, Тимчасовий уряд продовжував наступ на національні права українського народу. 4 серпня була опублікована «Інструкція» Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату Центральної ради, за якою територія України обмежувалась 5 губерніями (виключались Харківська, Катеринославська, Херсонська та північна частина Таврійської губернії).

Не дивлячись на протести трудящих України, Центральна рада мовчки визнала цей принизливий акт. І лише партія більшовиків стала на захист національних прав України. За закликом більшовиків робітники соляних копалень Бахмутського повіту і селяни навколишніх сіл прийняли резолюцію протесту проти поділу території України. З гострою критикою політики Тимчасового уряду щодо України виступила московська більшовицька газета «Социал-демократ». Викриваючи провокаційну перестрілку між кірасирами та богданівцями, газета

⁷⁸ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 6104, арк. 1, 2.

⁷⁹ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, стор. 112.

⁸⁰ КППС в резолюціях..., т. I, стор. 367.

⁸¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 347—349; 362—364.

⁸² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 131.

⁸³ Там же, стор. 218.

⁸⁴ Там же, стор. 220.

писала, що «...українцям хотіли влаштувати маленьке 4 липня»⁸⁵, вона рішуче протестувала проти виключення зі складу України ряду губерній: «На українців, одним словом, оголошено похід. Як завжди, на сцені з'явився п. Алексинський, який пустив у хід «цілком певну» брехню про те, що український рух і германофільська «Спілка визволення України» одне і те саме»⁸⁶.

Більшовики з наближенням вирішальних боїв за владу посилювали увагу до національного питання. 31 серпня розширене засідання ЦК РСДРП(б) прийняло рішення про необхідність здійснення «...на ділі права націй, що живуть в Росії, на самовизначення, в першу чергу задовольнити вимоги Фінляндії та України»⁸⁷. Конференція Військової організації РСДРП (більшовиків та інтернаціоналістів) Південно-Західного фронту, що відбулася 10—12 вересня, також рішуче виступила за право націй на самовизначення⁸⁸.

Більшовики систематично вели послідовну інтернаціоналістську роботу. Напередодні 25 жовтня обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну, Харківський комітет РСДРП(б) і воєнна більшовицька організація м. Харкова звернулися до трудящих із закликом боротися проти контрреволюційних сил за перехід влади до рук Рад. Важливою умовою такого переходу більшовики вважали інтернаціональну єдність трудящих: «Для нас немає ні елліна, ні іудея; всі робітники, якої б вони не були національності — наші брати, всі буржуа, незалежно від того, до якої вони належать нації — наші вороги.

Ви повинні вести боротьбу і боротьбу організовану проти буржуазії, до якої б нації вона не належала»⁸⁹.

Таким чином, під керівництвом ЦК РСДРП(б) більшовики України на практиці втілювали в життя вказівки В. І. Леніна про те, що єдність революційних дій і дружбу українського та російського народів необхідно не нав'язувати, а завойовувати її «...ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»⁹⁰. Все це відіграло величезну роль у завоюванні мас, у зміцненні союзу сил соціалізму та національно-визвольного руху, у викритті політики та ідеології українських буржуазних та дрібнобуржуазних партій, стало однією з найважливіших передумов перемоги Великого Жовтня на Україні.

І. Ф. Курас

БОРЬБА БОЛЬШЕВИКОВ УКРАИНЫ
ЗА УКРЕПЛЕНИЕ СОЮЗА СИЛ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ
И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ
(март — октябрь 1917 г.)

Резюме

В статье на основе трудов В. И. Ленина, решений Коммунистической партии, документов партийных организаций Украины, прессы, научной и мемуарной литературы освещается один из недостаточно изученных вопросов об отношении партии большевиков, ее местных организаций к национально-освободительному движению трудящихся Украины в период подготовки и проведения Великого Октября. В статье анализируются, в частности, формы борьбы большевиков за интернациональное сплочение трудящихся, за укрепление союза сил социалистической революции и национально-освободительного движения, ставшего одним из важнейших условий и предпосылок победы Великого Октября.

⁸⁵ «Социал-демократ» (Москва), 10 серпня 1917 р.

⁸⁶ «Социал-демократ», 10 серпня 1917 р.

⁸⁷ Протоколы ЦК РСДРП(б). Август 1917 г.— февраль 1918 г., М., 1958, стор. 38.

⁸⁸ Большевицские организации Украины... (март — ноябрь 1917 г.), стор. 801.

⁸⁹ Там же, стор. 415.

⁹⁰ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

Повідомлення

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКЕ ВИХОВАННЯ КОМУНІСТІВ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

Під час Великої Вітчизняної війни, як і в роки мирного соціалістичного будівництва, Комуністична партія приділяла значну увагу теоретичній підготовці комуністів як важливому засобові успішного розв'язання складних завдань воєнного періоду. В тяжкі роки війни партія, як і раніше, зверталася до безсмертної спадщини класиків марксизму-ленінізму, до заповітів великого Леніна, черпала в них силу й енергію і, використовуючи різноманітні форми і методи пропаганди, несла їх у маси.

Незважаючи на складну воєнну обстановку, ЦК ВКП(б) постійно дбав про організацію планомірної політичної освіти комуністів і безпартійних. Продовжували діяти Вища партійна школа та Вища школа парторганізаторів при ЦК ВКП(б). У 1942 р. в багатьох обласних, крайових і республіканських центрах країни були організовані шестимісячні курси, де проходили перепідготовку партійні і радянські працівники. В 1944 р. почала працювати новостворена Заочна вища партійна школа. Відновили роботу Ленінські курси при ЦК ВКП(б). При обкомах, крайкомах, ЦК Компартій союзних республік були створені однорічні партійні школи. Сотні тисяч комуністів і безпартійних активістів вивчали марксистсько-ленінську теорію в гуртках, політшколах, районних партійних школах, вечірніх університетах марксизму-ленінізму, самостійно.

Разом з тим період Великої Вітчизняної війни характеризувався рядом особливостей в організації ідейно-теоретичної підготовки комуністів і безпартійного активу, появою нових форм політичної освіти. Ці особливості були викликані умовами воєнного часу, вагомістю і складністю завдань, що їх розв'язувала партія.

З початком війни в діяльності ВКП(б) на перше місце висунулися завдання, пов'язані з організацією у найкоротші строки всебічної і повсякденної допомоги діючій армії, налагодженням воєнної економіки, перетворенням нашої країни в єдиний бойовий табір, згуртуванням всього радянського народу на розгром ворога. Відбулася перебудова партійних рядів. Тисячі комуністів пішло на фронт, багато було евакуйовано разом з промисловими підприємствами, колгоспами, радгоспами, установами та організаціями вглиб країни, частина залишилась на окупованій території і вела боротьбу з ворогом, перебуваючи у підпіллі та партизанських формуваннях.

Все це внесло істотні корективи у систему партосвіти, що складалася в передвоєнні роки. Комуністи, які перебували у Збройних Силах підвищували свій ідейно-теоретичний рівень в системі політичної підготовки воїнів армії і флоту за програмою Головного політуправління РСЧА. Комуністи та безпартійні, евакуйовані у глиб країни, вивчали

марксистсько-ленінську теорію в гуртках, на семінарах та шляхом самостійного опрацювання першоджерел у тих партійних організаціях і виробничих колективах, у які вони влилися. Члени ВКП(б), які перебували в партизанських формуваннях та в підпіллі, також підвищували свій ідейно-теоретичний рівень у гуртках та методом самоосвіти.

У цьому повідомленні автор розглядає питання марксистсько-ленінської освіти комуністів і безпартійного активу на Україні в період від початку визволення республіки до закінчення Вітчизняної війни.

З початком масового вигнання ворога з радянської землі і визволенням від фашистських загарбників ряду областей перед Комуністичною партією і радянським народом постало надзвичайно важливе і відповідальне завдання — в максимально короткий строк відбудувати зруйноване гітлерівськими окупантами народне господарство, мобілізувати всі сили на подання всемірної допомоги фронтаві, щоб якнайшвидше розгромити ненависного ворога. Все це вимагало від комуністів, насамперед керівників, глибокого розуміння марксистсько-ленінської теорії, вміння правильно поєднувати її з успішним розв'язанням практичних завдань. До того ж у роки війни в партію вступило багато нових членів. Чимало з них було висунуто на керівні партійні та радянські посади у визволених районах республіки. Ці люди у боротьбі з ворогом виявили сміливість, відвагу, мужність, високі моральні якості, але достатніх теоретичних знань, досвіду партійної роботи вони не мали, що також настійно вимагало посилення ідейно-теоретичного загартування кадрів.

У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) в 1943—1945 рр. у своїх постановках «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації», «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення», «Про організацію науково-освітньої пропаганди», «Про стан і заходи поліпшення агітаційно-пропагандистської роботи в Башкирській партійній організації», «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР»¹ та інших рекомендував парткомам широко розгорнути в партійних організаціях вивчення членами і кандидатами ВКП(б) історії і теорії Комуністичної партії. В зазначених документах йшлося також про розгортання роботи по марксистсько-ленінському вихованню сільської і міської інтелігенції, про відновлення методу самостійного вивчення марксистсько-ленінської теорії партійними, радянськими і комсомольськими кадрами, наголошувалося на необхідності організувати на допомогу їм читання лекцій, проведення консультацій тощо. Для партійних і радянських працівників районних центрів і секретарів первинних партійних і комсомольських організацій ЦК ВКП(б) рекомендував створити районні вечірні партійні школи, а для комуністів і комсомольців села — політшколи при сільських первинних партійних організаціях².

Керуючись рішеннями ЦК ВКП(б), Центральний Комітет КП(б) України здійснив ряд заходів, спрямованих на посилення марксистсько-ленінського виховання комуністів і безпартійного активу. Про тягом 1944—1945 рр. на трьох Пленумах ЦК КП(б)У обговорювалися питання ідейно-виховної роботи в масах. Так, травневий (1944 р.) Пле

¹ Пропаганда і агітація в рішеннях та документах ВКП(б), К., 1950, стор 445—453, 456—458, 461—463; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 257.

² «Партийное строительство», 1944, № 15—16, стор. 30, 34.

нум ЦК КП(б)У звернув увагу обкомів, міськкомів і райкомів партії на необхідність рішучого поліпшення роботи, спрямованої на підвищення ідейно-політичного рівня партійних кадрів і запропонував обласним комітетам КП(б)У організувати постійно діючі курси партійного активу, посилити допомогу комуністам, які самостійно вивчають марксистсько-ленінську теорію, зокрема читати для них лекції і доповіді, практикувати проведення семінарів, бесід і консультацій. Особлива увага зверталася на поліпшення керівництва роботою гуртків, забезпечення їх кваліфікованими пропагандистами³.

7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, в якій були розроблені заходи на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР». Питання про хід виконання цих постанов розглядалося на листопадовому (1944 р.) Пленумі ЦК КП(б)У⁴.

Центральний Комітет КП(б) України звертав увагу обкомів, міськкомів і райкомів партії, що в умовах Великої Вітчизняної війни, яка тривала, озброєння кадрів знанням марксистсько-ленінської теорії набуває особливо важливого значення. Розв'язання величезних за масштабами завдань відбудови зруйнованого війною народного господарства, подання всебічної допомоги фронтові, налагодження політичного виховання мас на визволеній від ворога радянській території вимагало серйозної і вдумливої роботи всіх партійних організацій, всіх комуністів у справі оволодіння марксистсько-ленінською теорією. Рішення ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У дали можливість у максимально короткі строки розгорнути на визволеній території республіки широкую мережу різноманітних форм партійного навчання.

Спочатку у визволених від фашистських загарбників районах для вивчення історії партії та матеріалів про Велику Вітчизняну війну на промислових підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах, МТС, в організаціях і установах створювалися гуртки. До них залучалися комуністи і безпартійні, передусім ті, хто не мав навичок роботи з книгою і необхідної теоретичної підготовки. В міру визволення території України від окупантів кількість цих гуртків безперервно зростала. На грудень 1945 р. в республіці налічувалося 4678 гуртків для вивчення історії ВКП(б), якими було охоплено 38 992 чол., у тому числі 17 743 комуністи. Багато членів ВКП(б) і безпартійних вивчало в гуртках питання історії Великої Вітчизняної війни. На 1 липня 1944 р. діяло 5468 таких гуртків, а кількість слухачів у них перевищувала 89 тис. На кінець 1945 р. число гуртків, у яких вивчалася історія Великої Вітчизняної війни, досягло 15 840, а слухачів у них — 392 тис., серед яких 46 523 були комуністами⁵.

Гурткова форма політичної освіти була в той час однією з найбільш масових. Основним методом у роботі гуртків була бесіда.

Виконуючи згадані постанови ЦК ВКП(б), партійні комітети вже наприкінці 1944 і на початку 1945 р. розгорнули широкую мережу районних вечірніх партійних шкіл і політшкіл. В країні було створено близько 5 тис. партійних шкіл і понад 20 тис. політшкіл, у яких загалом навчалася більш як 520 тис. партійних, радянських, комсомольських, профспілкових працівників, секретарів первинних партійних і комсомольських організацій та рядових комуністів і комсомольців⁶.

³ «Агітатор», 1944, № 5, стор. 34.

⁴ «Агітатор», 1944, № 10, стор. 15; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 257.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 437, арк. 3; спр. 220, арк. 1, 10.

⁶ «Пропагандист», 1945, № 24, стор. 1—2.

На Україні в 1944/45 навчальному році діяло 847 районних партійних шкіл і 1168 політшкіл, де загалом навчалось 61 400 слухачів⁷. Наступного навчального року їх мережа значно розширилась. На кінець 1945 р. налічувалося 912 районних партійних шкіл, в яких підвищували свій ідейний рівень 27 640 партійно-радянських активістів, зокрема 20 218 комуністів. У цей же час діяло 2669 політшкіл, де навчалось 53 215 чол. низового партійно-радянського активу, з них 26 069 комуністів⁸.

Політшколи як початковий ступінь у системі партійної освіти створювалися при первинних партійних організаціях МТС, колгоспів, радгоспів, сільських територіальних партійних організаціях та на підприємствах у містах. У школи зараховували комуністів і комсомольців, які не мали достатньої теоретичної підготовки і досвіду самостійної роботи над суспільно-політичними текстами. Більшість слухачів політшкіл були люди з початковою та незакінченою середньою освітою.

Навчання у політшколах тривало 3—4 місяці, по 1—2 заняття на тиждень, і було розраховане на 80 навчальних годин. Особлива увага зверталася на вивчення історії партії (56 год.)⁹. ЦК ВКП(б) рекомендував вивчати цей предмет у політшколах у скороченому обсязі (три основні етапи). Найпоширенішим методом занять була розповідь пропагандиста і співбесіда із слухачами. Це давало можливість донести до свідомості слухачів найважливіші теоретичні положення, залучити їх до активної участі в бесіді, з'ясувати складні питання. Досвід показав, що для комуністів з невисоким рівнем теоретичної підготовки вивчення історії партії за основними етапами було найбільш прийнятним і доступним.

Для поліпшення марксистсько-ленінської підготовки і перепідготовки середньої ланки партійних, радянських, профспілкових і комсомольських кадрів ЦК ВКП(б) рекомендував організувати районні вечірні партійні школи. Вони створювалися майже при кожному сільському і всіх міських райкомах партії, а також при парткомках великих підприємств і політвідділах залізничних вузлів.

Навчальним планом для районних партійних шкіл, затвердженим ЦК КП(б)У, на вивчення історії партії відводилося 70 год., матеріалів про Велику Вітчизняну війну — 32 год., питань партійного і радянського будівництва — 34 год., політичної карти світу — 44 год., міжнародного і внутрішнього становища Радянського Союзу — 12 год.¹⁰

На відміну від політшкіл, програма вечірніх партшкіл передбачала вивчення історії партії не за етапами, а за розділами підручника, причому часу на це відводилося дещо більше. Крім того, з метою зміцнення зв'язку теорії з практикою у вечірніх партшколах вивчалися питання партійного і радянського будівництва, міжнародного і внутрішнього становища країни.

Навчання у вечірніх партшколах тривало від 6 до 8 місяців. Заняття рекомендувалося проводити 1—2 рази на тиждень у вечірні години¹¹. Основною формою занять були лекції та теоретичні співбесіди, які поєднувалися із самостійною роботою слухачів.

У зв'язку із створенням широкої мережі вечірніх партійних шкіл і політшкіл парторганізації багато уваги приділяли добору і підготовці численних пропагандистських кадрів. До керівної і викладацької ро-

⁷ «Пропагандист», 1945, № 13, стор. 48.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 437, арк. 3.

⁹ «Агітатор», 1944, № 11, стор. 31.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 437, арк. 36—37.

¹¹ «Партийное строительство», 1944, № 18, стор. 36

боти в партшколах і політшколах були залучені досвідчені партійні і радянські працівники — секретарі міськкомів партії, завідувачі та інструктори відділів пропаганди і агітації, викладачі навчальних закладів. Багато з них також потребували додаткової теоретичної підготовки. Тому для керівників і пропагандистів партійних шкіл і політшкіл були організовані двомісячні курси, на яких читалися лекції з історії партії, питань Великої Вітчизняної війни, пропагандистської майстерності, політичної карти світу, роботи промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Проводилися на курсах і семінарські заняття. З лекціями перед пропагандистами виступали викладачі вузів, наукові працівники та інші кваліфіковані лекторські кадри. На кінець 1944 р. в республіці навчанням на курсах було охоплено більше 3300 пропагандистів¹².

Завдяки проведеній роботі в Українській РСР на початок 1945/46 навчального року було підбрано і затверджено райкомами і обкомами партії 7145 викладачів і керівників районних партійних шкіл і політшкіл. З них вищу освіту мали 2829 чол., середню — 3487 і початкову — 829 чол.¹³

Постійна увага, яку приділяли роботі вечірніх партійних шкіл і політшкіл ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми і райкоми партії, дала змогу багатьом школам успішно виконати поставлені перед ними завдання. Однак через складні умови воєнного часу організовано розпочати і проводити навчання у всіх райпартшколах і політшколах не було можливості. Ряд областей і районів республіки Червона Армія визволила від фашистських окупантів тільки восени 1944 р. Деякі з них протягом тривалого часу входили до прифронтової смуги. Внаслідок величезних руйнувань і пограбувань, заподіяних гітлерівцями, у багатьох містах і районних центрах не вистачало приміщень для проведення занять, літератури, навчальних посібників. Гостро стояло питання з кадрами викладачів. Усе це не могло не позначитися на ході навчального процесу. Не всі створені восени 1944 р. райпартшколи і політшколи вчасно закінчили навчання. Багато з них виконали програму тільки наступного навчального року. Незважаючи на це, вечірні партійні школи і політшколи вже в роки війни допомогли комуністам, комсомольцям і безпартійним активістам одержати необхідні знання з історії партії, Великої Вітчизняної війни, виробити навички самостійної роботи над книгою. Ця форма політичної освіти відіграла важливу роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня партійних, радянських працівників міст і районних центрів, секретарів первинних партійних і комсомольських організацій і молодих комуністів.

Поряд з організацією мережі вечірніх партшкіл і політшкіл ЦК ВКП(б) велику увагу приділяв розвитку вищої ланки партійної освіти, зокрема вечірніх університетів марксизму-ленінізму. У визволених від ворога районах України вони відновлювали свою роботу починаючи з весни 1944 р. На кінець 1945 р. в республіці діяло 26 таких університетів. В них навчалася 5229 слухачів, у тому числі 2358 комуністів, 561 комсомолец і 2310 безпартійних. Слухачами вечірніх університетів були, головним чином, партійні, радянські, профспілкові та комсомольські працівники, діячі науки і культури.

В усіх вечірніх університетах марксизму-ленінізму, які почали діяти в 1944 р., навчальна програма була розрахована на рік і передба-

¹² «Пропагандист», 1945, № 5, стор. 29; № 12, стор. 45.

¹³ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 437, арк. 33; спр. 444, арк. 3.

чала читання лекцій та проведення семінарських занять з вузлових питань історії партії, політекономії та історії народів СРСР. Однак досвід показав, що такий строк навчання не міг повністю задовольнити зрослі запити слухачів.

У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) рекомендував партійним комітетам перевести вечірні університети марксизму-ленінізму з однорічного на дворічний строк навчання, насамперед там, де були кваліфіковані кадри викладачів. Крім того, рекомендувалося приймати до вечірніх університетів лише осіб, які мали вищу, незакінчену вищу і, як виняток, середню освіту; твердо запровадити в практику семінарські заняття з тем, передбачених навчальним планом, і з обов'язковою присутністю на них усіх слухачів; для забезпечення належного контролю за якістю та ідейним змістом лекцій і семінарських занять при всіх вечірніх університетах організувати кафедри або предметні комісії. Єдиним навчальним планом для дворічних вечірніх університетів марксизму-ленінізму, також рекомендованим ЦК ВКП(б), передбачалося вивчення таких предметів: на історичному факультеті — історії партії, історії СРСР, діалектичного та історичного матеріалізму, історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР (загалом 400 год., з них 318 лекційних і 82 семінарських); на філософському факультеті — діалектичного та історичного матеріалізму, історії партії, політекономії, логіки і психології (загалом 390 год., з них 320 лекційних і 70 семінарських. Крім того, передбачалося факультативно 40 лекційних годин з історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР); на економічному факультеті — політекономії, історії партії, діалектичного та історичного матеріалізму, економічної політики СРСР (загалом 400 год., з них 322 лекційні і 78 семінарських). Передбачалося також зберегти дворічні відділення при вечірніх університетах марксизму-ленінізму для науковців та працівників мистецтв¹⁵.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), партійні комітети на місцях заздалегідь розпочали підготовку до нового 1945/46 навчального року за дворічною програмою. Питання, пов'язані з комплектуванням вечірніх університетів викладачами та слухачами, обговорювалися на засіданнях бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії. Завдяки цьому до роботи в університетах були залучені висококваліфіковані викладачі, а всі новоприйняті слухачі мали відповідну підготовку. Так, Київські обком і міськком партії затвердили викладачами у вечірньому університеті марксизму-ленінізму 22 чол., у тому числі 12 професорів і доцентів, а також 10 найбільш підготовлених викладачів вищих навчальних закладів міста. Харківські обком і міськком партії затвердили для цих цілей 14 чол., серед них 11 професорів і 3 партійних працівники¹⁶. Аналогічний викладацький склад був підібраний і для інших вечірніх університетів. Переважна більшість слухачів мала вищу, незакінчену вищу і середню освіту. Все це дало змогу значно підвищити ідейно-теоретичний рівень лекцій і семінарів, якість засвоєння навчального матеріалу.

В ряді великих міст республіки, головним чином в обласних центрах, при вечірніх університетах марксизму-ленінізму створювалися філіали для науковців та працівників мистецтв. Зокрема, в Одесі у філіалі вечірнього університету для науковців у 1945/46 навчальному році підвищували свій ідейний рівень 232 чол. (129 чол. на 1-му курсі і 103 — на 2-му). У філіалі навчалися 7 професорів, 103 доценти, 59 асис-

¹⁵ «Пропагандист», 1945, № 22, стор. 41—54.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 437, арк. 35.

тентів, 25 старших викладачів і викладачів, 19 старших і молодших наукових працівників, 11 лікарів та ін.¹⁷ Філіали для науковців та працівників мистецтв функціонували також при Київському, Харківському, Сталінському та інших вечірніх університетах марксизму-ленінізму.

Всього на кінець 1945 р. в гуртках по вивченню історії партії, Великої Вітчизняної війни, політшколах, районних партійних школах та вечірніх університетах марксизму-ленінізму навчалася понад 516 тис. чол., з них 112 911 комуністів.

Взявши курс на підвищення політичних знань партійних, радянських, профспілкових та комсомольських кадрів і створивши систему партійних та політичних шкіл, вечірніх університетів марксизму-ленінізму, партія, як і раніш, головним вважала метод самостійного вивчення марксистсько-ленінської теорії¹⁸. Цей метод дістав велике поширення по всій країні. Досить сказати, що, наприклад, у Москві на початок 1944 р. близько 18 тис. комуністів і безпартійних підвищували свій ідейно-теоретичний рівень самостійно.

В республіці на кінець 1945 р. самостійно вивчали марксистсько-ленінську теорію близько 189 тис. чол., з них більш як 95 тис. комуністів і 45 тис. комсомольців¹⁹. На допомогу їм партійні комітети організовували лекції, консультації, співбесіди з історії партії, філософії, політичної економії, історії СРСР та Української РСР, літератури і мистецтва. Це внесло суттєві зміни в тематику лекційної пропаганди, яка в роки війни набула досить широкого розмаху, але до 1944 р. висвітлювала, в основному, питання поточного моменту, внутрішнього і міжнародного становища нашої країни. Лекцій на теоретичні теми читалося порівняно мало. З розгортанням мережі партійної освіти справа докорінно змінилася. Так, у Дніпропетровській області протягом 1944 р. на допомогу тим, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію, було прочитано 3126 лекцій з історії партії, 469 — з марксистсько-ленінської філософії, 217 — з політекономії, 520 — з історії СРСР і УРСР, 8034 лекцій було присвячено воєнно-політичним темам та міжнародному становищу СРСР. Тільки лектори Дніпропетровського обкому КП(б)У за цей час прочитали більш як 800 лекцій з історії партії, діалектичного та історичного матеріалізму²⁰.

Значного поширення набули також групові та індивідуальні консультації. Протягом листопада — грудня 1944 р. міським і районними парткабінетами Дніпропетровська їх було проведено 1400 (кількість слухачів — 2 тис. чол.). У січні 1945 р. відбулося ще 1100 консультацій (3600 чол.)²¹. В Харкові з листопада 1944 по січень 1945 р. було організовано близько 7400 групових та індивідуальних консультацій²².

Однією з форм подання допомоги і здійснення контролю самостійної роботи комуністів у справі вивчення марксистсько-ленінської теорії були семінари партійного активу. На семінари виносилися найскладніші теоретичні питання. Їх обговорення допомагало комуністам і безпартійним краще зрозуміти і засвоїти самостійно вивчений матеріал, обмінятися думками. Керували семінарами найдосвідченіші комуністи, секретарі міських і районних комітетів партії.

Для підвищення ідейно-теоретичного рівня спеціалістів різних га-

¹⁷ Там же, спр. 470, арк. 19.

¹⁸ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК ч. III, М., 1959, стор. 863.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 437, арк. 3; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 184.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 299, арк. 287.

²¹ Там же.

²² Там же, спр. 444, арк. 298.

лузей — учителів, лікарів, агрономів, інженерів та інших — при міськкоммах і райкомх партії, у вищих навчальних закладах, при будинках партійної пропаганди, на великих підприємствах створювалися постійно діючі семінари і лекторії. Там читалися лекції з історії партії, історії народів СРСР, з питань внутрішнього і міжнародного становища Радянського Союзу, літератури і мистецтва, а також лекції на спеціальні теми, які були спрямовані на підвищення кваліфікації слухачів. Перед слухачами семінарів і лекторіїв виступали лектори ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів і райкомів партії, видатні вчені і спеціалісти.

В роки війни набула поширення й така форма підвищення ідейного рівня комуністів і безпартійних, як теоретичні конференції. Вони проводилися у вузах, наукових установах, на підприємствах.

Систематичну методичну допомогу пропагандистам і комуністам, які вивчали марксистсько-ленінську теорію, подавали партійні кабінети і будинки партійної пропаганди, що відновлювали свою діяльність у всіх визволених районах республіки. Наприкінці 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв ряд постанов про організацію партійних кабінетів при парткомх на залізничних вузлах, у портах, на суднобудівних, машинобудівних та оборонних заводах, на підприємствах чорної металургії, вугільних, авіа- та електропромисловості, на електростанціях²³.

На жовтень 1945 р. в республіці відновило свою діяльність 1020 міських і районних парткабінетів, 7 будинків партійної пропаганди²⁴. В центрі їх уваги перебували питання, пов'язані з організацією роботи, спрямованої на підвищення ідейно-теоретичного рівня партійних і пропагандистських кадрів, на подання повсякденної допомоги лекторам, доповідачам, агітаторам, керівникам агітпропколективів, комуністам і безпартійним, які вивчали марксистсько-ленінську теорію. З цією метою будинки партійної освіти та парткабінети організували лекції, доповіді, семінари, консультації, теоретичні конференції, наради з обміну досвідом роботи, вечори запитань і відповідей.

ЦК КП(б)У, обласні, міські і районні комітети партії приділяли велику увагу роботі цих закладів. Значно сприяла її активізації проведена в жовтні 1945 р. ЦК КП(б)У республіканська нарада завідувачих міськими і районними парткабінетами і директорів будинків партійної пропаганди. На нараді було підбито підсумки діяльності очолюваних ними закладів в умовах воєнного часу і перших місяців повоєнного періоду, організовано обмін досвідом, а також накреслено шляхи підвищення ролі парткабінетів і будинків партійної пропаганди у проведенні масово-політичної роботи серед трудящих.

Велику допомогу в налагодженні теоретичного навчання комуністів і безпартійних подавали партійним організаціям пропагандистські групи ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, які спеціально для цього виїжджали на місця. До складу цих груп входили лектори ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, видатні вчені. Вони виступали з лекціями і доповідями, в яких висвітлювали складні питання марксистсько-ленінської теорії, поточної політики, міжнародного становища, проводили консультації для тих, хто підвищував свій ідейний рівень самостійно. Протягом другого півріччя 1943 р. у визволених областях Лівобережної України лекторами пропагандистських груп ЦК ВКП(б) було прочитано 582 лекції, а ЦК КП(б)У — 245. З листопада 1944 по вересень 1945 р. тільки до Львова приїздило 40 лекторів, у тому числі й лектори ЦК ВКП(б) та

²³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 185.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 472, арк. 36.

ЦК КП(б)У. З їх допомогою в місті за цей час було прочитано 662 лекції, на яких загалом побувало більше 30 тис. чол.²⁵

ЦК ВКП(б) приділяв значну увагу теоретичній підготовці керівних партійних, радянських і комсомольських кадрів у стаціонарних навчальних закладах. У 1944 р. було розширено контингент слухачів Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б). Зокрема, парторганізації України направили в 1944/45 навчальному році на стаціонарне відділення цього закладу кілька десятків комуністів. Було проведено набір слухачів на Ленінські курси при ЦК ВКП(б), де навчалися секретарі міськомів і райкомів партії. В лютому 1945 р. почала діяти Центральна комсомольська школа при ЦК ВЛКСМ з півторарічним строком навчання. До занять у школі приступили 250 секретарів обкомів, міськомів і райкомів ВЛКСМ²⁶.

1 грудня 1944 р. розпочались заняття в шойно організованій Заочній вищій партійній школі. До неї приймали керівних працівників обкомів, крайкомів партії, ЦК Компартій союзних республік, а також обласних, крайових та республіканських радянських і комсомольських органів. Для вступу в школу потрібно було мати, як мінімум, закінчену середню освіту. Навчання велося за програмою Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б).

В 1944/45 навчальному році в Заочній вищій партійній школі навчалося 252 слухачі від республіканської парторганізації. З метою допомоги для них у Києві, Харкові, Сталіно (нині — Донецьк), Одесі, Львові, Чернівцях, Вінниці, Ворошиловграді, Дніпропетровську і Запоріжжі діяли консультаційні пункти.

В цей же час при обкомах, крайкомах і ЦК Компартій союзних республік були створені однорічні партійні школи, які мали здійснювати підготовку і перепідготовку працівників міськомів і райкомів партії та секретарів первинних парторганізацій, а також однорічні школи пропагандистів.

З липня 1944 р. в Харкові почали діяти шестимісячні партійні курси ЦК КП(б)У, де навчалися завідувачі відділами пропаганди і агітації райкомів партії, голови, їх заступники і завідувачі відділами райвиконкомів та інші працівники, загалом 185 слухачів²⁷. У березні 1945 р. на цих курсах було організовано тримісячне навчання радянських працівників для західних областей України. Тут проходили підготовку і перепідготовку працівники райвиконкомів і сільських Рад депутатів трудящих. Курси були розраховані на 300 чол.²⁸

Масова підготовка партійних і пропагандистських кадрів у республіці після визволення її областей від фашистських загарбників проводилась також на тримісячних обласних партійних курсах, які готували секретарів, завідувачих відділами пропаганди і агітації, інструкторів, пропагандистів райкомів партії, редакторів районних газет. Наприкінці 1944 — на початку 1945 р. ці курси були реорганізовані в шестимісячні. В п'ятнадцяти областях республіки вони працювали як обласні, а

²⁵ Там же, спр. 216, арк. 6; спр. 307, арк. 51.

²⁶ «Партійное строительство», 1944, № 3—4, стор. 42; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 181; Г. Д. Комков. Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945 гг., М., 1965, стор. 356.

²⁷ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 234, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 4, 16; спр. 4, арк. 5.

²⁸ Там же, спр. 8, арк. 10, 31, 44.

в трьох — Львівській, Одеській і Чернівецькій — як міжобласні. У червні 1945 р. на курсах навчалося 1763 слухачі²⁹.

У липні 1945 р., напередодні випуску першого набору шестимісячних курсів, ЦК КП(б)У провів нараду їх директорів та керівників республіканських партійних шкіл, на якій було підбито підсумки роботи курсів та визначено завдання на майбутнє.

Важливе значення у справі теоретичної підготовки комуністів і безпартійних мало видання творів класиків марксизму-ленінізму, іншої політичної літератури. В роки війни вийшов в світ ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса, двотомник творів В. І. Леніна, в якому найбільш повно були представлені його праці з питань воєнної політики, XXXIV Ленінський збірник, що містив багато вперше опублікованих документів про організацію оборони молоді Радянської держави. Було видано тематичні збірники творів В. І. Леніна «Про захист соціалістичної Вітчизни», «Військове листування. 1917—1920» та ін. Протягом 1941—1945 рр. вийшло більше 500 видань праць Маркса, Енгельса, Леніна загальним тиражем близько 17 млн. примірників³⁰. У 1942 р. Інститут Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б) видав книгу «Ленін Володимир Ілліч. Короткий нарис життя і діяльності».

Центральний Комітет партії організував також випуск політичної літератури, яка відігравала значну роль у вихованні радянських людей. Зокрема, була видана книга «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», де містилися промови і доповіді Й. В. Сталіна цього періоду, його накази як Наркома оборони і Верховного Головнокомандуючого. Двома виданнями вийшла праця М. І. Калініна «Ленін про захист соціалістичної Вітчизни». Друкувалися книги і брошури про героїзм і мужність радянських людей, подвиги бійців Червоної Армії в боях з фашистськими загарбниками, про революційні і бойові традиції народів нашої багатонаціональної Батьківщини. Всього за роки війни було видано 460 назв масово-політичних книг загальним тиражем більш як 33 млн. примірників³¹.

В республіці протягом 1944—1945 рр. українською мовою вийшли збірник статей В. І. Леніна «Про захист соціалістичної Вітчизни», ленінські праці «Великий почин», «Завдання спілок молоді» (два видання), «Чергові завдання Радянської влади», «Як організувати змагання?», «Про національну гордість великоросів» загальним тиражем 200 тис. примірників. Українською мовою були також видані нарис про життя і діяльність В. І. Леніна, книга Й. В. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», праця М. І. Калініна «Ленін про захист соціалістичної Вітчизни». Все це мало величезне значення для пропаганди марксистсько-ленінського вчення, для ідейно-теоретичного загартування комуністів, усіх трудящих республіки.

Отже, незважаючи на труднощі воєнного часу, партія невтомно дбала про озброєння комуністів і безпартійних марксистсько-ленінською теорією. Це забезпечувало успішне розв'язання завдань, що стояли перед партією в умовах воєнного часу і перших повоєнних років.

²⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 181; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 305, арк. 129.

³⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 409.

³¹ Там же, стор. 410.

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ВОЛИНИ З БАНДАМИ УКРАЇНСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У ХОДІ ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

В. А. НАКОНЕЧНИЙ (Луцьк)

Питання мобілізації трудящих на боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів вже дістало своє висвітлення в історичній літературі¹. Роль партійних організацій у цьому процесі розкривається також у нарисах історії окремих обласних партійних організацій². Окремі питання організуючої та мобілізуючої роботи партійних організацій розглядаються в ряді статей, вміщених у періодичній пресі. Автор даного повідомлення, використовуючи архівні матеріали, поставив собі за мету розкрити цю тему на основі вивчення діяльності партійних організацій Волині.

27 січня 1944 р. почалося визволення Волині від німецько-фашистських загарбників. Протягом лютого — квітня були визволені обласний центр м. Луцьк, 9 повністю і 8 частково із 30 районів області. У квітні фронт тимчасово стабілізувався, поділивши територію області майже наполовину. В липні Червона Армія перейшла в наступ і 21 липня 1944 р. повністю очистила Волинь від окупантів. В області, як і на всій визволеній території УРСР, почалася відбудова народного господарства.

Завдання партійних і радянських органів полягало, насамперед, у тому, щоб одночасно з активною і максимальною допомогою фронту, швидкою відбудовою народного господарства завершити політичні і соціально-економічні перетворення, розпочаті тут після воз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. Конкретна програма роботи по відбудові була накреслена у постанові Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»³. Відбудовча робота розпочалася на Волині в складних умовах гострої боротьби із залишками експлуататорських класів, бандами українських буржуазних націоналістів та куркульством, яке служило їм соціальною базою.

Бандитськими діями українські буржуазні націоналісти намагалися зірвати відновлення роботи органів Радянської влади на місцях, викликати недовір'я до радянського ладу кривавим терором проти партійних і радянських працівників, активістів, усіх, хто підтримував і співчував Радянській владі, створити атмосферу невпевненості у стабільності соціалістичного ладу, одурманити населення, особливо молодь, націоналістичною пропагандою.

З цією метою оунівці задалегідь з допомогою гітлерівців організували банди головорізів, готували сховища із запасами зброї та продовольства.

Наприкінці 1943 — на початку 1944 р. відбувся ряд спільних нарад фашистів з націоналістичними верховодами, які представники обох сто-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1944, т. 3, К., 1975; Правду не здолати. Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень. Львів, 1974; В. Замлинський й. Тавровані презирством народу, К., 1974; В. І. Масловський. Жовто-блукитна мафія, Львів, 1974.

² Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969; Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968; та ін.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 411—446.

рін намагалися всіляко замаскувати. З приводу цього центр ОУН видає директиву: «Переговори з німецькими властями вести приватним чином, без відому навіть низового керівництва ОУН»⁴. В листі до німецького командування оунівські керівники писали: «Доставка зброї і диверсійних засобів з боку німців через лінію фронту для частин УПА повинна проводитись за правилами конспірації, щоб не дати більшовикам в руки ніяких доказів про українців-союзників»⁵. А начальник поліції безпеки і СД в Галичині, оберштурмбанфюрер СС Вітіска після зустрічі з одним із керівних діячів ОУН Герасимівським (І. Гриньохом) в таємному донесенні від 13 березня 1944 р. зазначав, що розмова стосувалася «...виключно майбутньої боротьби з більшовиками»⁶.

Підготовка оунівців до боротьби в радянському тилу була предметом обговорення на зустрічах фашистів з націоналістами в Камені-Каширському, в селах Межириччя Володимир-Волинського, Малий Порськ Голобського та Запілля Любомльського районів⁷.

Про масштаби підготовки оунівців до боротьби в радянському тилу свідчать хоча б такі факти. Лише в районі сіл Річиця і Хотяшів Камінь-Каширського району партизанами з'єднання Л. Я. Іванова було виявлено 65 оунівських складів зі зброєю і продовольством. 106 підвид вилученого з оунівських запасів продовольства 15 березня 1944 р. партизани відправили через лінію фронту для Червоної Армії⁸.

З метою розв'язання кривавого терору проти радянських працівників і активістів «Служба безпеки» ОУН видала таємну директиву, в якій наказувалося: «використовуючи фронтовий хаос, провести поголовну чистку ворожих українському націоналізмові елементів»⁹. З приходом Червоної Армії та відновленням Радянської влади вони посилили свій терор. «ОУН повинна діяти так, — наказували у своїй директиві її керівники, — щоб усіх, хто визнає Радянську владу, знищувати... Не залякувати, а фізично знищувати»¹⁰.

Злочинна діяльність оунівців характеризувалася тісним поєднанням політичного і кримінального бандитизму. Лише з лютого 1944 по жовтень 1945 р. вони вбили 1932 місцевих жителі серед них 313 дітей, 615 жінок, 365 стариків¹¹. Протягом 1946 р. було здійснено 277 бандитських нальотів на села і вбито 139 чол. партійно-радянського активу і бійців винищувальних батальйонів¹². Вони спалили сотні будинків селян, зруйнували багато шкіл, клубів, забрали у населення тисячі голів худоби, розграбували десятки магазинів споживчої кооперації.

Свій терор банди українських буржуазних націоналістів спрямували насамперед, проти сільських Рад, як низових ланок Радянської влади. безпосередніх провідників політики партії та уряду в маси. В директиві центрального проводу ОУН—УПА надрайонним провідникам підкреслювалося: «У сільрадах продовжувати нищити книжки, списки, документи, тощо. Головам сільрад і міськрад перешкоджати в управлінні

⁴ Правду не здолати. Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціальних перетворень, стор. 89.

⁵ Б. Василевич. Лжемесії, Львів, 1973, стор. 102.

⁶ Там же, стор. 103.

⁷ В. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965, стор. 177—179; Партархії Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2а, спр. 1, арк. 3; О. Ф. Федоров. Остання зима, К., 1965, стор. 295; Людської крові не змити. Книга фактів, К., 1970 стор. 58.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 73, оп. 1, спр. 1, арк. 128—129.

⁹ В. І. Масловський. Жовто-блакитна мафія, стор. 56.

¹⁰ В. Замлинський. Шлях чорної зради. Львів, 1969, стор. 140.

¹¹ Партархії Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 35, арк. 6.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 2072, арк. 37.

Не допускати існування в селах клубів. Святкування, гуляння, мітинги — все і повсюдно розганяти»¹³.

Українські буржуазні націоналісти виступали лютими ворогами всього нового, що з'явилося на селі. Одна з інструкцій ОУН закликала: «...знищувати обов'язково клуби (підкреслено двічі — *В. Н.*), як вогнища більшовицької пропаганди, земельні громади (підкреслено двічі — *В. Н.*), як зародки колгоспів, і жіночі ради. Рішуче не допускати в селі організацію істрєбків і комсомолу (підкреслено двічі — *В. Н.*)»¹⁴. У той же час вони намагалися проникнути і в інші установи та організації, що діяли на селі.

Пристаючи до роботи в таких умовах, обком партії чітко визначив своє завдання. «Головними питаннями в роботі обласної партійної організації, — підкреслювалося в інформації обкому партії до ЦК КП(б)У, — були і залишаються розгортання і посилення боротьби з націоналістами, проведення мобілізації до РСЧА, створення органів управління, як в області, так і на місцях, а також повернення до нормального радянського життя у визволених селах і містах нашої області»¹⁵.

Величезний вплив на свідомість людей, на піднесення авторитету Радянської влади мала економічна політика СРСР. Партія і уряд подали трудящим області велику допомогу. Селянам було повернуто 48 294 га землі, у тому числі малоземельним селянським господарствам — 33 454 га. Для особливо потерпілих господарств держава відпустила 61 тис. пудів насінневої позички. Щоб допомогти безкінним господарствам вчасно провести польові роботи, в області було організовано 21 976 супряг, які подали допомогу більш як 5 тис. власникам безкінних господарств і родин фронтників¹⁶. Держава виплатила протягом 1944—1947 рр. пенсії на суму 75 млн. крб. (інвалідам Великої Вітчизняної війни та сім'ям загиблих воїнів)¹⁷.

Трудящі Волині були вдячні Радянській державі за таку турботу. Вони з честю виконали найголовніше завдання, яке стояло перед ними — здачу хліба. Область виконала державний план хлібозаготівель з урожаю 1944 р. на 104%, а 1947 р. — на 106%. Крім обов'язкових поставок зерна, селяни здали до фонду Червоної Армії в 1944 р. — 9964, а в 1945 — 30 352 т хліба¹⁸. Вже в 1945 р. в області відновили свою роботу 13 колгоспів. Протягом 1945—1947 рр. було налагоджено господарство в 329 колгоспах. Стала до ладу переважна більшість промислових підприємств, було відновлено транспорт, зв'язок, почала працювати промислова кооперація.

Партійна організація області підтримала всенародний рух за допомогу фронтові. Жителі с. Чемерин Олицького району виступили ініціаторами збору коштів на будівництво танкової колони ім. Героїв Радянського Союзу, що полягли в боротьбі з фашистами, визволяючи волинську землю. «Хай їхні імена, — писали вони, — будуть закликком для живих ще сміливіше, ще нещадніше громити ворогів, закликком швидше завоювати остаточну перемогу»^{18а}. На будівництво танкової ко-

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. III, К., 1969, стор. 141.

¹⁴ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2а, спр. 4, арк. 16

¹⁵ Там же, оп. 2, спр. 8, арк. 13.

¹⁶ Там же, оп. 1, спр. 39, арк. 48.

¹⁷ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 126, арк. 458.

¹⁸ Там же, спр. 39, арк. 19.

^{18а} Нариси історії Волинської обласної партійної організації, стор. 99.

лони волиняни зібрали 5 млн. крб.¹⁹ Загалом протягом 1944—1945 рр. у фонд Червоної Армії було здано 2 629 320 крб. грошей²⁰, 1540 ц м'яса, 63 — масла, 7274 ц картоплі, 145,7 тис. штук яєць²¹. Населення області активно передплачувало 4-у державну воєнну позику. С. П. Панасюк, житель с. Кременця Рожницького району, батько чотирьох синів-фронтовиків, на мітингу сказав: «Я підпишуся на дві тисячі карбованців і відразу вношу одну тисячу. Зроблю все, щоб останні гроші внести, як можна скоріше. Хай ці гроші допоможуть моїм синам скоріше розбити клятого ворога — німецький фашизм». До 14 травня 1945 р. 4-а державна воєнна позика в області була розміщена повністю на суму 37 278 000 крб.²²

Молодь Волині гаряче прагнула взяти безпосередню участь у боротьбі з ворогом на фронтах війни. Вона організовано з'являлася на призовні і приписні пункти. В більшості районів явка на призовні пункти була повною. В Берестечківському районі, зокрема, за списками райвійськкомату викликалося 1100 чол., а з'явилося на призовні пункти 1500. З Теремнівського району до м. Ровно було відправлено 1200 чол., по дорозі до них приєдналося ще 220²³. Багатьох з них за мужність і героїзм, проявлені на фронтах війни, було нагороджено орденами та медалями СРСР, а В. Киричуку з с. Словатичі Ківерцівського та І. Соколу з с. Старий Чорторійськ Маневицького району присвоїли звання Героя Радянського Союзу²⁴.

Націоналісти всілякими засобами намагалися зірвати мобілізацію. Вони нападали на колони допризовників і під страхом смерті змушували юнаків повертатися додому. Так, 11 серпня 1944 р. було здійснено напад на групу призовників, що прямувала до Володимира-Волинського. Частина призовників бандити захопили і повели до лісу. Проте юнаки при першій же змові втекли і знову з'явилися на призовні пункти²⁵.

Величезну роль у розпаді банд так званих УПА та УНРА відіграла послідовна гуманістична і цілеспрямована політика Комуністичної партії та Радянського уряду. Банди були неоднорідні за своїм складом. Поряд з лютими ворогами Радянської влади до них було насильно або обманом зтягнуто багато людей, які не розділяли ідей націоналізму. Тому радянські органи проводили копітку, терпеливу роботу, спрямовану на розклад націоналістичних банд та підпілля шляхом доведення до кожного їх учасника правди про те, що з себе являють банди УПА та УНРА, яку мету вони переслідують насправді.

Уже в березні 1944 р., відразу після визволення Луцька, коли більша частина області ще була окупована ворогами, обком партії та виконком обласної Ради депутатів трудящих віддрукували 30 тис. примірників звернення Українського Радянського уряду від 12 лютого 1944 р. до учасників УПА та УНРА, в якому, зокрема, говорилося: «Кидайте оунівські банди! Рвіть всякі зв'язки з німецько-українськими націоналістами! Знищуйте мерзенних німецьких запродавців, провокаторів і шахраїв — оунівських верховодів!... Переходьте на бік чесних і самовідданих борців за Радянський Союз, за волю, честь і щастя на-

¹⁹ А. С. Кондратюк. Ідейно-політична робота парторганізацій у період перебудови західноукраїнського села (1944—1950 рр.). Львів, 1972, стор. 26—27.

²⁰ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 4, арк. 88.

²¹ Там же, оп. 1, спр. 126, арк. 465—466.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 687, арк. 3.

²³ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 8, арк. 13.

²⁴ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793 756, спр. 22, арк. 288; спр. 49, арк. 134.

²⁵ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 15, арк. 214.

шої матері — Радянської України!»^{25а}. Частина листівок була передана політвідділам військових частин, які вели бої проти гітлерівської армії. Ці листівки розповсюджувалися розвідниками на окупованій території, а також бійцями партизанських загонів, що перебували в тилу ворога²⁶. В цьому ж місяці обком КП(б)У та облвиконком звернулися з відозвою до жінок, чоловіки, батьки, брати та сини яких були учасниками УПА та УНРА²⁷. Всього з часу відновлення роботи обкому було віддруковано 12 текстів листівок, відозв і звернень — загальним тиражем близько 225 тис. примірників. Крім цього, деякі звернення друкувалися в обласній та районних газетах. 6 текстів були підготовлені безпосередньо обкомом партії²⁸.

Велике значення для залучення широких кіл населення до роботи в місцевих органах Радянської влади, до активної боротьби з бандами українських буржуазних націоналістів мало проведення нарад серед населення. Зокрема, тільки в 1944 р. відбулося 5 обласних нарад: 14—17 жовтня — нарада вчителів, 12—13 листопада — інтелігенції, 3—4 грудня — селян, 10—11 грудня — активу молоді, 23—24 грудня — нарада працівників культосвітніх установ. У 1945 р. були проведені також наради робітників, голів постійно діючих земельних комісій сільрад, активу пайовиків споживчої кооперації та активу жінок. Протягом року, що пройшов після визволення області, відбулося 103 наради селян, у яких взяли участь 22 890 чол., 49 нарад молоді (11 557 чол.), 53 наради жінок (14 517 робітниць та селянок), 71 збори інтелігенції (8000 чол.)²⁹.

Поряд з обговоренням питань про відбудову народного господарства, зміцнення органів місцевої влади учасниками нарад порушувалися питання про боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів. Так, на обласній нараді активу жінок усі промовці таврували підлу роль жовтоблакитників і закликали до рішучої боротьби з ними. Жителька с. Карпилівка Камінь-Каширського району Шворак, виступаючи на мітингу, сказала: «Мене ці хижі звірі може завтра заб'ють, але я буду знати, за що загину. Я закликаю всіх нищити бандитів, бо це найлютіші наші вороги»³⁰. Жінка з с. Переспа Рожницького району Т. Шарунович заявила: «В нас є ще одна велика ділянка роботи — боротьба з українсько-німецькими бандитами. Ми, жінки, поклялися знищити тих бандитів, які не хочуть ставати до чесної праці, заважають нам працювати. Ми вже виявили і спіймали кількох бандерівців і передали їх органам Радянської влади. І ми будемо так робити доти, доки в околицях нашого села і ближніх лісах не буде жодного бандита»³¹.

Виявом організованого протесту проти розбою оунівців, які дедалі більше втрачали довіря серед сільського населення, було створення винищувальних батальйонів в містах і райцентрах та загонів і груп охорони громадського порядку в селах. Бандити це досить швидко відчували. Один з оунівських ватажків, що мав кличку «Тарас», у своєму донесенні до центрального проводу ОУН характеризував становище так: «Члени організації відмовляються від роботи. Вони загубили всяку надію її налагодити тому, що населення вороже ставиться до

^{25а} Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. Збірник документів і матеріалів. Львів, 1949, стор. 109—110.

²⁶ Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 112, арк. 203.

²⁷ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1а, спр. 1, арк. 8.

²⁸ Там же, оп. 2, спр. 22, арк. 64.

²⁹ Там же, спр. 39, арк. 3—4.

³⁰ Там же, спр. 20, арк. 36.

³¹ Там же, арк. 37.

нас»³². Інший оунівець («Борис») писав: «Робота розгортається важко. Багато активу знищили більшовики... Цуманський район повністю за-своєний більшовиками»³³. Вороже ставлення населення до націоналістів посилювало розбрід і хитання серед оунівців. Один з їх керівників В. Качор визнавав: «Дуже мало було серед селян, навіть серед тих, у яких ми крилися, таких людей, які допомагали б нам з ідейних мотивів... Селяни приймали турботу про наше переховування і постачання грішми, харчами і одягом, як примусову, але осоружну необхідність і радо відмовили б нам, коли б ми не були озброєні. З кожним днем ставало зрозуміло всім нам, що український народ хоче спокійного життя, а ми ставали йому на перешкоді»³⁴.

Вже в 1944 р. було створено 30 винищувальних батальйонів (2662 бійці) і 433 озброєні загони самоохорони, в яких налічувалося 4264 чол.³⁵ Вони взяли на себе забезпечення громадського порядку, охорону залізничних мостів, державних та громадських об'єктів, брали активну участь в операціях по ліквідації банд та націоналістичного підпілля. Бійці винищувальних батальйонів проявляли в боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів мужність і героїзм. Тричі нападали бандити на с. Лише Ківерцівського району, але група самозахисту успішно відбивала їх атаки. На с. Човницю цього ж району також було здійснено кілька нападів, але кожного разу бандити відступали з великими втратами³⁶.

Комсомольці с. Сильного Цуманського району під керівництвом секретаря комсомольської організації, командира групи самоохорони Ф. Оралка 6 разів відбивали напади банд³⁷. Кулеметники Порицького винищувального батальйону О. Бойко та Й. Редько сміливо вступили в бій з бандою із 100 чол. Поранений, Бойко не залишив кулемета і вів вогонь до відступу банди³⁸. Група бійців Локачинського винищувального батальйону під командуванням комсомольця В. Вербицького ліквідувала 9 боївків УПА, затримала 23 оунівці, а також захопила 4 кулемети і 15 гвинтівок³⁹. 17 липня 1945 р. на бюро Олицького райкому комсомолу до лав ВЛКСМ було прийнято А. Данилевича⁴⁰. А 12 серпня того ж року, в день свого повноліття, в жорстокому бою з бандою націоналістів біля с. Жорнище він підірвав гранатою себе і ворогів, що його оточили⁴¹.

Партійні і радянські органи, винищувальні батальйони та загони охорони громадського порядку в боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів діставали широку підтримку від населення. Трудящі викривали оунівську агентуру, повідомляли про схрони зі зброєю та продовольством. Після нападу банди на с. Жорнище селяни негайно сповістили про це у відповідні органи. Одразу ж з допомогою місцевого населення була організована погоня і банду вдалося знищити⁴².

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 1628, арк. 200—201.

³³ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1а, спр. 1а, арк. 3.

³⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 147.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 88, спр. 352, арк. 30.

³⁶ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 79, арк. 99.

³⁷ Там же, оп. 2, спр. 20, арк. 148.

³⁸ Там же, оп. 1а, спр. 2, арк. 122.

³⁹ Правду не здолати, стор. 168.

⁴⁰ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 41, оп. 1, спр. 8а, арк. 6.

⁴¹ Там же, спр. 166, арк. 18.

⁴² Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 14, арк. 81.

Головну роль у розв'язанні великих і складних завдань відбудови народного господарства відігравали партійні організації, які мали згуртувати навколо себе робітничий клас, трудове селянство, інтелігенцію, мобілізувати їх зусилля на подолання труднощів. У жовтні 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про зміцнення працівниками сільських районів та обласних партійних і районних організацій західних областей України і Білорусії»⁴³. На партійну роботу у Волинську область вже в 1944 р. було направлено 1315 керівних працівників, а в першій половині 1945 р. ще 400 чол., у тому числі 53 випускники партійних шкіл⁴⁴.

У травні 1945 р. в с. Переспі Рожищенського району була створена перша сільська територіальна партійна організація. А в 1946 р. вже діяло 117 первинних партійних організацій в райцентрах, на обліку в яких перебувало 1154 комуністи, 2 первинні партійні організації — в колгоспах, 20 — в МТС, 8 — сільських територіальних⁴⁵. Наступного року на селі вже працювало 5 радгоспних, 16 колгоспних, 37 сільських територіальних парторганізацій та кандидатських груп, а також налічувалося 133 комуністи-одиначки⁴⁶.

Першими помічниками комуністів у справі відновлення та зміцнення Радянської влади, боротьби з українськими буржуазними націоналістами були комсомольці. Вони виступали організаторами соціалістичних перетворень на селі, агітували за створення колгоспів, пропагували радянський спосіб життя.

Націоналістичне підпілля робило на молодь особливу ставку. Оунівці намагалися оплутати юнаків та дівчат своєю людиноненависницькою ідеологією, залякати молодь, розв'язавши кривавий терор проти комсомольських ватажків.

Та незважаючи на шалену протидію оунівців, кількість комсомольських організацій в області швидко зростала. На 1 квітня 1945 р. налічувалося 245 сільських територіальних комсомольських організацій, в 1946 р. їх вже було — 565 (5442 комсомольці), а в 1947 р. комсомольські організації діяли в 589 селах та 213 колгоспах області. До їх складу входив 8181 член ВЛКСМ⁴⁷.

Обком партії звертав велику увагу на зміцнення керівного складу установ і організацій, особливо сільських, за рахунок місцевого населення. Це був один із шляхів активного залучення трудящих до участі в державних справах. Протягом 1945—1947 рр. на керівну роботу і на навчання в партійно-радянські школи було направлено 5207 чол. з місцевого населення⁴⁸.

Про повну підтримку трудящими Волині Радянської влади свідчили вибори до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.), Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 р.) та до місцевих Рад депутатів трудящих (грудень 1947 р.). Виборчі кампанії в області, як і по всій країні, проходили в обстановці високого політичного і трудового піднесення. Лише до виборчих комісій під час виборів до Верховної Ради Радянського Союзу в області було залучено 6 тис. трудящих, а також створено 1048 агітколективів, у яких працювали комуністи, комсомольці, інтелігенція, активісти.

⁴³ В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 129.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 72, арк. 103—104.

⁴⁶ Там же, спр. 126, арк. 8.

⁴⁷ Там же, спр. 126, арк. 21.

⁴⁸ Там же, арк. 199.

Націоналісти будь-що намагалися не дати можливості населенню виявити свою волю, віддати голоси за блок комуністів і безпартійних. Націоналістичне підпілля розповсюджувало антирадянські листівки, вбивало агітаторів, залякувало населення. Так, у с. Грузятин Колківського району була обстріляна виборча дільниця, а в с. Малий Порськ Голобського району вбито голову дільничної виборчої комісії П. Ярмолюка⁴⁹, у с. Залісся банда знищила лозунги, плакати, прапори, в Цуманському районі зірвала листівки з біографією кандидата в депутати до Верховної Ради СРСР жительки с. Уховецька Ковельського району П. В. Васюти. Націоналісти сподівалися, що терором вони зможуть зірвати вибори і тому в інструкції про бойкотування виборів писали: «В разі повторення більшовиками виборів, повторимо бойкотування»⁵⁰.

Але населення Волині виявляло великий інтерес до вивчення Конституції СРСР і радянського виборчого закону. Політична активність з кожним днем зростала, навіть у тих селах, де оунівці намагалися залякати людей. Так, у Чарторийську Колківського району, незважаючи на погрози бандитів, гурток, на якому вивчалася положення про вибори і виборчий закон, почали відвідувати не 15, а 60 чол.⁵¹

У голосуванні за кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР взяло участь 99,97% загальної кількості зареєстрованих виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99,63% виборців⁵². Депутатами обласної, міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих на Волині було обрано 11 445 чол., з них 10 197 чол. (89,4%) — з місцевого населення⁵³.

Завдяки організаційним та політичним заходам Комуністичної партії та Радянської держави, наполегливій масово-політичній роботі партійних, радянських та громадських організацій процес морального розкладу банд українських буржуазних націоналістів, який розпочався відразу після визволення західних областей УРСР, посилювався. Втративши збройну підтримку з боку фашистів, відчуваючи опір трудящих, більшість учасників банд остаточно втратила віру в буржуазно-націоналістичні ідеї і з'являлася з каяттям до органів Радянської влади.

Так, 21 грудня 1944 р. в с. Новини Порицького району добровільно здався властям курінний В. В. Левочко («Юрченко») разом з особистою охороною. Він заявив, що напередодні прочитав звернення уряду до населення західних областей УРСР і вирішив припинити свою злочинну діяльність проти українського народу⁵⁴. В Шацькому районі до органів влади з'явився учасник банди «Стецько». Він заявив: «Я давно зрозумів даремність боротьби проти Радянської влади і не покладався на створення «вільної» України, але не з'являвся лише тому, що нам тлумачили наші керівники, ніби-то всіх, хто з'явиться, розстріляють. Але переконавшись у неправдивості слів своїх керівників, розпустив свою чоту — 30 чоловік і прийшов разом з двома»⁵⁵. Окремі з тих, що з'являлися з повинною, закликали учасників банд наслідувати їх приклад. Зокрема, у зверненні, підписаному А. Расуном, П. Басуном, М. Литвином та іншими, говорилося: «Німецько-українські націоналісти казали, що вони становлять собою армію, яка служить українському народові. Якщо так, то навіщо ж ця, з дозволу сказати, армія,

⁴⁹ Там же, оп. 3, спр. 237, арк. 144.

⁵⁰ Там же, оп. 2а, спр. 4, арк. 21.

⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 21, арк. 132.

⁵² Нариси історії Волинської обласної партійної організації, стор. 146.

⁵³ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 126, арк. 14.

⁵⁴ «Радянська Волинь», 16 січня 1945 р.

⁵⁵ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 14, арк. 232.

грабує населення, палить села, вбиває мирних, ні в чому невинних людей? За що її брудними руками замордовано в селі Воротнів Теремнівського району 74-річного українського діда Лося? За що її учасниками замучено в селі Хорлупах Олицького району 12 українських родин в складі 58 осіб... Ми не розглядали, що під пишними українськими сорочками ховається погана фашистська душа»⁵⁶.

Таким чином, втілюючи в життя настанови Центрального Комітету партії, проводячи правильну національну політику, дійову масово-політичну роботу серед трудящих, партійні організації Волинської області не допустили ворожого впливу на маси, мобілізували їх на активну боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів і в 1944—1947 рр. в основному завершили їх розгром. Зростання економіки, культури, піднесення матеріального добробуту трудящих Волині переконливо свідчили про облудність буржуазно-націоналістичної пропаганди. Широка участь населення області в русі за подання допомоги фронтам, у відбудовчих роботах, колективізації сільського господарства, у боротьбі з оунівськими бандами — конкретний вияв ефективної роботи партійних організацій з масами.

⁵⁶ Там же, оп. 1а, спр. 1, арк. 6.

ПОЛІТИЧНА САМООСВІТА, СИСТЕМА ВЕЧІРНЬОЇ І ЗАОЧНОЇ ПАРТОСВІТИ В РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Ю. В. БАБКО (Київ), М. Г. БЕЗПАЛКО (Київ)

Комуністична партія приділяє величезну увагу ідейно-теоретичній підготовці комуністів і безпартійного активу, політичній освіті широких мас трудящих. Тільки в системі партійної освіти, підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, нині навчається близько 20 млн. чол., у тому числі понад 7 млн. безпартійних¹. Основна мета партійного навчання — озброювати комуністів, усіх трудящих знанням ідейної спадщини Маркса — Енгельса — Леніна, історичного досвіду нашої партії, допомагати їм глибше розуміти політику КПРС, переконливіше відстоювати принципи комуністичної ідеології, радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму. У зв'язку з цим надзвичайно важливе значення має постанова ЦК КПРС «Про завдання партійного навчання в світлі рішень XXV з'їзду КПРС»², в якій чітко визначено напрямки роботи партійних організацій у галузі марксистсько-ленінської освіти кадрів.

Здійсненню завдань партійного навчання на сучасному етапі сприяє використання досвіду, нагромадженого КПРС у попередні роки. У цьому повідомленні зроблено спробу проаналізувати діяльність партійних організацій по розвитку самоосвіти, вечірнього і заочного навчання в мережі партійної освіти у роки будівництва соціалізму. Спочатку самоосвіта, вечірне і заочне навчання розглядалися лише як додатковий важіль ідейно-політичного загартування кадрів, а згодом набули масового поширення і зайняли провідне місце в середніх і вищих ланках політичного навчання.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

² «Правда», 12 червня 1976 р.

Планомірний розвиток системи самоосвіти, вечірнього і заочного навчання відноситься до середини 20-х років, що пояснювалося рядом обставин. Партія відчувала гостру потребу в теоретично грамотних кадрах, а існуюча мережа партосвіти не могла за короткий строк розв'язати цю проблему. До того ж, у той час в зв'язку з дефіцитом кадрів не було змоги посилати численних партійних активістів, які закінчили школу політграмоти, на стаціонарне навчання для дальшого підвищення їх теоретичного рівня. Ці обставини зумовили розвиток самоосвіти, вечірнього і заочного навчання, що вимагали невеликих витрат і давали можливість при існуючих викладацьких кадрах розширити контингент слухачів.

Особливість самоосвіти, вечірнього і заочного навчання полягала в тому, що, по-перше, їх завданням було підвищення ідейно-політичного рівня насамперед партійного і радянського активу без відриву від виробництва, по-друге, майже не існувало їх початкової ланки, оскільки для навчання в них вимагалось знання політграмоти. Самоосвіта, як метод підвищення ідейного рівня комуністів, розвивалася в містах і селах, вечірнє навчання — спочатку в містах і промислових центрах і лише згодом — у селах. Заочним навчанням були охоплені переважно сільські комуністи, оскільки в зв'язку із значною віддаленістю багатьох населених пунктів від районних центрів і відсутністю достатньої кількості викладацьких кадрів це був чи не єдиний спосіб підвищення їх ідейно-теоретичного рівня.

Першим кроком у розвитку вечірнього навчання слід вважати створення у 1924 р. в Москві при Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердлова вечірньої радянсько-партійної школи (ВРПШ). Згодом за постановою ЦК ВКП(б) «Про роботу по вихованню ленінського призову» у великих промислових центрах країни було відкрито близько 10 вечірніх шкіл з річним курсом навчання і примірним навчальним планом в обсязі радпартшколи I ступеня³. У 1924/25 навчальному році ВРПШ були організовані в Ленінграді, Іваново-Вознесенську, Брянську, Нижньому Новгороді, Клинцях, Ташкенті, Юзівці та інших містах, в них навчалось 1000 чол. Роботу цих шкіл постійно тримав у полі зору і контролював Агітпроп ЦК ВКП(б). Узагальнивши досвід діяльності перших ВРПШ, Агітпроп дійшов висновку, що вони довели свою життєвість, користуються популярністю серед комуністів і можуть бути широко впроваджені в систему партійної освіти. Цей висновок був підтверджений у рішеннях IV наради працівників радпартшкіл і комвузів, яка відбулася в червні 1925 р. Вона рекомендувала організовувати ВРПШ при денних РПШ, використовуючи їх кадри викладачів, навчальний апарат та обладнання. Нарада затвердила «Положення про вечірні радпартшколи» і розробила перші навчальні плани та програми⁴.

Згідно з цим «Положенням» перед ВРПШ ставилося завдання — підвищувати марксистську підготовку робітничого активу партії без відриву його від основної роботи. Слухачами могли бути комуністи, комсомольці і безпартійні робітники, що мали підготовку в обсязі нормальної школи політграмоти і вміли вільно читати, писати і знали арифметичні дії над цілими числами. Строк навчання — 26 тижнів. Нарада визначила принцип управління школами. Очолювала ВРПШ шкільна рада у складі завшколою (голова), викладачів, представників від слухачів і осередків підприємств, які обслуговувала дана школа. Члени ради мали здійснювати методичну розробку програм і методів

³ Справочник партійного работника, вып. пятый, М.—Л., 1926, стор. 247.

⁴ «Коммунистическая революция», 1925, № 21—22, приложение, стор. 1—9.

проведення занять, вести облік роботи і вирішувати навчально-виховні питання. ВРПШ перебувала у віданні органів політосвіти і утримувалася за рахунок місцевого бюджету.

Навчальний план, розрахований на 156 годин (два дні занять на тиждень і третій день — для самостійної роботи), за своїм змістом наближався до плану денної РПШ I ступеня. Головна увага у ньому приділялась історії партії і Комінтерну (69 годин), що вивчалася протягом усього навчального року. Такі предмети, як політекономія (39 годин), господарство і економполітика (30 годин) і Конституція СРСР (18 годин), вводилися протягом усього навчального року, однак з умовою, щоб одночасно викладалося не більше двох дисциплін. Навчальним планом передбачалося факультативне вивчення загальноосвітніх дисциплін (рідна мова — 24 години, математика — 30 годин і природознавство — 24 години) у додатковий день занять. До навчальних програм з суспільних дисциплін додавалися списки літератури та пояснювальні записки, в яких містилися методичні поради. Після вироблення основних принципів функціонування вечірньої радпартшколи, визначення її цілей, завдань, змісту навчання ВРПШ стала основною формою підвищення ідейно-політичного рівня партійного активу в середній ланці партійної освіти.

У міру зростання популярності ВРПШ вчитися в них виявляли бажання активісти з неоднаковим рівнем політичної та загальноосвітньої підготовки. Тому виникла потреба за прикладом денних РПШ організувати навчання у вечірніх радпартшколах за ступенями, з окремими для кожного з них строками і навчальними планами. У 1927—1928 рр. в різних районах країни почали організовуватися одно- і дворічні ВРПШ I і II ступеня. У Московській губернії ВРПШ I ступеня були однорічними, II ступеня — одно- і дворічними. На Україні ВРПШ I ступеня були одно- і дворічними, а II ступеня — лише дворічними. Кожен ступінь був тісно зв'язаний з попереднім і наступним.

Водночас були внесені зміни в навчальні плани, в яких враховувалися взаємозв'язок змісту навчальних предметів, систематичне і послідовне вивчення теорії марксизму-ленінізму і практики соціалістичного будівництва. Своєрідність навчання у ВРПШ II ступеня полягала в тому, що їх слухачі обов'язково вивчали загальноосвітні предмети. У примірних навчальних планах, розроблених Агітпропом ЦК КП(б)У на 1927/28 навчальний рік, передбачалося вивчення рідної мови, математики, природознавства та економічної географії. Збільшувалася загальна кількість навчальних годин. На Україні програма дворічної РПШ I ступеня була розрахована на 360 годин, а однорічної — на 180 годин. Особливістю нових навчальних планів було і те, що зросла кількість годин на вивчення суспільних дисциплін (історія партії — 72 години, політекономія — 60 годин, економполітика — 36 годин) та вводилися нові курси (ленінізм — 48 годин і найважливіші постанови партії — 12 годин), в яких велика увага приділялася питанням теорії, її зв'язку з практикою соцбудівництва.

Принципи складання навчальних планів ВРПШ, створених у РРФСР і на Україні, були однаковими. Однак навчальний процес на Україні мав і певні особливості. Зокрема, слухачі однорічної ВРПШ I ступеня вивчали курс «Національне питання на Україні», і в жодному ступені ВРПШ не вивчався історичний матеріалізм, як це було в однорічних ВРПШ II ступеня РРФСР. Пізніше відмінності в організації шкіл і у змісті навчання усуваються.

У 1930 р. за принципом денних РПШ була ліквідована ступінчатість і у ВРПШ. Їх основним типом стає дворічна вечірня школа, нав-

чання в якій ще тісніше пов'язується з практикою, життям партійних організацій, трудових колективів. Крім суспільних і загальноосвітніх предметів, у них вивчаються основи організації виробництва і раціоналізації праці, питання партійного будівництва у світлі завдань парторганізації конкретного підприємства⁵. Новий тип ВРПШ уособлював усе найкраще, що було у школах I і II ступеня. Перший рік навчання мав завершений цикл, і після його закінчення слухачі не обов'язково повинні були продовжувати навчання у ВРПШ. Згодом організація навчального процесу і зміст навчання у ВРПШ удосконалювалися.

З усіх форм вечірнього навчання ВРПШ була найбільш популярною і масовою в середній ланці партосвіти. Вони організовувалися не тільки при денних РПШ, а й у міських районах, на окремих великих підприємствах або для кількох заводів чи фабрик, у сільських районних центрах, у великих колгоспах і радгоспах. Особливо швидко зростала кількість ВРПШ на початку 30-х років. У 1929/30 навчальному році в країні працювало 2818 ВРПШ (133 130 слухачів)⁶ проти 120 шкіл (9 тис. слухачів) у 1925/26 році.

Паралельно з ВРПШ створюються вечірні комуністичні університети (ВКУ), які відносилися до вищої ланки партійної освіти. Перший ВКУ, як і першу ВРПШ, було організовано в Москві у грудні 1925 р. при Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердлова. В 1926—1927 рр. ВКУ відкрито при денних комуніверситетах ще у ряді міст, а згодом — і у великих неуніверситетських містах, при обкомах, міськкомах і райкомах партії. Філіали і відділення вечірніх комуніверситетів існували на підприємствах, у сільських районах і радгоспах. Тільки на Україні в 1933 р. функціонувало 80 комвузів, в яких навчалось 8678 чол.

Першим вечірнім комвузом у нашій республіці став Харківський ВКУ, організований у вересні 1926 р. при Комуніверситеті ім. Артема. Його завданням було «розширення і поглиблення рівня знань працівників низового партактиву, а також підготовка низового партактиву Харківської міської організації шляхом вивчення питань теорії і практики марксизму і лєнінізму»⁷. На відміну від ВРПШ в університет приймали тільки комуністів, які мали не менше ніж дворічний партійний і п'ятирічний виробничий стаж. Через відсутність достатньої кількості підготовлених комуністів вимоги, які ставилися до вступаючих у ВКУ, мало чим відрізнялися від вимог ВРПШ: знання курсу школи політграмоти II ступеня, вміння читати й писати, знати арифметичні дії над цілими числами. Для перших 200 слухачів був встановлений трирічний строк навчання при триразових заняттях на тиждень. В університеті більш поглиблено вивчалися суспільні і загальноосвітні предмети. На першому курсі слухачі вдосконалювали свої знання тільки з загальноосвітніх предметів (рідна мова, математика, хімія, фізика, біологія), що давало їм змогу краще підготуватися до вивчення на старших курсах суспільних дисциплін (історія ВКП(б), історія КП(б)У, історія класової боротьби, лєнінізм, політекономія, економічна політика, історичний матеріалізм, партійне будівництво і радянське будівництво).

Організація навчального процесу і зміст навчання в комуніверситетах постійно вдосконалювалися. Так, у 1933 р. строки навчання скоротилися до двох років. В зв'язку із підвищенням політичного і культурно-освітнього рівня народу зросли вимоги й до вступаючих. З метою відбору найбільш підготовлених слухачів почали проводитися вступні екзамени в обсязі програми ВРПШ. У ВКУ, як і раніше, приймали тіль-

⁵ Справочник партійного работника, вып. восьмой, М., 1934, стор. 322.

⁶ «Партійное строительство», 1930, № 11—12, стор. 52.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 115, арк. 153.

ки комуністів, але тепер й з однорічним партійним стажем. Виникли умови для паралельного вивчення загальноосвітніх та спеціальних предметів. Із загальноосвітніх предметів у 1933/34 році слухачі вивчали рідну мову (64 години), математику (64 години), географію (50 годин) і світобудову (60 годин). Поліпшилася загальноосвітня підготовка слухачів і вводилися нові предмети. В університетах викладалася історія партії (120 годин), політекономія (80 годин), історія народів СРСР (70 годин), історія класової боротьби — Комінтерн (80 годин), діамат та істмат (60 годин), теорія радянського господарства (110 годин), партбудівництво (60 годин), економічна географія (40 годин).

Посилення уваги до вивчення суспільних наук мало на меті дати слухачам глибокі знання з теорії марксизму-ленінізму і практики соцбудівництва. Однак багатопредметність, у чому знайшло свій вияв прагнення копіювати денні навчальні заклади, утруднювала їх роботу. До того ж, не були визначені завдання ні ВКУ, ні ВРПШ, в них навчалася порівняно мало слухачів, внаслідок чого вони стали виходити за рамки партосвіти, що особливо проявилася в середині 30-х років. Тому було вирішено ввести нову систему вечірнього навчання. На початку 1936 р. вечірні комвузи були перетворені у вечірні районні партшколи, а ВРПШ — у вечірні партійні школи. На цей час на Україні функціонувало 94 ВРПШ, в яких навчалася 2516 чол., і 105 ВКУ (4264 слухачі).

Вечірні районні партійні школи створювалися при райкомах партії, на великих підприємствах і при парторганізаціях великих радгоспів. Перед ними ставилося завдання підвищувати теоретичний і загальноосвітній рівень низового партійного активу. Для комуністів, які не мали достатньої підготовки, щоб навчатися у предметному гуртку, організовувалися вечірні партійні школи на підприємствах, у радгоспах і колгоспах, де одночасно з вивченням історії партії слухачі одержували можливість підвищувати загальноосвітній рівень. В усі види партшкіл приймали тільки комуністів, які здали екзамени і яких затвердили партійні комітети. Щоб вступити у районні партійні школи, необхідно було закінчити навчання у гуртку з історії партії пониженого типу або шляхом самоосвіти набути знань з історії партії. Для вступу у вечірні партійні школи достатньо було мати знання в обсязі підручника політграмоти, а також уміти читати і писати. Отже, умови прийому у партійні школи мало чим відрізнялися від умов прийому до вечірніх РПШ і комвузів.

Разом з тим були ліквідовані недоліки колишньої системи вечірнього навчання. Порівняно з ВРПШ у вечірніх партійних школах збільшилися строки навчання, зросла кількість навчальних годин при одночасному скороченні предметів. Все це сприяло більш ґрунтовному засвоєнню їх програми.

Основними предметами у дворічній вечірній районній партійній школі були: історія партії (180 годин) на першому курсі і ленінізм (180 годин) — на другому. З метою зміцнення зв'язку теорії й практики на першому і другому курсах вивчалися поточні питання партійного життя і соціалістичного будівництва (120 годин). Значна увага приділялася загальноосвітній підготовці слухачів. Вся програма навчання була розрахована на 800 годин. У півторарічній вечірній партійній школі навчальний план за кількістю годин (600 годин) і предметів був трохи скороченим.

На новому етапі розвитку вечірнього навчання здійснювався більш ретельний добір викладачів і слухачів, створювалися сприятливі умови для регулярного відвідування комуністами занять, посилювався

контроль за якістю викладання, засвоєнням навчальної програми, що давало змогу ефективніше підвищувати теоретичний і загальноосвітній рівень членів партії.

Кількість партійних шкіл швидко зростала і перевищила чисельність вечірніх РПШ і комвузів. Вже на 1 липня 1936 р. у республіці було відкрито 152 райпартшколи, в яких навчалось 4 863 чол., і 218 партшкіл з 6 324 слухачами, а на 1 січня 1938 р., — відповідно, 516 райпартшкіл (12 680 слухачів) і 383 партшколи (7 856 слухачів). У країні на цей час функціонувало 2639 райпартшкіл, в яких навчався 77 761 чол., і 1721 партшкола з 41 396 слухачами.

Отже, вечірнє навчання, як важливий здобуток партії в галузі пропагандистської діяльності, в роки соціалістичного будівництва стало важливою складовою частиною партійної освіти. Незважаючи на порівняно невелику питому вагу щодо кількості слухачів у всій мережі партосвіти (6,2% на 1 січня 1938 р.), багато комуністів завдяки вечірньому навчанню підвищили політичний і загальноосвітній рівень, стали активними пропагандистами політики партії і стійкими борцями за здійснення її генеральної лінії.

В умовах гострої потреби у теоретично грамотних кадрах, зумовленої переходом країни до соціалістичної реконструкції народного господарства, партія взяла курс також на розвиток заочного навчання — однієї з популярних форм політичної освіти партійного активу. Особливість цієї форми полягала в тому, що вона, по суті, створювала не обмежені можливості для навчання активістів, які за браком часу не могли відвідувати лекції. Безперервність прийому, що давала змогу підвищувати політичний рівень комуністам, які з тих чи інших причин у певний час не змогли вступити до денних чи вечірніх шкіл, право обрати для вивчення весь курс або окремі дисципліни робили цю форму навчання гнучкою і оперативною.

Початком організації заочного навчання слід вважати 1926/27 навчальний рік, коли у Москві при губернській радпартшколі була відкрита заочна РПШ. Слідом за нею заочну форму навчання почали запроваджувати Ленінградська, Іваново-Вознесенська та інші губернські радпартшколи. У 1927/28 році заочне навчання організовують комвузи — Свердловський і Ленінградський комуністичні університети. На початок 1928 р. заочна форма навчання запроваджена у трьох комвузах і п'яти радпартшколах країни, в яких навчалось 5 500 чол.⁸

За прикладом РРФСР заочні партійні навчальні заклади відкриваються в інших республіках. У другій половині 1928 р. на базі Харківської РПШ було створено Всеукраїнську заочну радпартшколу — складову частину середньої ланки партосвіти. У 1930 р. заочні відділення організовуються при Харківській, Київській, Одеській і Дніпропетровській денних РПШ. Одночасно з Всеукраїнською заочною РПШ на базі Комуністичного університету ім. Артема в Харкові створюється заочний Комуністичний університет ім. Артема — одна з форм вищої ланки партосвіти. Заочні навчальні заклади, як і вечірні, входили до системи Наркомосу, ідейне керівництво ними здійснювали агітпропи.

У заочні навчальні заклади приймали тільки комуністів, рекомендованих окружним (районним) комітетом партії, первинною партійною організацією. Абітурієнти університетів повинні були мати підготовку в обсязі радпартшколи, а заочних РПШ — школи політграмоти, уміння вільно читати, викладати свої думки на письмі. Перед заочним навчан-

⁸ «В помощь партучебе», 1929, № 3, стор. 13.

ням було поставлене завдання «дати підвищену суспільно-політичну освіту партійному, комсомольському і громадському активу»⁹.

Повний дворічний курс заочних радпартшкіл включав загальноосвітні (мова, математика, природознавство, економгеографія) і суспільні (історія ВКП(б), ленінізм, історія класової боротьби, політекономія, історичний матеріалізм, економполітика, радянське будівництво) дисципліни. Школа давала знання в обсязі денної РПШ II ступеня. Програма заочних комуніверситетів повністю відповідала програмі денного університету, розрахованій на три роки. Зокрема, в 1929 р. на першому курсі слухачі Харківського комуніверситету вивчали історію Росії, України, країн Західної Європи, економічну географію, природознавство, на другому — політекономію, історію ВКП(б) і КП(б)У, національне питання, історію Комінтерну, на третьому — економічну політику, історичний матеріалізм і ленінізм. На відміну від навчального плану заочної радпартшколи в університетській програмі майже не було загальноосвітніх предметів і значно більше уваги приділялося теоретичній підготовці слухачів.

Процес становлення заочного навчання постійно перебував у полі зору партії, яка вивчала і узагальнювала його досвід. Протягом 1928—1929 рр. ЦК ВКП(б), виходячи з позитивних наслідків роботи перших закладів, прийняв ряд рішень, спрямованих на розвиток заочного навчання. Зокрема, у серпні 1928 р. в постанові «Про цільову настанову і роботу радпартшкіл» ЦК ВКП(б) рекомендував партійним організаціям «...розширити почату в ряді РПШ роботу по заочному навчанню партійного активу, поставивши цю справу в радпартшколах усіх великих організацій»¹⁰. А в червні 1929 р. було прийнято постанову «Про комвузи», в якій вказувалося, що комвузи повинні стати центрами підготовки кадрів через «...систематичну підготовку партійно-комсомольського робітничого активу у вечірніх і заочних комвузах, яка виправдала себе»¹¹. Ці постанови ЦК ВКП(б) сприяли дальшому піднесенню заочного навчання. У вересні 1929 р. заочне навчання було організовано в 10 комвузах і більше 15 РПШ країни, в яких загалом навчалось близько 17 тис. чол. Далі заочне навчання охоплює нові заклади. Постановою ЦК ВКП(б) від 9 вересня 1929 р. «Про систему теоретичної підготовки партійного і комсомольського активу» було передбачено створити не тільки при РПШ і комвузах, але й при курсах марксизму та ІЧП (Інститут червоної професури. — Авт.) заочнокурсів відділення»¹². Таким чином, встановлювалася чотириступенева система заочного навчання, в якій підвищували свій політичний рівень різні категорії партійного активу. У першому — за програмою РПШ навчався низовий актив, у другому — за програмами комвузів — районний актив, у третьому — на базі курсів марксизму — керівні кадри центральних установ, обласних і окружних комітетів партії, комсомолу, радянських, профспілкових, кооперативних органів і преси, у четвертому — на базі ІЧП проходили підготовку переважно керівний партактив і партпрацівники науково-дослідних, планово-економічних та інших органів.

У союзних республіках ця система заочного навчання застосовувалася залежно від умов і можливостей. Через відсутність курсів марксизму та ІЧП тут, природно, неможливо було організувати навчання на базі цих навчальних закладів. На Україні, наприклад, у 1929 р. заочна

⁹ «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 16—17, стор. 18.

¹⁰ Справочник партійного работника, вып. седьмой, ч. I, М.—Л., 1930, стор. 395.

¹¹ Справочник партійного работника, вып. седьмой, ч. II, М.—Л., 1930, стор. 254.

¹² Там же, стор. 258.

система була тріступеневою. В школах першого ступеня протягом одного року за програмою вечірньої РПШ навчався осередковий актив, який мав політичну підготовку в обсязі школи політграмоти і навички самостійної роботи над книгою. Районний актив, який мав підготовку в обсязі вечірньої РПШ, навчався в школах другого ступеня, де протягом двох років засвоював програму денної РПШ. І, нарешті, керівний районний і окружний актив, який мав підготовку в обсязі денної РПШ, навчався за трирічною програмою комвузу. Заочне навчання перших двох ступенів проводилося в заочній радпартшколі та її філіалах, третього — в заочному комуніверситеті під керівництвом бюро заочної партосвіти АППО ЦК КП(б)У.

Рік у рік зростала популярність заочної освіти, що зумовило розширення мережі її навчальних закладів. У зв'язку з цим перед партією постало завдання централізувати справу керівництва ними, внести в систему і практику заочного навчання більшу організованість, надати йому більш гнучких форм з тим, щоб залучити до навчання нові верстви комуністів і безпартійних активістів.

У 1930 р. розпочинається новий етап у розвитку заочного навчання. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 16 жовтня 1930 р. «Про заочне навчання» про ЦК ВКП(б) був організований Інститут масового заочного навчання партактиву (ІМЗН), який мав здійснювати організаційне і програмно-методичне керівництво всією системою заочного навчання в країні, за винятком заочників ІЧП і курсів марксизму¹³. Одночасно створюються центри по керівництву заочним навчанням у республіках, краях і областях. У 1931 р. на Україні на базі Всеукраїнської заочної радпартшколи при ЦК КП(б)У був організований Всеукраїнський інститут масового заочного навчання (ВІМЗН), пізніше перейменований в Український інститут масового заочного навчання партактиву (УІМЗН). Таким чином, заочному навчанням було надано характеру певної організаційної системи.

Спочатку головний інститут і його філіали та відділення на місцях не мали єдиних форм навчання. У 1930—1933 рр. під керівництвом ЦК ВКП(б) здійснювався пошук найбільш доцільних форм навчання, які відповідали завданням соціалістичного будівництва і партійної пропаганди. Ліквідуються форми навчання, які копіюють денні без урахування специфіки роботи заочників (заочна радпартшкола, комсомольський університет), створюються нові учбові заклади (заочні вищі комуністичні сільськогосподарські школи, комуністичний інститут журналістики та ін.). Але через велику тривалість навчання, обмеженість контингенту слухачів, багатопредметність, яскраво виражену спеціалізацію незабаром й вони перестали відповідати вимогам часу і основним завданням партосвіти. Було взято курс на організацію переважно масових форм партосвіти із скороченими строками навчання.

У серпні 1933 р. ЦК ВКП(б) постановою «Про роботу інституту масового заочного навчання партактиву при ЦК ВКП(б)» уніфікував і запровадив масові форми навчання¹⁴. Уперше в системі заочного навчання організувалася початкова ланка — шестимісячні курси партійного і виробничого активу колгоспів, радгоспів і МТС, покликані дати слухачам підготовку в обсязі початкової партшколи і ознайомити їх з основними питаннями агротехніки, тваринництва і організації виробництва в колгоспах. Середня ланка навчання — восьмимісячні партійні школи для робітничого і колгоспного активу, який закінчив початкову школу лєнінізму і чотирирічну загальноосвітню школу. Слухачі

¹³ Справочник партійного работника, вып. восьмой, М., 1934, стор. 323—324.

¹⁴ Там же, стор. 336—337.

партійної школи вивчали історію партії, політекономію і основні проблеми другої п'ятирічки. Перепідготовка районного партійно-комсомольського активу здійснювалася в заочному комвузі — основній формі вищої ланки заочного навчання. В однорічний комвуз приймали осіб, які мали політичні знання в обсязі радпартшколи і загальноосвітню підготовку за п'ять класів. Вони вивчали історію партії, політекономію і ленінізм за програмою денного комвузу. Водночас для них організовували прослуховування циклів радіолекцій з питань політекономії і сільського господарства. Партійно-комсомольський актив сільськогосподарських районів, який не мав часу для вивчення всіх предметів, поглиблено вивчав окремі соціально-економічні дисципліни (історію партії, ленінізм, політекономію, діамат, економполітику, економгеографію, історію Росії і СРСР). Таким чином, система заочного навчання стала гнучкішою і завдяки залученню до неї не лише комуністів, але й безпартійних активістів — масовішою. Було взято курс на підвищення теоретичного і політичного рівня переважно сільськогосподарського активу, в зв'язку з чим у навчальні плани вводились елементи викладання спеціальних питань сільського господарства.

Структура і зміст масового заочного навчання постійно вдосконалювалися стосовно конкретних завдань партії. У червні 1935 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про пропагандистську роботу в найближчий час», в якій увага партійних організацій зверталася на необхідність більш широкого і ґрунтовного вивчення історії партії¹⁵, і заочне навчання було перебудовано відповідно до цього завдання. За постановою ЦК ВКП(б) від 15 жовтня 1935 р. «Про роботу інституту масового заочного навчання партактиву»¹⁶ в ньому були запроваджені такі форми: річні популярні курси історії ВКП(б) для низового партійно-комсомольського і безпартійного активу; річні курси історії партії, ленінізму і політекономії для районного партійного і комсомольського активу; курси по вивченню партійним активом окремих творів класиків марксизму-ленінізму. Із старих форм навчання залишалися тільки шестимісячні курси партійно-комсомольського і виробничого активу колгоспів, радгоспів і МТС. Ці форми збереглися до літа 1938 р.

Поряд з удосконаленням структури інституту заочного навчання партія постійно займалася питаннями організації навчальної роботи. У 1930—1933 рр. була вироблена чітка система навчального процесу, яка складалася з таких елементів: настановча конференція; самостійна робота заочників; усні консультації викладачів і письмові шляхом рецензування контрольних робіт; виїзна навчальна сесія (лекції, семінари, консультації, заліки). Ця робота проводилася переважно в навчальних опорних пунктах.

У заочному навчанні помітну роль відігравало радіомовлення. У певні дні і години по радіо читалися цикли лекцій з історії ВКП(б), ленінізму, політичної економії, Статуту і Програми партії та Комінтерну, питань міжнародного революційного руху і внутрішньої політики партії. В середньому близько 30 тис. чол. регулярно слухали радіолекції в спеціально обладнаних радіоаудиторіях, яких у 1931 р. в республіці було більше 600, а в 1937 р. — 1419.

Як і вечірне навчання, система заочної підготовки партактиву користувалася порівняно великою популярністю. Кількість заочників рік у рік зростала. У 1931 р. в країні заочно навчалася близько 40 тис. чол., а в 1938 р. — 103 977, на Україні в 1932 р. — 7926, а в 1938 р. —

¹⁵ Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б), М., 1947, стор. 327—328.

¹⁶ «Партійное строительство», 1935, № 19—20, стор. 71—72.

16 732. Заочними формами навчання на 1 січня 1938 р. у країні було охоплено 5,4% слухачів мережі партійної освіти.

На кінець 30-х років розширилася мережа денних форм партна-вання, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, які готували теоретично грамотні кадри. Необхідність у заочній і вечірній освіті в існуючих формах відпала. Тому в липні 1938 р. ІМЗН, його філіали та місцеві відділення було ліквідовано. Згортають роботу вечірні районні партійні школи і партійні школи на підприємствах.

Заочне і вечірнє навчання, будучи важливою формою партійного навчання активу, займало помітне місце в системі партійної освіти і відіграло свою роль у підготовці теоретично грамотних кадрів. На 1 січня 1938 р. в країні заочними і вечірніми формами було охоплено 11,64% слухачів мережі партійної освіти. Партія надавала цим формам навчання важливого значення, завдяки чому вони сприяли розв'язанню завдань, покладених на партійну освіту.

До заочного навчання найближчою за методом роботи була політична самоосвіта комуністів, ступінь розвитку якої багато в чому залежав від стану розвитку заочної системи. Метод самостійного вивчення марксистсько-ленінського вчення завжди відігравав значну роль в ідейно-політичному вихованні партійних кадрів. Як відомо, ще у важких умовах підпілля стара гвардія комуністів самостійно вивчала твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, знайомилася з марксистськими брошурами, нелегальними газетами, листівками, брала участь у практичній революційній боротьбі проти царизму і буржуазії, опортунізму і ревізіонізму. Небагатьом з них тоді вдалося пройти шкільний курс. Самостійно підвищували свій ідейно-політичний рівень багато комуністів і в роки громадянської війни.

З переходом до мирного соціалістичного будівництва, коли партія змогла безпосередньо зайнятися підвищенням теоретичного рівня комуністів, постало питання про шляхи і методи розв'язання цього завдання. Враховуючи той факт, що тоді чимало комуністів не мали необхідних загальноосвітніх і політичних знань, було визначено єдино-прийнятний курс на розвиток шкільних методів навчання, яким до кінця 30-х років належало чільне місце у партійній освіті. Проте це зовсім не означало заперечення політичної самоосвіти в зв'язку з її перспективністю і можливістю залучити до навчання комуністів, які не мали змоги відвідувати школу чи гурток. Тому поряд із шкільним методом навчання, як основним, поширюється самостійний метод оволодіння марксистсько-ленінською теорією. Політична самоосвіта стає органічною частиною системи партосвіти.

Перші кроки в справі оформлення самоосвіти відносяться до 1922 р., коли почали вироблятися її форми і створюватися керівні органи. У листопаді 1922 р. при Агітпропі ЦК КП(б)У було створено Бюро по керівництву марксистською самоосвітою, функції якого потім передаються «партшколі на дому», організованій при Комуніверситеті ім. Артема.

До системи партосвіти політична самоосвіта включена після XII з'їзду партії. В його постанові, зокрема, вказувалося, що існуюча мережа шкіл не забезпечує всіх бажаних підвищити свій теоретичний рівень. Ця обставина висуває «досі не обслужене завдання» постановки освіти на дому, об'єднання і керівництва роботою по самоосвіті¹⁷. Наступний з'їзд партії, узагальнивши нагромаджений досвід, рекомендував партійним організаціям заохочувати і спрямовувати самоосвіту ко-

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 685.

муністів, розвиваючи її переважно в гуртковій формі, об'єднуючи слухачів гуртків навколо найбільш грамотних комуністів. Одночасно з'їзд відніс самоосвіту до початкової ланки. «Школи політграмоти і гуртки політичної самоосвіти, — зазначалося в рішеннях XIII з'їзду РКП(б), — повинні стати основними формами початкової партосвіти в місті»¹⁸. Рішення партійних з'їздів сприяли піднесенню самоосвіти, яка стала складовим елементом партосвіти, визначили переважні форми навчання, уніфікували і централізували всю справу самоосвіти в масштабі країни.

У процесі розвитку самоосвіти було вироблено дві форми роботи: індивідуальну і колективну (гурткову). Остання переважала в селах і застосовувалася здебільшого на початкових ступенях навчання, індивідуальна — у містах і в підвищених ступенях партійної освіти. При цьому перевага завжди віддавалася гурткам, що давали можливість охопити тих, які самостійно навчалися, планомірно організованим керівництвом. Гуртки працювали на основі взаємодопомоги і добровільності учасників і відрізнялися від усіх інших гуртків партійної освіти відсутністю постійного пропагандиста. Заняття гурток проводив самостійно і лише в разі необхідності звертався за допомогою до консультантів і рецензентів.

Найбільше піднесення політичної самоосвіти припадає на середину 20-х років. У 1925/26 році в країні навчалася в гуртках 95 тис. чол. Потім відбувається поступове скорочення кількості слухачів. У 1928/29 році в гуртках залишилося 67 860 чол. З часом самоосвіта згортається. Це пояснювалося розвитком системи вечірнього і заочного навчання, яке залучало в свою мережу і тих, хто займався самоосвітою.

У середині 30-х років у зв'язку із зростанням політичного та загальноосвітнього рівня комуністів і згортанням заочного та вечірнього навчання посилюється увага до їх політичної самоосвіти. З другої половини 1938 р. розробляється система організації самостійного методу навчання. Головний упор робиться на районний партійний актив, який мав самостійно опрацьовувати літературу, вказану викладачем, конспектувати, слухати радіолекції і відвідувати триденні групові заняття, які відбувалися раз на місяць. На них перевірялися результати роботи, проводилися бесіди на тему, що вивчалася, читалися лекції і визначалася література для вивчення протягом наступного місяця. При цьому в групах вивчався тільки один з предметів: історія ВКП(б), ленінізм, історія СРСР, Конституція СРСР, політекономія, діалектичний та історичний матеріалізм. Отже, у цей період створюються тільки предметні групи, робота яких найповніше відповідала можливостям тих, хто підвищував свій ідейно-політичний рівень шляхом самоосвіти. Підвищення рівня політичної самоосвіти не вплинуло на зміну співвідношення між шкільним і самостійним методами навчання на користь останнього. Він відігравав допоміжну роль у марксистсько-ленінській освіті кадрів.

Оцінюючи розвиток політичної самоосвіти, можна сказати, що це була її передісторія, коли нагромаджувався досвід, визначалися найдоцільніші форми і методи роботи, що дало можливість досягти її пори зрілості вже в наступному періоді розвитку системи партійної освіти.

Вечірнє і заочне навчання, політична самоосвіта були великим завоюванням партії в галузі партійної освіти. Сприяючи систематичному навчання комуністів, вони допомогли додатково охопити політичною освітою численні партійні кадри, озброїти їх знаннями теорії марксизму-ленінізму, політики Комуністичної партії.

¹⁸ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 68.

КРИЗА ДРІБНОБУРЖУАЗНИХ ПАРТІЙ НА УКРАЇНІ В 1917 Р.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ)

Останнім часом у нашій республіці з'явилася велика кількість ґрунтовних досліджень з історії Жовтня, в яких глибоко і всебічно висвітлюється боротьба більшовицьких організацій за перемогу соціалістичної революції на Україні. Але при всіх позитивних якостях численних колективних та індивідуальних праць їм, як правило, властивий один спільний істотний недолік — політичні противники, з якими боролися більшовики України в 1917 р., показані лише в загальному плані. Інколи навіть важко з'ясувати розстановку політичних сил у тому чи іншому районі. Там же, де робляться спроби зобразити ворожий табір, виглядає він досить спрощено.

Зрозуміло, що без глибокого дослідження цього важливого питання не можна повною мірою відтворити історію підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, розкрити велич партії більшовиків, яка, очоливши революційні маси, зуміла за порівняно короткий строк ізольовати і перемогти політичних ворогів. Відповідно до ленінської вимоги про те, що «... не можна відокремлювати класову боротьбу від політичного противника»¹, назріла потреба звернути особливу увагу на вивчення питання про кризу дрібнобуржуазних партій, тим більше, що в загальносоюзному плані у цьому напрямку є певні досягнення.

Дослідники, наприклад, дійшли висновку, що в Росії у травні 1917 р. було 45 тис. меншовиків, а в серпні того ж року — майже 200 тис.² Що ж до партії соціалістів-революціонерів, яка, за визначенням В. І. Леніна, влітку і восени 1917 р. була найчисленнішою³, то тут висловлюються різні думки. Одні вважають, що влітку 1917 р. їх налічувалося 400 тис.⁴, інші — приблизно 700 тис., підкреслюючи відносність будь-якої кількісної характеристики есерів у 1917 році⁵.

Зрозуміло, що наводити дані про кількісний склад партій без вказівки на їх певну умовність означало б статично розглядати явища, які перебували у постійному русі. Адже добре відомо, що ряди більшовицької партії неухильно зростали*, а буржуазні і дрібнобуржуазні партії протягом 1917 р. швидко втрачали вплив у масах і чисельність їх різко скорочувалася. Так, партія меншовиків зменшилася перед Жовтнем (порівняно з серпнем) на 60 тис.⁶, тобто майже на третину. На наш погляд, назріла потреба відтворити даний процес як у цілому по Україні, так і в її основних промислових центрах. Певним кроком на цьому шляху може стати з'ясування кількісного складу основних дрібнобуржуазних партій, які діяли на Україні в 1917 р.

Меншовики, подібно до інших дрібнобуржуазних партій, які після Лютневої буржуазно-демократичної революції піднялися на дрібно-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 129.

² Х. М. Астрахан. История буржуазных и мелкобуржуазных партий в России в 1917 г. в новейшей советской литературе.— «Вопросы истории», 1975, № 2, стор. 42

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 281.

⁴ К. В. Гусев. Крах мелкобуржуазных партий в СССР, М., 1966, стор. 19. Л. М. Спирин. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.) М., 1968, стор. 29, 49; Большевики в борьбе против мелкобуржуазных партий в России (1918—1920 гг.), М., 1969, стор. 44.

⁵ «Вопросы истории», 1975, № 2, стор. 42.

* У березні 1917 р. в країні налічувалося 10 тис. більшовиків, квітні — 80 тис. серпні — 240 тис., а в жовтні — 400 тис. На Україні їх ряди зростали так: березень — 1200—1400, квітень — 10 тис., серпень — 33 тис., жовтень — понад 42 тис. кінець 1917 р. — понад 70 тис.— «УІЖ», 1962, № 5, стор. 17, 21, 23.

⁶ Ленін, партія, Октябрь, Л., 1967, стор. 81—82.

буржуазній хвилі, ні в ідейному, ні в організаційному плані не становили єдиного цілого. «Меншовизм тепер роздирається внутрішніми суперечками», — зазначалося в передовій статті навіть їхнього партійного органу⁷. Криза в цій партії все більше поглиблювалася. «Ми щодня і щогодини відчуваємо слабкість нашої політичної організації», — читаємо в іншій передовій цієї ж газети від 21 липня 1917 р. Напередодні Жовтня вони втратили значне число своїх прихильників. Про це свідчать, насамперед, результати перевиборів до Рад робітничих і солдатських депутатів, які відбулися восени 1917 р. Якщо раніше меншовики утримували в більшості Рад ключові позиції, то наприкінці того року їм довелося поступитися тут місцем більшовикам⁸. Певне уявлення про різке падіння авторитету меншовиків серед заводських робітників дають зміни в складі Київської і Харківської Рад після перевиборів (табл. 1).

Таблиця 1

Ради	Питома вага меншовиків у виконкомі (в %)	
	I склад	II склад
Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів	14.IV — 46,6	6.VIII — 15
Київська Рада робітничих депутатів	16.V — 40	7.X — 23,3

Приголомшений поразкою, якої зазнали харківські меншовики на серпневих перевиборах до міської Ради, їх орган — газета «Социал-демократ» — змушений був визнати, що за меншовицькі списки «подавалося менше голосів, ніж номінально було членів партії на цих заводах... Багато позицій, що їх ми вважали своїми, тепер у нас відібрано»⁹. Таке становище було скрізь. Далі ця ж газета з гіркою зазначала: «Хіба це тільки в одному Харкові?!»

Для ілюстрації наведемо свідчення меншовицької преси про становище в їх організаціях Центрального, Печерського і Либедського районів Києва.

В Центральному районі «налічується 426 членів, а за липень членські внески заплатили всього 197 чол. Інтерес до партії впав. Це спостерігається на загальних зборах, де буває всього $\frac{1}{10}$ числа всіх членів району»¹⁰.

У Печерському районі «із звітів скарбника та секретаря з'ясувалося різке зменшення членських внесків. Так, за квітень членами району було внесено 106 крб., за травень — 99 крб. 25 коп., за червень — 27 крб. 75 коп., за липень — 20 крб. З 394 членів району більшість рахується тільки на папері»¹¹.

У Либедському районі «...переважна більшість рахується тільки на папері, не підтримуючи будь-якого зв'язку з районом. Так, наприклад, з 745 членів членські внески заплатили тільки 200 чол., тобто 26%»¹².

У списках трьох названих районних організацій фігурувало 1565 меншовиків, але в дійсності їх було набагато менше. Хоч поки що важко назвати загальну кількість меншовиків у місті, але непрямі ві-

⁷ «Знамя труда», 10 травня 1917 р.

⁸ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні, К., 1973, стор. 88, 90, 94, 95.

⁹ «Социал-демократ», 22 серпня 1917 р.

¹⁰ «Знамя труда», 6 серпня 1917 р.

¹¹ «Знамя труда», 9 серпня 1917 р.

¹² «Знамя труда», 10 серпня 1917 р.

домості дають змогу приблизно визначити їх число на серпень 1917 р. Так, у роботі загальноміської конференції київських меншовиків (12—13 серпня) взяли участь 48 делегатів, кожний з яких, згідно з встановленою нормою, представляв 25 членів партії¹³. Тому можна, очевидно, із значним ступенем вірогідності допустити наявність у Києві в серпні 1917 р. 1200 меншовиків.

У міру дальшого розвитку революції вплив дрібнобуржуазних партій на маси значно слабшав, наслідком чого було різке зменшення їх рядів. Для порівняння наведемо результати виборів до Київської міської думи, які відбулися 23 липня, і виборів до Установчих зборів 26 листопада. В липні так званий соціалістичний блок одержав 63576 голосів (37%) і зайняв перше місце¹⁴, а в листопаді — лише 17510 голосів (есери — 8358, меншовики — 6982, бундівці — 1810) і скотився на одне з останніх місць¹⁵. Його підтримали лише 9% загального числа виборців. Таким чином, за чотири місяці зазначені дрібнобуржуазні партії майже вчетверо зменшили свій вплив серед трудящих Києва. Оцінюючи становище, що створилося, «Киевская мысль», редагована меншовиком М. Балабановим, змушена була визнати, що меншовизм «втратив багато. З-під його впливу пішли робітничі маси і йому залишився вірним тільки тонкий прошарок пролетаріату...»¹⁶ Меншовиків підтримували нечисленна робітнича аристократія, частина ремісників і тих, які зовсім недавно стали пролетарями і ще не позбулися дрібнобуржуазних поглядів.

Про різке зменшення кількості меншовиків у промислових центрах України свідчать такі дані. На їх Катеринославській губернській конференції 28 липня, де були присутні 14 представників місцевих осередків, відзначалося, що «найбільшими організаціями, в яких налічуються тисячі організованих (членів), є Луганськ, Маріуполь, Костянтинівка та ін.»¹⁷ А в листопаді 1917 р. в Луганську працювало лише 900 меншовиків, у Костянтинівці і Маріуполі, відповідно, — по 800¹⁸. Дані про чисельність окремих меншовицьких організацій Донбасу, представлених на Бахмутській повітовій конференції 3 жовтня, і на губернській конференції, проведеної через два місяці, також неспростовно свідчать, що в жовтні — листопаді 1917 р. швидко проходив процес більшовизації мас і падав вплив дрібнобуржуазних партій, зокрема меншовиків. Наведена нижче таблиця 2 дає достатнє уявлення про цей процес. Таким чином, за порівняно короткий відрізок часу названі

Таблиця 2

Організація	Чисельність меншовиків		Джерело
	вересень	листопад	
Костянтинівська	1640	800	«Социал-демократ», 10 жовтня 1917 р.;
Дружківська	760	100	«Наша боротьба», 24 листопада 1917 р.
Бахмутська	560	300	
Вознесенського рудника	450	300	
Микитівська	400	180	

¹³ «Знамя труда», 2, 15 серпня 1917 р.

¹⁴ «Киевская мысль», 25 липня 1917 р.

¹⁵ «Киевская мысль», 3 грудня 1917 р.

¹⁶ «Киевская мысль», 24 грудня 1917 р.

¹⁷ «Борьба», 3 серпня 1917 р.

¹⁸ «Наша борьба», 24 листопада 1917 р.

організації в середньому зменшилися майже вдвоє, а в окремих випадках, як, наприклад, у Дружківці, меншовики розгубили весь свій актив. Аналогічні процеси характерні і для інших дрібнобуржуазних партій.

Незважаючи на те, що зведені дані про кількість меншовиків на Україні відсутні, визначити їх число порівняно легко. На II обласному з'їзді меншовиків Харківщини і Донбасу (серпень 1917 р.) йшлося про наявність 20 тис. членів партії, однак там водночас зазначалося, що ряд організацій, де налічувалося приблизно 10 тис. меншовиків, «не прислали своїх представників»¹⁹. У Київській області, до складу якої тоді входили Волинь, Київщина, Поділля, Полтавщина і Чернігівщина, за повідомленням «Знамени труда», органу міської і обласної меншовицьких організацій, в середині серпня було 25 тис. членів партії²⁰. Але наведені дані, хоч і широко розрекламовані²¹, не відображали справжньої чисельності цієї партії, про що свідчать, зокрема, матеріали II Київського обласного з'їзду меншовиків, в роботі якого брали участь представники Київської, 22 провінціальних і 4 військових організацій, що об'єднували близько 15 тис. чол.²²

На наш погляд, більш точними можна вважати дані всеросійського з'їзду об'єднаних соціал-демократів (16—29 серпня 1917 р.), на який з'їхался 222 делегати від 146 організацій (193 172 меншовики). Щоправда, в повідомленні мандатної комісії не вказано кількості делегатів від окремих районів України, але там зазначено, що 30 делегатів з Донбасу представляли 17 організацій (28 570 меншовиків), 13 делегатів з Південно-Західної області — 9 організацій (10 602 меншовики) і 7 делегатів з Південної області — 6 організацій (10 504 меншовики)²³. Цілком вірогідно, що в три зазначені обласні об'єднання входили не лише меншовики, які проживали в 9 українських губерніях, але й у деяких інших районах Росії (Бессарабії, Криму, частково Області Війська Донського), однак наведені дані (до 50 тис.) з певними застереженнями можна взяти як відправні для характеристики числа меншовиків на Україні в серпні 1917 р.

Чисельність російських есерів на Україні влітку 1917 р. визначити значно важче, ніж меншовиків. Природно, можна припустити, що есерів, як і меншовиків, тут було приблизно 20—25% загальної кількості. Але більш конкретну цифру назвати неможливо через відсутність точних вихідних даних.

У тогочасній пресі є, щоправда, дані про склад деяких есерівських організацій влітку 1917 р. Наприклад, у матеріалах II Південноросійського з'їзду есерів (Харків, 10 липня) вказується, що лише на Катеринославщині тоді налічувалося 100 тис. членів цієї партії²⁴. Навряд чи наведена цифра є надто завищеною, навіть якщо запідозрити авторів у бажанні максимально її округлити. У цьому нас переконують дані Слов'яносербського повітового есерівського з'їзду, який відбувся в Луганську у вересні 1917 р. Тільки в 45 осередках цього повіту (з всього повітів на Катеринославщині було вісім) налічувалося 12 800 членів зазначеної партії²⁵.

Однак в інших губерніях подібної картини не спостерігалось. На Полтавській губернській есерівській конференції (8—9 липня 1917 р.),

¹⁹ «Труд и воля», 4 серпня 1917 р.; «Известия Юга», 5 серпня 1917 р.

²⁰ «Знамя труда», 20 серпня 1917 р.

²¹ «Киевская мысль», 23 серпня 1917 р.

²² «Знамя труда», 4 серпня 1917 р.

²³ «Известия Юга», 1 вересня 1917 р.

²⁴ «Земля и воля», 15 липня 1917 р.

²⁵ «Голос крестьянина», 14 вересня 1917 р.

наприклад, зафіксовано лише 4 тис. членів партії соціалістів-революціонерів²⁶. У харківській міській організації влітку того ж року їх було тільки 3 тис.²⁷, хоча в губернії налічувалося, природно, більше²⁸.

Восени 1917 р. у цій партії більш інтенсивно, ніж в інших дрібнобуржуазних партіях, відбувався процес ідейного та організаційного розкладу, в результаті чого ряди есерів значно рідшали. Як зазначала меншовицька «Заря» — орган Слов'яносербського повітового і Луганського міського комітетів об'єднаної РСДРП, есерівські організації восени «в багатьох місцях стали розкладатися і переходити у більшовизм»²⁹. Свідченням падіння впливу есерів серед народних мас є такий показовий факт. На виборах до Харківської міської думи 9 липня вони одержали найбільше голосів (37 548), а на виборах до Всеросійських Установчих зборів 12 листопада — втричі менше (12537) і зайняли лише третє місце³⁰.

В листопаді, як відомо, партія соціалістів-революціонерів розкололася на дві самостійні з різними центрами і місцевими організаціями. Але 3 грудня 1917 р. в Києві було скликано всеукраїнський з'їзд партії соціалістів-революціонерів, у роботі якого взяли участь 30 делегатів з восьми українських губерній, що представляли 69 132 членів партії без поділу на вже існуючих «лівих» і «правих». Там же йшлося і про чисельність російських есерів на Південно-Західному фронті, де їх налічувалося у той час 150 тис.³¹

Крім зазначених основних дрібнобуржуазних партій, що діяли в усій країні, на території України існували буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії, зокрема українські есери (УПСР) і українські соціал-демократи (УСДРП). Загальну кількість українських соціал-демократів ще не визначено. В літературі, правда, є дані про 40 тис. членів УСДРП у 1917 р.³² Насправді вказана партія була зовсім нечисленною³³. На всеукраїнській конференції УСДРП 4 квітня повідомлення з місць зробили представники тільки семи організацій — Київської, Катеринославської, Харківської, Чернігівської, Новоград-Волинської, Одеської і Бердянської, що діяли в той час на Україні, а також посланці Московської і Петроградської груп УСДРП³⁴. Про становище в місцевих організаціях УСДРП яскраво свідчать такі дані. В Харкові, наприклад, в організацію записалося 700 чол., членські внески платили 170—180, а на зборах бувало до 80 чол.³⁵ 16 листопада на загальні збори Харківської організації УСДРП для обговорення важливого питання — питання про владу, яке, як правило, збирало максимальне число членів партії, прийшло близько 100 чол.³⁶

Аналогічним було становище українських соціал-демократів і в Києві. 3 грудня в момент надзвичайного загострення політичної бо-

²⁶ «Известия Полтавского Совета рабочих и солдатских депутатов», 27 липня 1917 р.

²⁷ «Земля и воля», 15 липня 1917 р.

²⁸ Л. М. Спирін вважає, що в Харківській губернії у березні 1918 р. було 10 200 лівих есерів, тобто набагато більше, ніж в інших губерніях Росії.— Л. М. Спирін. Классы и партии в гражданской войне в России, стор. 100.

²⁹ «Заря», 18 жовтня 1917 р.

³⁰ «Народное дело», 18 листопада 1917 р.

³¹ «Киевская мысль», 5 грудня 1917 р.; «Земля и воля», 9 грудня 1917 р.

³² І. Ф. Курас. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції, К., 1971, стор. 44.

³³ Припущення Ю. В. Шнелюцєва про 3 тис. членів УСДРП напередодні Жовтня (Ю. В. Шнелюцєв. Парти́йне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.). Харків, 1972, стор. 28), на наш погляд, не відповідає дійсності.

³⁴ «Киевская мысль», 6 квітня 1917 р.

³⁵ «Робітнича газета», 26 серпня 1917 р.

³⁶ «Нова громада», 19 листопада 1917 р.

ротьби, коли члени місцевої організації УСДРП обговорювали питання про владу, участь у цих зборах, як видно з результатів голосування, зафіксованих у протоколі, взяли лише 78 членів партії³⁷. Очевидно, саме стільки їх і було тоді в Києві. Щодо Катеринослава, то вичерпні відомості про місцеву організацію українських соціал-демократів навів її лідер І. Мазепа, якого аж ніяк не можна запідозрити в применшенні ролі УСДРП: «Як було нас зменшка в два десятки людей на початку революції, такою залишилася до самого мого від'їзду з Катеринослава, після двох років революції».

В Полтаві, за свідченням одного з місцевих націоналістів, «українські соціал-демократи, хоч мали свою організацію серед робітників, та працювали дуже мляво».

Певним показником ступеня впливу даної партії серед робітничого класу України є кількість її представників у Радах робітничих і солдатських депутатів. У виконкомах Київської Ради робітничих депутатів (жовтень), Катеринославської (вересень), Харківської (листопад) українських соціал-демократів було 10%, а в Одеській Раді робітничих депутатів — лише 5,7%³⁸. Така ж картина спостерігалася і в інших містах України. У Миколаєві, за свідченням центрального органу УСДРП, «партійного життя, як такого, не було, ...вересень і жовтень організація фактично не існувала»³⁹. В Херсоні на 7 липня налічувалося лише 35 членів партії⁴⁰, Горлівці, де організація виникла 13 серпня, — 48. Бахмуті на той же час — близько 100, а в Нижньодніпровських майстернях — 200⁴¹. Таким чином, вплив УСДРП на робітників був дуже слабким, ряди її нечисленні. Враховуючи таке становище, крайова конференція УСДРП (8—11 вересня, Катеринослав) і навіть IV з'їзд УСДРП (30 вересня — 6 жовтня, Київ) не вважали за можливе публікувати дані про число членів партії, хоч широка інформація про засідання, докладні звіти про виступи делегатів вміщувалися в партійній пресі.

Партія українських есерів була більш численною, ніж УСДРП. Її організації досить активно діяли на Волині, Поділлі, Київщині і Полтавщині. В інших губерніях українські есери не користувалися підтримкою. Навіть делегати всеукраїнської конференції УПСР (Київ, 5—6 вересня) в своїх виступах відзначали цей факт: «Наша партія поширює свій вплив тільки останнім часом» (Катеринославщина); «Сили нашої партії не дуже великі» (Чернігівщина); «Партійні організації стоять слабо» (Херсонщина); «Таврія займає щодо поширення впливу українських партій останнє місце» (Таврія)⁴². Наприкінці 1917 р. ряди українських есерів значно зросли. Але навіть тоді в цій партії не було 400 тис.⁴³ чи 350 тис. членів⁴⁴, як іноді твердять деякі автори. Восени 1917 р. за даними доповіді ЦК УПСР III з'їздові (Київ, 21 листопада), в ній налічувалося 75 тис. чол.⁴⁵

³⁷ «Робітнича газета», 6 грудня 1917 р.

³⁸ Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. Ради України в 1917 р., К., 1974, стор. 42, 107, 246, 248.

³⁹ «Робітнича газета», 5 листопада 1917 р.

⁴⁰ «Известия Херсонского губернского комитета», 21 липня 1917 р.

⁴¹ «Робітнича газета», 12, 30 серпня 1917 р.; «Воля», 10 вересня 1917 р.

⁴² «Боротьба», 17 вересня 1917 р., № 10, стор. 8—9.

⁴³ У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції, К., 1958, стор. 36.

⁴⁴ С. М. Королевский. Украинское национальное движение в период подготовки Октябрьской революции.— «История СССР», 1965, № 5, стор. 20.

⁴⁵ «Народна воля» 23 листопада 1917 р.; «Земля и воля», 30 листопада 1917 р.; «УІЖ», 1970, № 11, стор. 145.

Активізували свою діяльність у 1917 р. і єврейські націоналістичні партії, зокрема бундівці, які блокувалися з меншовиками. В серпні 1917 р. їх було в цілому по країні 18 тис.⁴⁶ Значна частина бундівських організацій працювала в південно-західній частині Росії, зокрема на Україні і в Білорусії, де вони були досить численними⁴⁷. Відомо, що в роботі бундівської конференції Північно-Західного краю (червень 1917 р.) брали участь 38 делегатів від 7656 бундівців Мінської, Могильовської, Вітебської і Смоленської губерній⁴⁸. Щодо їх загальної кількості на Україні, то таких даних досі не вдалося виявити. На Південній обласній конференції Бунду (Київ, 6—10 серпня 1917 р.), на яку з'їхалися 85 делегатів з усієї України і Бессарабії, не вказувалося кількості організацій і членів партії⁴⁹. Наведемо кілька даних про організації Бунду в містах. У Сумах в червні 1917 р. у них налічувалося 100, в Слов'янську — 150⁵⁰, а в Бахмуті у жовтні — 250 членів⁵¹. Це дає змогу зробити висновок про незначний кількісний склад і низьку питому вагу Бунду серед інших партій на Україні.

Названими партіями не вичерпується багатокольорова палітра політичного життя України в 1917 р., в якому брали участь до двадцяти різних партій і груп. Але інші не відігравали такої ролі і не залишили помітного сліду, блокуючись з близькими їм більш численними партіями. Узагальнюючі дані про кількісний склад названих вище партій конче потрібні для відтворення картини тієї гострої політичної боротьби, яка розгорнулася в період підготовки і проведення соціалістичної революції. Нам вдалося виявити ряд даних, які характеризують співвідношення сил більшовиків і основних партій дрібнобуржуазного блоку — меншовиків та есерів — в окремих містах України (табл. 3).

Таблиця 3

Місцеперебування організації	Більшовики	Меншовики	Есери	Джерела
Катеринослав	3500 (VII)	2000 (VII)	4000 (VII)	Шестой съезд РСДРП(б) Протоколы, М., 1958, стор. 359.
Харків	2400 (VII) 3000 (XII)	4500 (VII)	3000 (VII)	Там же, стор. 356; «Социал-демократ», 29 липня 1917 р.; «Земля и воля», 15 липня 1917 р.; «Донецкий пролетарий», 12 січня 1918 р.
Луганськ	2596 (VII) 4000 (XI)	900 (XI)	400 (VI)	Шестой съезд РСДРП(б), стор. 205; «Наша борьба», 24 листопада 1917 р.; «Труд и воля», 22 червня 1917 р.; Большевикские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). К., 1962 стор. 336.
Єнакієве	500 (VII) 1200 (XI)	1500 (VII) 1500 (XI)	1500 (VII)	Борьба за власть Советов в Донбассе. Сталино, 1957, стор. 179; «Социал-демократ», 28 липня 1917 р.; «Наша борьба», 24 листопада 1917 р.

⁴⁶ Н. Рубан. Октябрьская революция и крах меньшевизма, М., 1968, стор. 252.

⁴⁷ Там же, стор. 265.

⁴⁸ «Знамя труда», 27 червня 1917 р.

⁴⁹ «Знамя труда», 13 липня, 8 серпня 1917 р.; «Южная газета», 11 серпня 1917 р.

⁵⁰ «Наше слово», 8 червня 1917 р.

⁵¹ «Социал-демократ», 10 жовтня 1917 р.

Місцеперебування організації	Більшовики	Меншовики	Есери	Джерела
Дружківка	2100 (X) 2560 (XI)	760 (X) 100 (XI)	700 (XI) 438 (XII)	Борьба за власть Советов в Донбассе, стор. 155, 207; «Социал-демократ», 10 жовтня 1917 р.; Донецький обласний державний архів, ф. 2620, оп. 1, спр. 16, арк. 382; «Наша борьба», 24 листопада 1917 р.
Полтава	600 (XI)	770 (IX)	1500 (VII)	«Летопись революции», 1926, № 5, стор. 65—66; «Народное слово», 29 вересня 1917 р.; «Дело революции», 28 вересня 1917 р.; «Земля и воля», 15 липня 1917 р.
Житомир	10 (VII) 150 (XI)	150 (IV) 174 (V)	153 (V)	Наукові праці з історії КПРС, вип. 14, К., 1967, стор. 35; Житомирський обласний державний архів, ф. 405, оп. 1, спр. 7, арк. 175, 207; Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 780; «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 63.
Єлисаветград	50—60 (X)	200 (VI)	1000 (VII)	«Наш голос», 18 червня 1917 р.; «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 99; «Земля и воля», 15 липня 1917 р.
Юзівка	2000 (IX) 3000 (III. 1918)	800 (XI)	понад 3 тис. (III. 1918)	Борьба за власть Советов в Донбассе, стор. 133; «Исторический архив», 1958, т. 4, стор. 34; «Наша борьба», 24 листопада 1917 р.

Отже, мати чітке уявлення про головні політичні партії (включаючи, природно, і буржуазні), які діяли на різних етапах переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну в нашій країні, особливо в період безпосередньої боротьби за владу Рад, — назріле завдання дослідників. Але його неможливо розв'язати без попереднього глибокого пошуку матеріалів, які дадуть змогу відтворити дійсне становище в губернських і повітових центрах, а також у кожному значному населеному пункті. Виявлені і згруповані в таблиці показники, передані по можливості в динаміці, наочно демонструють неухильне зростання більшовиків і кризу, занепад дрібнобуржуазних партій, допомагають з'ясувати конкретну розстановку основних політичних сил у 1917 р., зрозуміти особливості тактики більшовиків у той період, показати гостроту боротьби за владу Рад у різних містах і районах України, тобто дати відповідь дослідникам на ряд ще не розв'язаних питань історії Жовтня.

Записки

М. Й. МАРУЩАК (Львів)

**ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЮ РОБОТОЮ
У ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ УЧБОВИХ
ЗАКЛАДАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(1961—1965 рр.)**

Комуністична партія Радянського Союзу постійно приділяє величезну увагу питанням розвитку науки і впровадження її досягнень у народне господарство. Запорука плідного розвитку науки — в нерозривному зв'язку з творчою працею народу, практикою комуні-

стичного будівництва. Відповідно до потреб розвитку народного господарства партія ставила завдання «...розвивати науково-дослідні роботи у вищих учбових закладах; поліпшувати територіальне розміщення наукових і вищих учбових закладів, забезпечувати дальший розвиток науки в усіх союзних республіках і великих економічних районах»¹. Ці програмні вимоги в досліджуваній період були предметом особливого піклування партійних організацій вузів. Питання розвитку науково-дослідної роботи у вузах республіки, її тісного зв'язку з виробництвом висвітлено в історико-партійній літературі².

Ці праці написані на багатому конкретному матеріалі, розкривають організаторську роботу Комуністичної партії по мобілізації зусиль вчених кафедр і науково-дослідних інститутів на розробку актуальних науково-дослідних тем. Однак в них недостатньо висвітлено питання про вплив науково-дослідної роботи на учбовий процес і зв'язок з виробництвом. У даній замітці зроблена спроба показати діяльність партійних організацій республіки у цьому напрямі.

У розгортанні науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах у досліджуваній період значну роль відіграли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення координації науково-дослідних робіт в країні і діяльність Академії наук» (квітень 1961 р.), «Про дальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах (лютий 1964 р.) та аналогічні постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР³. В них поставлені завдання

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 394.

² В. А. Жура. Деятельность партийных организаций по развитию и укреплению творческого содружества работников науки и производства (1959—1963 гг.), М., 1965; Е. С. Котилевская. Деятельность Компартии Украины по развитию творческого содружества высшей школы с промышленным производством (1959—1965 гг.). (На материалах Харькова), Харьков, 1969; А. И. Слюсаренко. Руководство КП Украины развитием творческого содружества работников науки и промышленности (1959—1965 гг.), К., 1971; Л. Ф. Гайдук о в. Комунисти Донецького басейну в боротьбі за науково-технічний прогрес у вугільній промисловості (1959—1965 рр.), Харків, 1965; Д. Ф. Овчаренко. Наука Советской Украины, К., 1969.

³ Партія — вдохновитель и организатор развернутого строительства коммунистического общества (1959—1961 гг.). Документы и материалы, М., 1963, стор. 374—378; Справочник партийного работника. Выпуск шестой, М., 1966, стор. 339—341; Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської соціалістичної республіки № 5, 24 квітня, 4—30 травня 1964 року, К., 1964, стор. 21—23.

про посилення теоретичних досліджень з наукових проблем, які мають важливе народногосподарське значення, наближення науки до виробництва і забезпечення швидкого впровадження результатів наукових досліджень в народне господарство. Науково-дослідні роботи у вищих учбових закладах, вказувалося в цих документах, повинні бути складовою частиною наукових досліджень, які виконуються в країні, і органічно входити в загальнодержавні плани розвитку науки і техніки.

Обкоми, міськкоми, райкоми партії республіки зосередили увагу партійних організацій, ректоратів технічних вузів на розв'язанні теоретичних проблем промисловості, зміцненні творчих зв'язків з підприємствами, науковими установами для спільного вирішення народногосподарських завдань по дальшому розвитку науково-технічного прогресу, на виконанні науково-дослідних робіт за господарськими договорами. Ці питання були в центрі уваги партійних органів. На засіданнях бюро, пленумах обговорювалася науково-дослідна робота вузів, їх роль в боротьбі за науково-технічний прогрес у промисловості і будівництві. У рішеннях зверталась увага ректоратів, парткомів вузів на концентрацію зусиль вчених на виконання тем, які включались в загальнодержавні плани розвитку науки і техніки.

Так, Одеський обком партії зобов'язав керівників Чорноморського раднаргоспу і державного морського пароплавства, а також Головчорноморськбуду в планах використання нової техніки передбачати впровадження у виробництво закінчених науково-дослідних робіт, які розроблялися у вищих учбових закладах. Для підвищення рівня партійного керівництва науково-дослідною роботою у вузах у 1963 р. в Одеському промисловому обкомі партії на громадських засадах була створена консультаційна група, до якої увійшли вчені вищих учбових закладів м. Одеси. У 1965 р. група була реорганізована в координаційні ради по дослідженнях в галузі промислового виробництва, сільського господарства і суспільних наук. Основні функції цих рад — координація планів наукових досліджень у вузах, розробка рекомендацій по впровадженню у виробництво результатів досліджень, поширення передового досвіду⁴.

Дніпропетровський обком партії у 1961—1965 рр. широко використовував різноманітні форми контролю і координації наукової діяльності вищих учбових закладів області. Серед них: проведення нарад, семінарів з працівниками вузів, відповідальними за науково-дослідну роботу, вивчення пропозицій провідних вчених із складних наукових проблем, обговорення їх на бюро і пленумах. Так, у квітні 1964 р. Дніпропетровський промисловий обком Компартії України розглянув питання «Про стан навчально-виховної і науково-дослідної роботи в хіміко-технологічному інституті» і зобов'язав партійну організацію і професорсько-викладацький склад інституту брати активну участь у розв'язанні перспективних проблем науки і техніки, а також у виконанні важливих комплексних і міжгалузевих науково-дослідних робіт⁵.

Харківський обком партії велику увагу звертав на актуальність тематики наукових досліджень. У травні 1964 р. обком обговорив питання «Про недоліки в плануванні і затвердженні тематики наукових досліджень і дисертаційних робіт» і звернув увагу керівників вузів на необхідність підвищення вимог до завідуючих кафедрами при виборі

⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 512, арк. 27—28; спр. 1094, арк. 53—54; спр. 1096, арк. 63—65; спр. 1726, арк. 133—156.

⁵ Там же, оп. 230, спр. 964, арк. 165—168; оп. 244, спр. 4, арк. 8.

тем наукових досліджень. Було затверджено комісію обкому партії по вивченню наукової і дисертаційної тематики наукових установ і вузів і вироблення для них відповідних рекомендацій. В комісію увійшли ректори вузів, директори науково-дослідних установ, їх заступники по науковій роботі, завідувачі кафедрами, декани факультетів, всього 20 чоловік⁶.

Партійні організації вищих технічних учбових закладів республіки враховували в своїй роботі два основних напрямки у виконанні вченими наукових досліджень, які склались у вузах — це держбюджетна і госпдоговірна тематика. Їх актуальність визначалась завданнями промисловості і перспективами розвитку науки, а також профілем підготовки спеціалістів. В більшості госпдоговірних робіт вузів переважали теоретичні дослідження, спрямовані на автоматизацію і механізацію виробництва, на підвищення продуктивності та полегшення умов праці. Ректорати вищих учбових закладів Міністерства ВССО УРСР до виконання наукових робіт залучили в 1962 р. 450 докторів і 4500 кандидатів наук. Обсяг виконуваних ними тільки госпдоговірних робіт у тому ж році становив 14 млн. крб. проти 11,78 млн. крб. у 1960 р.⁷

Характерною особливістю у співдружності вузів з виробництвом у 1961—1965 рр. було те, що вчені вищих учбових закладів від розв'язання окремих питань виробничого процесу перейшли до комплексних робіт по удосконаленню всіх ланок виробництва. Ініціаторами його виступили вчені Криворізького гірничорудного і Дніпропетровського гірничого інститутів з колективами шахт «Більшовик» і «Гігант» Криворізького басейну. Кафедри цих вузів включились в роботу по дальшому технічному вдосконаленню виробничого процесу і підвищенню основних показників роботи шахт. Науковці разом з виробничниками зобов'язалися брати участь у підвищенні продуктивності праці по всьому технологічному комплексу. У розробці кардинальних проблем у цій справі в Кривбасі брало участь 200 вчених 11 кафедр Дніпропетровського гірничого і 13 кафедр Криворізького гірничорудного інституту. В результаті співдружності вчених з виробничниками, колективи шахт добивалися постійного удосконалення технологічного процесу видобутку руди, транспортування, автоматизації й механізації виробничих процесів. Перші підсумки спільної роботи колективів шахти «Гігант» і Криворізького гірничорудного інституту принесли позитивні результати. Так, продуктивність праці одного робітника в 1961 р. досягла 16 т на зміну, проти 10 т в 1958 р., собівартість руди знизилась на 11%⁸.

Колективи Дніпропетровського гірничого, Криворізького гірничорудного інститутів звернулись до всіх працівників вузів Української РСР із закликком поглиблювати зв'язки з виробництвом, спільно працювати над нерозв'язаними проблемами. Колективи 40 вузів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР підтримали це цінне починання⁹. Вони встановлювали творчі зв'язки з заводами, фабриками, шахтами, брали на себе конкретні зобов'язання разом з виробничими колективами боротись за дострокове виконання народногосподарського плану. Прийняті спільні соціалістичні зобов'язання разом з виробничими колективами боротись за дострокове виконання народногосподарського плану надихали вчених на творчі пошуки, прискорювали строки виконання взятих зобов'язань.

⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10924, оп. 4, спр. 32, арк. 33—34.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 236, арк. 161; спр. 273, арк. 84—85

⁸ «Радянська освіта», 8 квітня, 4 жовтня 1961 р.; «Правда України», 5 травня 1961 р.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 270, арк. 43.

Колективи кафедр Львівського політехнічного інституту, наприклад, зосередили увагу вчених на розв'язанні проблем комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів машинобудівної, радіотехнічної і хімічної промисловості. Для багатьох заводів країни в інституті були виготовлені і впроваджені різноманітні завантажувальні пристрої, автомати контролю і складання, станки з програмованим управлінням. Науковцями була розроблена і впроваджена у виробництво нова технологія виготовлення попередньо-напружених залізобетонних конструкцій (за допомогою електронагріву), розпочаті важливі наукові роботи по створенню ізоляторів із загартованого дволужного силікатного скла, які на 40% легші і на 25—30% менші, ніж подібні фарфорові.

Створені львів'янами автомати були удостоєні великої золотої медалі ВДНГ СРСР і одержали високу оцінку на Всесвітній виставці в Брюсселі, на міжнародних виставках в Нью-Йорку, Марселі і Празі. Керівник робіт по виготовленню попередньо-напружених залізобетонних конструкцій (цей метод став одним з основних при виготовленні залізобетону на заводах СРСР) доцент Ю. І. Лозовий удостоєний почесного звання Лауреата Ленінської премії.

У Київському політехнічному інституті були розроблені і широко впроваджені у виробництво компенсаційні ртутні випрямлячі, які сприяють підвищенню коефіцієнта потужності енергомістких підприємств. Загальний економічний ефект від впровадження тільки одного агрегату потужністю 10 тис. квт становив більше 100 млн. крб. Керівник робіт, проректор інституту доцент І. М. Чиженко і науковий працівник цього ж інституту Ш. А. Немирівський у 1962 р. удостоєні почесного звання лауреата Ленінської премії¹⁰.

Партком і ректорат Харківського політехнічного інституту створили науково-технічну раду з секціями планування і координації та творчої співдружності з виробництвом. Рада розробила план розвитку науково-дослідної діяльності інституту на період 1962—1970 рр. З її ініціативи було організовано комплексні бригади науковців інституту та інженерів харківських електротехнічних заводів по виготовленню великої партії випрямлячів. У дослідженнях базової лабораторії тепловозних і суднових двигунів брала участь комплексна бригада з 120 чол. Такі ж бригади працювали на розробці, виготовленні і дослідженні найбільшого на той час у світі генератора імпульсів високих напруг на 7,5 млн. вольт і наладці газової турбіни на 50 т. кіловат, призначеної для ГЕС-3¹¹. Ініціативу харків'ян підтримали вузи республіки. Подібні бригади працювали на підприємствах Києва, Львова, Запоріжжя, а також на кафедрах машинобудівних і політехнічних вузів республіки. Спільна робота науковців з інженерно-технічними працівниками прискорювала розробку і впровадження у виробництво нових винаходів вчених.

Співдружність науковців та інженерно-технічних працівників підприємств сприяла створенню в республіці разом з вузами базових і проблемних лабораторій. У 1961 р. при вузах Міністерства ВССО УРСР діяло 46 базових, 17 проблемних і 110 галузевих лабораторій¹². Організація при вузах цих лабораторій — нова прогресивна форма співдружності науки з виробництвом. Вона створила сприятливі умови для

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 231, арк. 188, спр. 273, арк. 163; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 380, оп. 1, спр. 297, арк. 84; «Київська правда». 1 вересня 1962 р.

¹¹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5361, оп. 1, спр. 352, арк. 10—12; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 236, арк. 158, 162; спр. 270, арк. 20; «Радянська освіта», 26 липня 1961 р.

¹² «Радянська освіта», 4 жовтня 1961 р.

залучення вчених вузів до розв'язання найважливіших народногосподарських проблем, підвищення значення досліджень, які виконуються у вищих учбових закладах.

Подання допомоги новоствореним лабораторіям, підвищення їх ролі в поліпшенні якості і координації наукових досліджень було в центрі уваги технічних учбових закладів республіки. Так, партком Харківського політехнічного інституту (грудень 1961 р.), Київського політехнічного інституту (грудень 1963 р.), Дніпропетровського хімікотехнологічного інституту (травень 1964 р.) та інші вищі заклади обговорювали це питання на засіданнях парткомів¹³. Рішення, прийняті парткомами, та їх виконання сприяли тому, що в вузах збільшилася кількість розроблюваних наукових тем, які мали важливе народногосподарське значення. Так, від впровадження наукових розробок проблемної лабораторії канатів Одеського політехнічного інституту по підвищенню працездатності канатів на 1% дало економію 8 млн. крб. Партком схвалив ініціативу вчених проблемної лабораторії ультразвуку про створення на її базі споріднених кафедр інституту радіоелектроніки і ультразвуку на громадських засадах. До роботи в інституті було залучено 6 професорів, 18 кандидатів наук і більше 100 наукових працівників, інженерів і допоміжного персоналу. Це дозволило сконцентрувати наукові сили з різних спеціальностей навколо комплексної тематики. Обсяг виконання госпдоговірних робіт інституту в 1964 р. складав 250 тис. крб., а в 1965 р. було заключено договорів на суму 435 тис. крб. Наукова тематика новоствореного інституту запланована на 1966—1970 рр. була визнана науково-технічною радою Міністерства ВССО УРСР важливою.

В Одеському технологічному інституті ім. М. В. Ломоносова було розроблено методику одержання кормових дріжджів і білкових концентратів з нехарчової сировини. У 1962—1965 рр. вчені вищих учбових закладів м. Одеси розробляли для підприємств Чорноморського раднаргоспу 1100 наукових тем, більшість з них були впроваджені у виробництво¹⁴.

Аналогічна робота проводилась і в інших технічних вузах республіки.

Основні напрямки в розвитку науково-дослідних робіт в галузі хімії були визначені постановою грудневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС про прискорений розвиток хімічної промисловості — найважливішої умови піднесення сільськогосподарського виробництва і зростання добробуту народу. Пленум Центрального Комітету партії зобов'язав Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР зосередити зусилля науково-дослідних організацій, які працювали в галузі хімії, на створенні нових матеріалів, нових видів пластичних мас, хімічних волокон та інших хімічних продуктів¹⁵.

Значну роботу у цьому напрямі провели вчені хіміко-технологічного факультету Львівського політехнічного інституту. В інституті було створено штаб сприяння розвитку хімії, який координував діяльність

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5361, оп. 1, спр. 331, арк. 309—310; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 39, арк. 193—194; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 3378, оп. 2, спр. 17, арк. 37—38.

¹⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 100, спр.ч 42, арк. 1—4; ф. 37, оп. 2, спр. 229, арк. 57—58, 62; ПЛ ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 1108, арк. 34; спр. 1741, арк. 68.

¹⁵ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, 1972, стор. 464.

всіх кафедр інституту по розробці наукових проблем і поданню допомоги Роздольському гірничо-хімічному комбінату та іншим підприємствам¹⁶.

Питання виконання рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС і завдання по дальшому розвитку наукових досліджень розглядалось в січні 1964 р. на партійних зборах Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. Збори зобов'язали партком, партійні організації зосередити зусилля вчених на створенні нових матеріалів, на розробці технології виробництва більш ефективних добрив і хімічних засобів захисту рослин та інших важливих наукових проблемах хімії. Виконуючи рішення партійних зборів, вчені інституту спільно з підприємствами Луганського і Придніпровського раднаргоспів розробили новий спосіб одержання углеамікатів і нових азотно-торфових добрив за рахунок використання відходів промислових газів. Це дозволило одержати додатково для сільського господарства близько 2 млн. т в рік дешевих і ефективних добрив. Працівники кафедри технології силікатів та проблемної лабораторії емалювання розробили і впровадили на Новомосковському металургійному заводі та інших підприємствах країни заміну імпортової бури в емалюванні на вітчизняний мінерал-данбурит, що дало економію в 1 млн. крб.¹⁷

У Київському інженерно-будівельному інституті розробили спосіб використання відходів содових заводів для виробництва нових будівельних матеріалів-грунтосилікатів, скломаси, хлору та його похідних. Комплексне використання відходів тільки двох содових комбінатів України щорічно давало змогу одержувати близько 5 млн. куб. м грунтосилікатів, 1,5 млн. куб. м дефіцитної скломаси і 300 тис. т хлору. Економічний ефект при цьому становив 50 млн. крб.¹⁸

Однією з важливих форм творчого зв'язку вузів з виробництвом у досліджуваній період було проведення наукових конференцій, нарад, симпозіумів. Вони сприяли широкому обміну досвідом між вченими, координації наукових досліджень у відповідних галузях науки і техніки, успішному розв'язанню необхідних для народного господарства науково-технічних проблем, зміцненню зв'язків вчених з працівниками підприємств.

Проблема боротьби із зсувами має актуальне значення для народного господарства в зв'язку з тим, що вони являють собою велику небезпеку для міст, кар'єрів, промислових підприємств, шляхів сполучень і сільського господарства.

В 1964 р. в Київському інженерно-будівельному інституті було проведено Всесоюзну нараду з питань вивчення зсувів і засобів боротьби з ними. В роботі наради взяли участь 509 представників з 251 установи, в тому числі 35 спеціалістів з 6 соціалістичних країн. На нараді відбувся широкий обмін досвідом, по обговорених питаннях були вироблені відповідні рекомендації¹⁹. Республіканські і Всесоюзні конференції у 1965 р. відбулися в Київському технологічному інституті харчової промисловості і Одеському політехнічному інституті: по процесах і апаратах харчових і хімічних виробництв та по нових фізичних методах обробки харчових продуктів, застосування ультразвуку в промисло-

¹⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України. ф. 2941, оп. 1, спр. 151, арк. 54.

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 3378, оп. 2, спр. 18, арк. 91—95; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 971, арк. 11.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 349, арк. 77.

¹⁹ Там же, спр. 408, арк. 94, 97.

вості²⁰. Такі ж конференції і наради відбулися і в інших вищих учбових закладах республіки. Активна участь у їх роботі професорсько-викладацького складу, спеціалістів різноманітних галузей народного господарства, обговорення актуальних проблем свідчить про те, що вищі технічні навчальні заклади республіки вносили свій вклад у розв'язання актуальних питань науково-технічного прогресу.

Завдяки цілеспрямованій діяльності партійних організацій, ректоратів вузів, наполегливій роботі вчених, у досліджуваний період у вузах Міністерства ВССО УРСР в 2 рази збільшився обсяг наукових досліджень по госпдоговорах. У 1961 р. він становив 12 млн. крб., а в 1965 р.— 24,8 млн. крб.²¹

Широке залучення викладацького складу до виконання науково-дослідних робіт по госпдоговірній тематиці позитивно впливало на підвищення їх наукового рівня, на зміцнення навчально-матеріальної бази вузів. На матеріалах наукових праць викладачі успішно захищали кандидатські і докторські дисертації. Так, у 1962 р. працівниками вузів Міністерства ВССО УРСР було захищено 38 докторських і 272 кандидатських дисертацій, а у 1963 р., відповідно, 48 і 413 дисертацій. Серед них найбільше захистили співробітники технічних вузів: Харківського політехнічного — 6 докторських і 29 кандидатських і Київського політехнічного інститутів, відповідно, 3 і 27 дисертацій.

Дослідження, які провадилися у вузах, нагромаджували найновіші науково-технічні дані, узагальнювали передовий досвід виробництва, які зосереджувались в монографічній літературі, в підручниках, в лекціях. Формувались авторські колективи по створенню нової навчальної літератури, збільшувались її випуски. Так, по всіх вузах Міністерства ВССО УРСР у 1962 р. випущено 43 підручники, 175 посібників, 102 монографії, а в 1963 р.— відповідно 34, 397 і 209 монографій²². Більшість цих книг відзначались високим ідейним і науковим рівнем, допомагала підвищенню знань студентів.

Слід підкреслити, що зростання обсягу науково-дослідних робіт, впровадження їх результатів у виробництво давало великий економічний ефект. Так, цілові асигнування на науково-дослідні держбюджетні і госпдоговірні роботи, що виконувались у вузах Міністерства ВССО УРСР у 1964 р., складала 26,5 млн. крб., а економічний ефект від них становив 96,9 млн. крб., тобто він збільшився в 3,6 рази. В окремих вузах, таких як Дніпропетровський металургійний інститут, економія від впровадження наукових досліджень у 8 разів перевищувала витрати²³.

У 1961—1965 рр. партійні організації вищих технічних учбових закладів під керівництвом Компартії України, місцевих партійних органів успішно виконували накреслення XXII з'їзду КПРС, Програми партії, послідуєчих рішень ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань розвитку наукових досліджень у вузах і зміцненні їх творчих зв'язків з виробництвом. Розширилося співробітництво, зміцнювались ділові контакти між колективами науковців і виробничників, між партійними організаціями вузів і промисловими підприємствами, будовами, шахтами та іншими установами. Такі зв'язки взаємозбагачували передовим досвідом вищі учбові заклади і промислові підприємства. Збільшився обсяг на-

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 2125, оп. 6, спр. 16 арк. 107; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 100, спр. 42 арк. 4.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 236, арк. 161; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, К., 1968, стор. 490.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4621, оп. 1, спр. 349, арк. 77.

²³ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, стор. 490; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ч. I, оп. 230, спр. 971, арк. 71.

уково-дослідних робіт, особливо по госпдоговірній тематиці, впровадження їх наслідків у виробництво прискорювало виконання народно-господарських завдань, вносило значний вклад в розвиток технічного прогресу. Участь викладацького складу у виконанні наукових досліджень підвищувала їх кваліфікацію, збільшилось число викладачів, які захистили кандидатські і докторські дисертації. Це позитивно впливало на підготовку навчальної і методичної літератури, на якість підготовки майбутніх інженерів.

Набутий у досліджуваній період досвід по розвитку співдружності вчених вищих технічних учбових закладів і працівників виробництва підтримується і розвивається партійними організаціями республіки. Вони наполегливо і цілеспрямовано вишукують нові форми і методи підвищення творчої активності наукових працівників вузів, посилюють роботу по мобілізації їх на виконання завдань десятої п'ятирічки, історичних рішень XXV з'їзду КПРС.

М. С. ЧУПРИНА (Чернівці)

**ДО ПИТАННЯ
ПРО ДИПЛОМАТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ
Ю. М. КОЦЮБИНСЬКОГО
В 1925—1930 рр.**

Перші кроки дипломатичної діяльності Юрія Михайловича Коцюбинського досить ґрунтовно висвітлено в українській радянській історіографії¹. У цій замітці зроблено спробу показати його роботу на посту першого радника повпредства

СРСР в Австрії та Польщі в 1925—1930 рр.

У лютому 1925 р. ЦК ВКП(б) відкликав Ю. М. Коцюбинського з України і направив у розпорядження Народного комісаріату закордонних справ СРСР². Враховуючи досвід Ю. М. Коцюбинського-дипломата і ту обставину, що раніше він уже працював повноважним представником Української Радянської Республіки в Австрії, Колегія НКЗС СРСР призначила його першим радником повпредства СРСР у Відні³. 16 березня 1925 р. Ю. М. Коцюбинський приступив до виконання цих обов'язків.

Вже в перші місяці роботи на цьому посту Юрію Михайловичу довелося розв'язувати досить гострий конфлікт. 20 травня 1925 р. міністр закордонних справ Австрії Матайя в одному із своїх виступів допустив грубий випад на адресу повпредства СРСР в Австрії. Він офіційно заявив, нібито радянське повпредство стало центром більшовицької агітації, чому, мовляв, потрібно покласти край. Міністерство закордонних справ Австрії негайно розіслало всім іноземним дипломатичним представникам у Відні циркулярну ноту з текстом цього наклепницького виступу. Буржуазна преса Австрії та ряду інших капіталістичних країн здійняла на своїх сторінках шалений галас, вимагаючи знищення «більшовицьких гнізд», а окремі уряди навіть опублікували «ноти протесту» з цього приводу.

За дорученням НКЗС Ю. М. Коцюбинський рішуче відхилив це безпідставне звинувачення. Внаслідок енергійних дій радянської дипломатії і, зокрема, Ю. М. Коцюбинського, як першого радника пов-

¹ С. М. Королівський. Надзвичайне посольство Радянської України в РРФСР у 1918 році.— «УІЖ», 1963, № 5; В. А. Чирко. Дипломатична місія УРСР в РРФСР (1921 р.).— «УІЖ», 1964, № 5. А. Д. Ярошенко. Піонер української радянської дипломатії.— «УІЖ», 1966, № 12; його ж. Юрій Михайлович Коцюбинський, К., 1965, стор. 94—113.

² Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 516, спр. 10 349, арк. 13.

³ Там же, арк. 23.

предства СРСР в Австрії, Матайа був змушений взяти свої слова назад і вибачитися перед Радянським урядом. 2 червня 1925 р. міністерство закордонних справ Австрії направило всім дипломатичним представникам у Відні нову циркулярну ноту з роз'ясненням виступу міністра. В ній зазначалося, що Матайа, говорячи про «більшовицьку пропаганду», мав на увазі «лише теоретичну можливість», а практично радянське представництво подібних випадків не допускало.

Все це дало підставу заступникові наркома закордонних справ СРСР М. М. Літвінову телеграфувати 3 червня 1925 р. повноважним представникам СРСР в Англії, Німеччині, Греції, Італії та Чехословаччині про те, що «конфлікт з Австрією уладнаний»⁴. 8 липня того ж року посол Австрії в СРСР Поль заявив народному комісару закордонних справ СРСР Г. В. Чичеріну, що значна частина австрійської громадськості «рішуче висловилася проти відомого виступу Матайа»⁵.

За участю Ю. М. Коцюбинського позитивно було розв'язано й інший конфлікт, що виник з вини австрійського уряду у зв'язку з його відмовою видати візи для поїздки австрійських робітників-залізничників до СРСР. Після протесту НКЗС делегація австрійських робітників одержала дозвіл на цю поїздку⁶.

Радянські дипломати, а серед них і Ю. М. Коцюбинський, багат зробили для ліквідації непорозуміння, що сталося у зв'язку з відеським процесом осіб, замішаних у підготовці замаху на повпред Я. А. Берзіна в лютому 1926 р. В результаті австрійський уряд висла з країни причетних до цієї справи білогвардійців Піхна та Бородіна офіційно засудив подібні наміри⁷.

Разом з повпредом Я. А. Берзіним Ю. М. Коцюбинський докладно намагався зусиль для розвитку торговельних зв'язків між СРСР і Австрією, завдяки чому експорт радянських товарів в Австрію збільшився в 1925 р. в 6 разів, а по окремих товарах він становив 60—80% усього австрійського імпорту. І це в той час, коли англійські капіталісти загрожували Австрії забрати свої кредити, якщо національний австрійський банк буде фінансувати радянську торгівлю⁸.

Крім обов'язків радника, Ю. М. Коцюбинський під час відсутності Я. А. Берзіна виконував його обов'язки, завідував консульською частиною, відповідав за дипломатичну пошту, виїздив у відрядження в інші країни⁹.

У грудні 1926 р. Ю. М. Коцюбинський за власним бажанням був відкомандирований з дипломатичної роботи у розпорядження ЦК ВКП(б)¹⁰. Проте вже в березні наступного року НКЗС СРСР поставив перед ЦК ВКП(б) питання про призначення його першим радником по предства СРСР у Польщі. 19 квітня 1927 р. Юрій Михайлович виїхав у Варшаву для виконання цих обов'язків¹¹. Тут він став одним з найбільш відомих помічників відомих радянських дипломатів П. Л. Войкова і Д. В. Богомолова.

Діяльність Ю. М. Коцюбинського в Польщі проходила в умов надзвичайно складної і напруженої міжнародної обстановки. В цей час вороже капіталістичне оточення, застосовуючи погрози, дипломатичні хитрощі, а нерідко й провокації, намагалося зірвати плани соціалісти

⁴ Документи внешней политики СССР, т. VIII, М., 1963, стор. 357.

⁵ Документи внешней политики СССР, т. IX, М., 1964, стор. 418.

⁶ Там же, стор. 614.

⁷ Там же, стор. 645.

⁸ Документи внешней политики СССР, т. VIII, стор. 628.

⁹ Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 516, спр. 10349, арк. 2—3.

¹⁰ Там же, арк. 37.

¹¹ Там же, арк. 47.

ного будівництва в СРСР, розв'язати війну. У травні 1927 р. порвала дипломатичні і торговельні відносини з нашою країною Англія. Розгорнули антирадянську кампанію реакційні елементи у Франції, зокрема деякі члени французького уряду, які також вимагали розриву відносин з СРСР. У ряді капіталістичних країн були вчинені провокаційні напади на радянські дипломатичні і торговельні представництва. «Небезпека контрреволюційної війни проти СРСР,— зазначалося в резолюції об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) від 9 серпня 1927 р.,— є найгостріша проблема поточного періоду»¹². Враховуючи ці обставини, IV з'їзд Рад Союзу РСР доручив Радянському уряду «зробити все можливе для відвернення війни»¹³.

Складною була обстановка і в самій Польщі. На догоду іноземним імперіалістам, а також агресивним буржуазно-поміщицьким колам середині країни кліка Пілсудського проводила антинаціональну, авантюристичну зовнішню політику. В її основу було покладено доктрину федералізму, суть якої зводилася до створення так званої «великої Польщі», тобто польсько-українсько-литовської буржуазної держави, побудованої на федеративних засадах з польським керівництвом на чолі. Ось чому уряд Пілсудського сприяв активізації білогвардійської та української буржуазно-націоналістичної еміграції в Польщі. Влітку 1927 р. в Кракові петлюрівці навіть організували зборище, на якому обговорювалися плани повалення Радянської влади на Україні і встановлення там режиму фашистської диктатури, хоч подібні зборища суперечили статті п'ятій Ризького мирного договору між Польщею і СРСР, укладеного в березні 1921 р.¹⁴

Нелегко було працювати радянським дипломатам у Польщі. Сестра Ю. М. Коцюбинського Ірина Михайлівна писала, що під час його роботи у Варшаві білогвардійці не раз кидали каміння у вікна повпредства, обстрілювали машини, в яких їздили повпред Войков та інші члени представництва і, зокрема, Коцюбинський¹⁵.

Безкарність провокаційних вилазок і потурання їм з боку уряду Польщі призвели до того, що лише протягом 1927 р. в цій країні було вчинено три замаху на радянських дипломатичних і торговельних представників. Зокрема, 7 червня 1927 р. білогвардієць Каверда вбив повпреда СРСР у Польщі П. Л. Войкова. Цей терористичний акт був розрахований на розв'язання збройного конфлікту між СРСР і Польщею. Радянський уряд висловив з цього приводу рішучий протест і поклав повну відповідальність за вчинену провокацію на уряд Польщі¹⁶.

11 червня 1927 р. Ю. М. Коцюбинський відвідав начальника східного відділу міністерства закордонних справ Польщі Голувка і в розмові з ним заявив, що одним з організаторів убивства П. Л. Войкова є Ю. Войцехівський, через якого «ведеться листування між білоемігрантськими терористичними організаціями Польщі та інших західноєвропейських держав». Голувко пообіцяв провести відповідне розслідування, але вже через день повідомив Коцюбинського, що участь Войцехівського у вбивстві Войкова не підтвердилась.

Через рік, 4 травня 1928 р., Ю. Войцехівський уже сам стріляв по машині торгового представництва СРСР у Польщі¹⁷.

¹² КППРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 334.

¹³ Съезды Советов Всероссийские и Союза ССР в постановлениях и резолюциях, М., 1935, стор. 364.

¹⁴ Документи внешней политики СССР, т. III, М., 1959, стор. 623—624.

¹⁵ «Літературна газета», 30 травня 1957 р.

¹⁶ Документи внешней политики СССР, т. X, М., 1965, стор. 295.

¹⁷ Документи внешней политики СССР, т. XI, М., 1966, стор. 295.

26 травня 1928 р. Ю. М. Коцюбинський мав з цього приводу тривалу розмову з Голувком, який змушений був визнати, що «заходи, вжиті польським урядом минулого року після вбивства Войкова, були недостатніми»¹⁸. Розгляд цієї справи зволікався майже сім місяців і, незважаючи на те, що перший радник повпредства СРСР Ю. М. Коцюбинський завчасно офіційно попереджав польські органи влади про існування терористичної організації, в якій перебував Ю. Войцехівський, справа так і не була доведена до логічного кінця. Цей факт переконливо свідчив, що уряд Польщі всіляко заохочував білоемігрантів до ворожих дій проти СРСР.

Польські урядові кола систематично допускали недружелюбні випадки на адресу Радянського Союзу. Так, 2 вересня 1928 р. на восьмому з'їзді сенаторів і депутатів польського сейму волинський воєвода Юзефський заявив про необхідність створення української держави, близької у всіх відношеннях до Польщі¹⁹. У зв'язку з цим за дорученням Радянського уряду Ю. М. Коцюбинський відвідав заступника міністра закордонних справ Польщі Висоцького і заявив йому рішучий протест. Перший радник радянського повпредства у Варшаві зазначив, що Юзефський у своїй промові мав на увазі виділення нового державного утворення не з складу Польської республіки, а відрив від Радянського Союзу однієї з його частин, закликаючи при цьому рішуче боротися за реалізацію викладених ним планів. Юрій Михайлович нагадав, що Радянський уряд неодноразово звертав увагу польської сторони на проведення українськими буржуазно-націоналістичними емігрантськими елементами у Польщі підривної роботи проти СРСР та потурання цьому з боку польських урядових кіл. Промова волинського воєводи змушує Радянський уряд знову поставити перед урядом Польщі питання про ті наслідки, які подібна політика може мати для взаємовідносин між двома країнами²⁰.

Наркоматові закордонних справ СРСР Ю. М. Коцюбинський повідомляв з цього приводу: «Заявив Висоцькому протест згідно з вашими директивами. Дотримувався надісланих вами тез. Висоцький заявив, що сьогодні після тривалої розмови з Юзефським він підписав офіційний комюнікат для преси, в якому говориться, що промова Юзефського, виголошена на закритій нараді, була перебрехана, і текст, що з'явився в пресі, не відповідає виголошеній промові»²¹.

Комюнікат Польського телеграфного агентства, опублікований польськими газетами 18 вересня, не засуджував виступу Юзефського, а по суті виправдовував його. В ньому зазначалося, що «текст промови не містить нічого, що змогло б викликати якісь заперечення». Газета «Известия», опублікувавши текст цього документа, назвала його «двозначним» і таким, що «не може задовольнити громадську думку трудящих мас Радянського Союзу, особливо Радянської України, справедливо обурених петлюрівськими промовами волинського воєводи»²². Тому НКЗС СРСР зобов'язав Ю. М. Коцюбинського знову зустрітися з Висоцьким і заявити йому, що комюніке Польського телеграфного агентства є абсолютно незадовільним, двозначним і таким, що не спростовує, а солідаризується з виступом Юзефського. Юрію Михайловичу було також доручено заявити, що громадськість СРСР, особливо України, надзвичайно обурена як цим виступом, так і солідарністю з ним

¹⁸ Там же, стор. 342.

¹⁹ «Известия», 13 вересня 1928 р.

²⁰ Документи внешней политики СССР, т. XI, стор. 741.

²¹ Там же, стор. 516.

²² «Известия», 19 вересня 1928 р.

газети «Глос правди» від 15 вересня 1928 р. і, як це видно з комюніке, польського уряду, а тому вона чекає або недвозначної заяви, що промова Юзефського не містила тих випадів проти СРСР, що були опубліковані польською пресою, або вжиття заходів проти воєводи. 20 вересня 1928 р. Ю. М. Коцюбинський виконав це доручення²³.

Одним з елементів широко задуманої акції, спрямованої на провокування конфлікту між СРСР і Польщею, була спроба висадити в повітря будинок радянського повпредства у Варшаві 26 квітня 1930 р.²⁴. При повному потуранні польських урядових кіл бандитські елементи заклали в димохід будинку підривної пристрій з вибухівкою. Випадково виявивши його, Юрій Михайлович наказав усім співробітникам залишити приміщення, а сам, ризикуючи життям, розрядив міну.

Нотою від 28 квітня уряд СРСР звернув увагу польської сторони на те ненормальне становище, яке створилося в роботі радянського повпредства у Варшаві, і зажадав, щоб уряд Польщі вжив дійових заходів щодо виявлення і покарання злочинців. Однак уряд Польщі свідомо зволікав розслідування інциденту.

31 травня 1930 р. уряд СРСР вручив виконуючому обов'язки міністра закордонних справ Польщі Висоцькому другу ноту і пам'ятну записку до неї. В цих документах зазначалося, що місячний строк, протягом якого велось слідство, не дав ніяких наслідків, і злочинці не знайдені. Більше того, польською стороною нічого не зроблено в питанні допуску радянського представника Ю. М. Коцюбинського до матеріалів слідства, хоч про це була попередня домовленість. Міністерство закордонних справ Польщі заявило, що про хід слідства воно даватиме усну інформацію. Цю пропозицію Ю. М. Коцюбинський відхилив, оскільки вона суперечила попередній домовленості з прокуратурою. Не виконала польська сторона й іншої своєї обіцянки і не надіслала радянському повпредству копій протоколів, складених слідчими органами 26 і 27 квітня у присутності Ю. М. Коцюбинського при огляді вибухівки, проводки і годинникового механізму, знайдених у димоході будинку повпредства²⁵. Явне зволікання розгляду цього питання польський уряд у нотах-відповідях пояснював «труднощами» розслідування.

Разом з іншими радянськими дипломатами Ю. М. Коцюбинський робив усе необхідне для підготовки і укладення договору про ненапад між СРСР і Польщею, проект якого був вручений польській стороні ще в серпні 1926 р.²⁶ Конструктивні пропозиції Радянського Союзу, які неодноразово вносилися при розгляді цього питання, не знаходили відгуку в правлячих колах Польщі. Заявляючи про бажання підписати такий договір, уряд Пілсудського на ділі робив усе можливе, щоб не допустити цього, вдавався до тактики зволікань у проведенні переговорів.

Закладаючи основи зовнішньої політики СРСР, В. І. Ленін приділяв особливу увагу розвитку економічних зв'язків нашої країни з іншими державами. «Є сила, — говорив з цього приводу Володимир Ілліч, — більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всісвітні відносини, які змушують їх стати на... шлях зносин з нами»²⁷. Керуючись ленінськими настановами, повпредство СРСР у Польщі, зокрема його радник Ю. М. Коцюбинський, робили все необхідне для розширення і зміцнення економічних зв'язків з Польщею. Питання про торговий договір між двома

²³ Документи внешней политики СССР, т. XI, стор. 517—518, 742.

²⁴ Документи внешней политики СССР, т. XIII, М., 1967, стор. 241—242.

²⁵ Там же, стор. 302—305.

²⁶ Документи внешней политики СССР, т. IX, стор. 404—405.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 291.

країнами неодноразово ставилося радянськими представниками перед польським урядом, але останній лише на словах погоджувався на його укладення, а на ділі всіляко перешкоджав цьому.

В січні 1928 р. уряд Польщі надіслав у Москву свою делегацію для ведення переговорів про укладення торгового договору, але остання, навіть не розпочавши їх, поспішно виїхала назад. Причиною цього, як пояснив 6 лютого Ю. М. Коцюбинському начальник східного відділу міністерства закордонних справ Польщі Голувко, була боротьба між ним і послом Польщі в СРСР Патеком за престиж у переговорах²⁸. Наприкінці березня під час розмови з Юрієм Михайловичем Голувко сказав, що «відправленню польської делегації до Москви заважає Патек, але протягом квітня питання з переговорами про торговий договір можна буде вивести з тупика і просунути вперед»²⁹. Та це були пусті обіцянки. Насправді ж Польща систематично ухилялася від укладення торгового договору.

Незважаючи на протидію польських властей, обмін товарами між СРСР і Польщею здійснювався через Польсько-радянську торговельну палату, польське товариство «Польрос» та спільне акціонерне товариство «Радпольторг». Радянські дипломати неодноразово порушували питання перед міністерством закордонних справ Польщі про створення нормальних умов для розширення торговельних зв'язків з СРСР через ці організації. Так, 3 червня 1930 р. в розмові з Голувком Ю. М. Коцюбинський заявив, що в той час, як Радянський Союз прагне «розширити торгівлю з Польщею, польські чиновники з міністерств фінансів і землеробства весь час ставлять палки в колеса». При цьому Юрій Михайлович вказав на цілий ряд труднощів (фінансових, санітарних та інших), що їх створюють польські власті, намагаючись перешкодити нормальній діяльності торгпредства СРСР у Польщі. Під час іншої розмови з Голувком, що відбулася 6 червня 1930 р., Ю. М. Коцюбинський знову порушив це питання, і Голувко обіцяв йому вжити заходів до усунення перешкод у роботі радянського торгпредства³⁰.

Немало зусиль доклав Ю. М. Коцюбинський і для налагодження культурних зв'язків між обома країнами. Він неодноразово звертався до міністерства закордонних справ Польщі з пропозиціями встановити контакти між працівниками радянських і польських архівів, музеїв та інших наукових установ, а також дозволити радянським ученим працювати в польських архівах. У зв'язку з цим директор Інституту Маркса-Енгельса-Леніна Д. Б. Рязанов 12 лютого 1929 р. писав Ю. М. Коцюбинському, що в польських архівах наших науковців насамперед цікавитимуть документи і матеріали, в яких знайшли відображення «історія робітничого руху, історія соціальна та історія суспільної думки в Польщі, соціально-економічна історія цієї країни, історія польських соціальних рухів і революцій..., матеріали з міжнародного робітничого руху соціалізму, які охоче використаємо...»³¹.

Незважаючи на зайнятість дипломатичними справами, Ю. М. Коцюбинський брав участь у пошуках документів та матеріалів з історії російського революційного руху. Зокрема, він надіслав у Москву 3 листи, адресовані В. І. Леніну, які зберігалися в одного з жителів польського містечка Черняхова, а також 99 рукописних листівок і про

²⁸ Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. V, М 1967, стор. 257.

²⁹ Документы внешней политики СССР, т. XI, стор. 244.

³⁰ Документы внешней политики СССР, т. XIII, стор. 805.

³¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. V стор. 362.

кламацій «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та інших соціал-демократичних і робітничих організацій³². Серед них були листи від брата Дмитра і сестер В. І. Леніна, В. Д. Бонч-Бруєвича та інших осіб.

Таким чином, перебуваючи за кордоном як перший радник повпредств СРСР в Австрії та Польщі, Ю. М. Коцюбинський виявив високу витримку, твердість волі, принциповість, сміливість і героїзм. Він рішуче і послідовно боровся за здійснення миролюбної зовнішньої політики СРСР, зривав спроби реакційних кіл втягнути Радянський Союз у воєнні конфлікти.

³² В. Бродовський. Цінна послуга Коцюбинського.— «Україна», 1962, № 10, стор. 18.

Г. В. ЛОБАНОВА (Київ)
ПРО ПОЗИЦІЮ
ЗАХІДНОНІМЕЦЬКИХ КОМУНІСТІВ
ЩОДО ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ
ІНТЕГРАЦІЇ В ЄВРОПІ

Дальше поглиблення загальної кризи капіталізму в післявоєнний період змусило західноєвропейські державно-монополістичні кола шукати нові методи «оздоровлення» капіталістичної системи. Починаючи з 50-х років, вони вдалися до економічної інтеграції. В свій час, досліджуючи проблеми розвитку імперіалізму, В. І. Ленін дійшов висновку про наявність і боротьбу в ньому двох тенденцій: одна з них «робить неминучим союз усіх імперіалістів, друга — яка протиставить одних імперіалістів іншим — дві тенденції, що з них жодна міцної під собою основи не має»¹. Взаємодія цих двох протилежних тенденцій утворює основу для постійних конфліктів і суперечностей, що особливо загострилися тепер. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, «посилились міжімперіалістичне суперництво, чвари у «Спільному ринку» і всередині НАТО. Зростає міць міжнародних монополій зробила конкурентну боротьбу ще більш нещадною. Уряди капіталістичних країн роблять одну спробу за одною, щоб згладити суперечності, домовитися про спільні заходи для подолання кризи. Але така вже природа імперіалізму, що кожен намагається здобути переваги за рахунок інших, нав'язати свою волю. Незгоди виявляються в нових формах, суперечності вибухають з новою силою»². Тому, як геніально передбачав В. І. Ленін, раніше, ніж справа дійде до одного всесвітнього тресту, імперіалізм неминуче лопне, капіталізм перетвориться в свою протилежність³.

Ленінські ідеї про основні тенденції розвитку імперіалізму, про тимчасовий, минулий характер імперіалістичних союзів типу «Сполучених Штатів Європи» лягли в основу класового підходу до проблем, пов'язаних із створенням і діяльністю «Спільного ринку». Дослідженню цих проблем були присвячені неодноразові зустрічі й конференції комуністичних і робітничих партій країн Західної Європи, на яких вироблялася спільна точка зору та уточнювалися позиції організацій робітничого класу. Такі зустрічі, зокрема, відбулися в 1959 р. у Брюсселі й

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 313.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 31.

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 92.

Римі, 1963 і 1965 — Брюсселі, 1966 — Відні, 1967 — Карлових Варах, 1971 — Лондоні, 1974 р.— у Брюсселі ⁴.

Автор замітки має намір розглянути деякі політичні й соціально-економічні проблеми імперіалістичної інтеграції, висвітлити позицію щодо неї західнонімецьких комуністів.

Наявність у західноєвропейському робітничому русі двох напрямів — реформістського і марксистського — визначила різний підхід партій і організацій робітничого класу до проблем імперіалістичної інтеграції. Якщо реформістський напрям схвалює імперіалістичну інтеграцію, то марксистський — викриває її антинародний характер, вказує на панування в Європейському економічному товаристві національних і міжнародних монополій. Таку класову оцінку імперіалістичній інтеграції дали всі компартії й прогресивні профспілки країн «Спільного ринку» в момент його зародження.

При оцінці імперіалістичної інтеграції комуністи виходили з наукового, марксистсько-ленінського аналізу капіталізму на його державно-монополістичній стадії розвитку. Не заперечуючи об'єктивного характеру процесу інтернаціоналізації виробництва, вони виступили проти створення «Спільного ринку», розглядаючи його як чергову ланку в блокувній політиці імперіалістичних кіл Західної Європи, як економічну базу агресивного блоку НАТО ⁵.

З розвитком інтеграції перед комуністами країн ЄЕТ постало завдання дати класовий аналіз діяльності економічних угруповань, викласти партійну концепцію з проблем інтеграції та виробити демократичну альтернативу. У виробленні альтернативи інтеграції по-імперіалістичному вони доклали всіх зусиль, щоб знайти оптимальний варіант поєднання загального й особливого, національного й інтернаціонального.

Вклад компартії тієї чи іншої країни в боротьбу проти імперіалістичної інтеграції великою мірою залежить від умов, в яких ця боротьба ведеться. З усіх комуністичних партій країн — членів «Спільного ринку» Компартія Німеччини була єдиною, яка в нелегальних умовах вела боротьбу проти імперіалістичної інтеграції, за інтереси трудящих. Перебування на нелегальному становищі, безумовно, обмежувало можливості західнонімецьких комуністів впливати на політику правлячих кіл ФРН щодо ЄЕТ. До того ж, внутріполітична обстановка, що склалася в країні після війни, висунула на перший план боротьбу проти ремілітаризації, втягування ФРН у воєнно-політичні угруповання, проти атомного озброєння. «Найважливіше національне завдання німецького робітничого класу, всіх волелюбних німців, — говорив тоді Макс Рейман, — стримати й приборкати відновлений у Західній Німеччині імперіалізм і мілітаризм» ⁶.

У 60-ті роки до першочергових проблем комуністи в'дносили боротьбу проти атомного озброєння, політики реваншу, неонацизму, за мир і взаєморозуміння між обома німецькими державами, мирне врегулювання відносин в Європі на основі створення системи колективної безпеки, проти «надзвичайного законодавства», за внутрідержавну демократію і соціальний прогрес ⁷.

⁴ „Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung“, 1971, № 2, стор. 217—219; «Рабочий класс и современный мир», 1974, № 5, стор. 24.

⁵ Спільна заява комуністичних партій шести західноєвропейських країн.— «Проблеми мира и социализма», 1959, № 5, стор. 79.

⁶ М. Рейман. Єдність дій німецького робітничого класу в боротьбі за мир.— «Проблеми мира и социализма», 1959, № 5, стор. 3.

⁷ Докладно див.: В. Ежов. Классовые бои на Рейне, М., 1973.

Історичною подією в суспільно-політичному житті ФРН було створення у 1969 р. Німецької комуністичної партії. НКП відразу ж заявила про себе як про партію, яка втілила в собі найкращі революційні й демократичні традиції німецького робітничого руху і в своїй діяльності спирається на ідейні й організаційні принципи марксизму-ленінізму.

НКП вже на одному із своїх перших з'їздів — Дюссельдорфському (1971 р.) приділила значну увагу проблемам інтеграції. Компартія ФРН є єдиною політичною силою в країні, що викрила класову природу міжнаціональних державно-монополістичних об'єднань у Західній Європі, дала марксистсько-ленінську оцінку наслідків діяльності цих об'єднань для робітничого класу, виклала науково обгрунтовану демократичну альтернативу імперіалістичній інтеграції.

Західнонімецькі комуністи борються не проти об'єктивних в своїй основі інтеграційних процесів, а проти використання їх монополіями у антиробітничих, антисоціалістичних цілях. «Боротьба комуністів проти монополістичної «єдності» Західної Європи,— говориться в документі Дюссельдорфського з'їзду,— аж ніяк не спрямована проти об'єктивних процесів інтернаціоналізації економіки і співробітництва всіх європейських держав. Вони ведуть боротьбу проти реакційних цілей, реалізації яких великий капітал розраховує добитися з допомогою імперіалістичної інтеграції...»⁸.

В ході інтеграції склалася ціла система наднаціональних інститутів, природа яких визначається пануванням у них монополістичної буржуазії, що використовує різні тактичні прийоми, щоб не випустити з-під свого контролю діяльність інституційної системи ЄЕТ. Вона всіляко протидіє участі представників трудящих в органах «Спільного ринку», або обмежує повноваження тих органів, до яких трудящим вдається провести своїх представників (економічний і соціальний комітети, європейський соціальний фонд та ін.). Після ретельного «просіювання» кандидатур трудящих в органи «Спільного ринку» потрапляють, як правило, представники профбюрократії, причому переважно реформістських профспілок, що стоять на позиціях «соціального партнерства».

Панування державно-монополістичних сил в органах «Спільного ринку» створює всі умови для диктату капіталістів в економічній і політичній сфері на міжнаціональному рівні. Таке становище, за визначенням комуністів ФРН, веде до дальшого обмеження демократичних прав і народного суверенітету, оскільки західноєвропейські органи ще більше, ніж національні, відгороджені від впливу трудящих⁹.

Звертаючись до робітничого класу всіх європейських країн, комуністи ФРН як інтернаціоналісти вказують на небезпеку зміцнення позицій західнонімецького імперіалізму в інституційній системі ЄЕТ, на його зацікавленість в «посиленні авторитарних органів»¹⁰.

НКП підтримує вимогу про широку демократичну перебудову інституційної системи ЄЕТ, щоб посилити в ній позиції робітничого класу і встановити контроль за діяльністю європейських товариств¹¹. Комуністи також солідарні з вимогою про прямі вибори до Європейського парламенту. Разом з тим вони застерігають від парламентських ілюзій,

⁸ Эссенский (1969 г.) и Дюссельдорфский (1971 г.) съезды Германской коммунистической партии. М., 1973, стор. 321—322.

⁹ Эссенский (1969 г.) и Дюссельдорфский (1971 г.) съезды Германской коммунистической партии, стор. 321.

¹⁰ „Marxistische Blätter“, 1974, № 3, стор. 55.

¹¹ F. Rische. Aspekte einer demokratischen Alternative gegen imperialistische Integration.— „Arbeiterklasse und EWG“, Frankfurt am Main, 1974, стор. 168.

вказують на обмежені можливості діяльності буржуазних інститутів, виховують у трудящих класовий підхід до буржуазної демократії в умовах державно-монополістичного капіталізму. «Прямі» вибори називатимуться прямими лише тоді, вважають вони, коли буде виключена дискримінація комуністів, іноземних робітників, національних меншостей¹².

Підтримуючи боротьбу робітничого класу за демократизацію економіки і суспільства¹³ як в західноєвропейському, так і в національному масштабі, комуністи ФРН указують на необхідність пов'язувати її з боротьбою за глибокі соціально-економічні й політичні перетворення, оскільки характер капіталістичної інтеграції неможливо змінити без націоналізації ключових галузей промисловості й фінансової системи, без контролю трудящих над діяльністю підприємств, економікою і політикою держави¹⁴.

Викладаючи свою позицію щодо політичної інтеграції, що має на меті створення до 1980 р. західноєвропейського політичного союзу, НКП виходить з власної концепції, яка заперечує лозунг «Сполучених Штатів Європи»¹⁵. Комуністи вважають, що вже на сучасній стадії інтеграції ЄЕТ, «як замкнений економічний блок, стає перешкодою розвитку співробітництва між Східною і Західною Європою в політичній, економічній, технічній і культурній сферах»¹⁶. Поява нового державного утворення ще більше протиставить соціалістичні й капіталістичні країни, поглибить розкол в Європі¹⁷. Для всіх країн ЄЕТ, насамперед малих, втягування в політичний союз приведе до обмеження свободи й суверенітету. Для імперіалізму ФРН участь у політичному союзі обіцяє ще більше посилення його впливу¹⁸. «Стратегія західнонімецького імперіалізму,— говорилося на Дюссельдорфському з'їзді,— передбачає економічне й політичне проникнення в держави Західної Європи, об'єднання їх під своєю егідою у антикомуністичний блок, спрямований проти соціалізму...»¹⁹.

Агресивній, блоковій політиці західноєвропейських імперіалістичних кіл Німецька комуністична партія протиставить демократичну, антимонаполістичну альтернативу. Її складовою частиною НКП називає боротьбу за європейську безпеку, роззброєння і скорочення збройних сил на континенті, за співробітництво всіх європейських народів на основі рівноправності, взаємовигоди; боротьбу з міжнародними монополіями й за обмеження їх впливу, за таку інтернаціоналізацію, яка сприяє розвитку всіх народів і покращанню умов життя усіх трудящих²⁰.

В міру свого розвитку інтеграція породжувала ще один комплекс проблем — соціальних. Ідеологи і керівники «Спільного ринку», створюючи монополістичне об'єднання, не скупилися на обіцянки всіляких благ, які, нібито, принесе робітничому класу західноєвропейська інте-

¹² F. Rische. Назв. праця, стор. 169.

¹³ „Marxistische Blätter“, 1971, № 3, стор. 50.

¹⁴ F. Rische. Назв. праця, стор. 168.

¹⁵ „Marxistische Blätter“, 1972, № 3, стор. 34.

¹⁶ F. Rische. Назв. праця, стор. 170.

¹⁷ „Marxistische Blätter“, 1972, № 3, стор. 34.

¹⁸ „Unsere Zeit“, 12 грудня 1974; F. Rische. Zur Europa — Politik der DKP.— „Arbeiterklasse und EWG“, стор. 88.

¹⁹ Зесенський (1969 г.) и Дюссельдорфський (1971 г.) съезды Германской коммунистической партии, стор. 324.

²⁰ Там же, стор. 322; Гамбургский съезд Германской коммунистической партии (1973 г.), М., 1975, стор. 30; F. Rische. Aspekte einer demokratischen Alternative gegen imperialistische Integration.— „Arbeiterklasse und EWG“, стор. 172.

гравія. Серед цих обіцянок, зокрема, були такі, як поліпшення умов життя і зайнятості, стабільності цін, рівна оплата чоловічої і жіночої праці, ліквідація дискримінації іммігрантів з країн ЄЕТ і т. д.

В ході інтеграції дедалі частіше виявлялася невідповідність картини суспільства «загального благоденства» і реальної дійсності. Імперіалістична інтеграція не усувала, а поглиблювала регіональні диспропорції, залишаючи трудящих депресивних райснів в злиднях, викликала структурну перебудову та загострила кризу у вугільній, текстильній та інших галузях промисловості, викинувши за ворота підприємств тисячі робітників і службовців.

Конкурентна боротьба між монополіями, що все більше загострюється, позначилася дальшим наступом на умови праці й життя трудящих, посиленням їх експлуатації. Підсумки існування «Спільного ринку» змушують навіть прихильників інтеграції із середовища буржуазних і реформістських кіл визнати «куций» характер соціальної програми Римського договору і значне відставання соціальної політики від економічної²¹. Комуністи ФРН цілком справедливо звинувачують «єврократів» з Брюсселя у тому, що вони протягом майже 20-річчя навіть не зробили жодної спроби виробити програму дій проти дальшої концентрації влади міжнародних монополій, проти інфляції, підвищення цін, безробіття тощо²². Вказуючи на наявність нерозв'язаних соціальних проблем у ФРН, НКП висунула конкретні пропозиції щодо забезпечення зайнятості трудящих, боротьби з підвищенням цін, податкової політики, поліпшення пенсійного забезпечення, загальної і професійної освіти, становища іноземних робітників та ін.

Аналогічні соціальні проблеми постають перед робітничим класом і його авангардом в інших країнах «Спільного ринку», в масштабах якого діє тенденція до інтернаціоналізації умов життя і праці західноєвропейського робітничого класу, зумовлена дальшою інтернаціоналізацією господарського життя інтегрованих капіталістичних країн, переплетенням діяльності і посиленням впливу монополій в межах ЄЕТ, його єдиною політикою щодо трудящих країн — членів «Спільного ринку». В результаті створюються об'єктивні передумови для інтернаціоналізації класової боротьби трудящих, для дальшого розвитку пролетарської солідарності.

Надзвичайно важливе завдання прогресивних організацій і комуністичних партій країн ЄЕТ полягає в тому, щоб використати ці передумови для досягнення єдності дій робітничого класу, що, як відзначають комуністи ФРН, стає тепер особливо необхідним. Причому на порядок денний поставлено не тільки єдність дій робітничого класу на національному рівні, але й співробітництво національних загонів пролетаріату країн ЄЕТ, згуртованість міжнародного робітничого і комуністичного руху й всіх антиімперіалістичних сил, оскільки на сучасному етапі «боротьби за соціальне оновлення, демократію і суспільний прогрес робітничий клас усіх західноєвропейських країн протистоїть інтернаціонально організованій в економічному, політичному і воєнному плані (НАТО) імперіалістичній системі влади»²³.

Як авангард робітничого класу ФРН Німецька комуністична партія вказує на особливу актуальність цих проблем класової боротьби в умовах інтеграції. «Необхідні,— зазначає НКП,— спільні виступи робітничо-

²¹ „Gewerkschaftliche Monatshefte“, 1973, № 4, стор. 202; „Die Neue Gesellschaft“, 1971, № 8, стор. 541.

²² „Marxistische Blätter“, 1972, № 6, стор. 46.

²³ F. Rische. Aspekte einer demokratischen Alternative gegen imperialistische Integration.— „Arbeiterklasse und EWG“, стор. 161.

го класу і всіх інших антимонополістичних сил в західноєвропейських країнах проти наступу на демократичні права і посилення експлуатації в рамках Європейського економічного товариства, за свої соціальні, економічні й політичні інтереси. Необхідні координовані дії профспілок і комуністичних партій у Західній Європі в боротьбі проти міжнародних концернів, проти Західної Європи монополій, за Європу миру, демократії і соціалізму»²⁴.

На прикладі СРСР, інших соціалістичних країн комуністи ФРН показують, що справедливий, гармонійний, незалежний розвиток народів можливий тільки за соціалізму²⁵. Тому, вони, як відзначалося у виступі на XXV з'їзді КПРС голови НКП Г. Міса, пропагують всебічні переваги безкризового розвитку в умовах соціалізму і безперспективність капіталістичної системи.

²⁴ Эссенский (1969 г.) и Дюссельдорфский (1971 г.) съезды Германской коммунистической партии, стор. 322.

²⁵ „Marxistische Blätter“, 1971, № 3, стор. 46.

На допомогу викладачу історії

РОЛЬ КАБІНЕТІВ ІСТОРІЇ В ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗНАТЬ УЧНІВ

Нині, коли здійснюється завершення переходу до загальної середньої освіти молоді, перед школою стоять великі і відповідальні завдання. Л. І. Брежнев на II Всесоюзному з'їзді вчителів підкреслив, що «...в обстановці бурхливого науково-технічного прогресу школа покликана озброїти учнів такими знаннями, які відображають найсучасніший рівень науки..., щоб школа давала не тільки суму конкретних знань, але й вчила робити самостійні висновки на базі цих знань, прищеплювала молоді навички творчого мислення»¹.

Важливу роль у поліпшенні навчально-виховного процесу в школі відіграють кабінети, зокрема кабінети історії, які дають можливість вчителю більш ефективно використовувати дидактичні матеріали, наявні технічні засоби навчання, фонозаписи тощо. В кабінеті вчитель може яскраво і дохідливо розкрити учням історичні події, ознайомити їх з матеріальною і духовною культурою народів, більш образно показати значення праці в розвитку суспільства, роль народних мас як творців історії, героїчну боротьбу трудящих за своє економічне і соціальне визволення.

Добре організована робота кабінету значно сприяє поліпшенню виховної роботи з учнями в позаурочний час. Наприклад, дуже добре обладнано кабінет історії Гайсинської школи-інтернату, що на Вінничині (зав. кабінетом учитель історії М. І. Крапива). Експозиції кабінету розміщені на бокових і тильних стінах так, щоб вони не відвертали уваги учнів, а при необхідності могли бути використані як роздатковий матеріал.

Стенди кабінету розташовані в такій послідовності: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна формації, Велика Жовтнева соціалістична революція, громадянська війна в СРСР, ленінський план побудови соціалізму, друга світова та Велика Вітчизняна війни, соціалізм і комунізм — дві фази єдиного комуністичного суспільства.

У кабінеті вчитель має можливість використовувати карти, картини, діаграми — засоби унаочнення, необхідні на уроці. На робочому стенді розміщується ілюстративний матеріал з теми, що вивчається, виставка новин історичної літератури та кращих учнівських робіт (реферати, зошити з історії, малюнки, таблиці тощо), поради учням, як працювати над політичною, історичною та художньою літературою, як складати тези, реферати, конспекти, користуватися підручником.

Кабінет обладнаний технічними засобами навчання (ТЗН): кодоскопом «Леті», кіноапаратом, телевізором, програвачем, магнітофоном, епідіаскопом, відповідними фоно- і діатекою.

Засоби екранної наочності підібрані до кожної теми курсу. За рахунок школи та силами учнів у кабінеті створено бібліотеку. Тут також зберігаються методичні розробки уроків «Наш край» (відповідно до тем програми курсу історії СРСР), реферати «Виховання учнів у дусі

¹ Л. І. Брежнев. Молодим будувати комунізм, К., 1974, стор. 227.

дружби народів СРСР», «Організація позакласної роботи в школі з історії та суспільствознавства», виготовлені альбоми по кожній союзній республіці СРСР тощо.

У кращих кабінетах історії середніх шкіл Вінниччини (школи № 1, 9 м. Вінниці, Тульчинська № 3, Крижопільська № 2 та інших) весь дидактичний матеріал, фонозапис, ТЗН розраховані на те, щоб максимально допомогти вчителеві в поліпшенні навчально-виховної роботи з учнями. Так, при вивченні підтеми «Утворення класів і держави в Єгипті» (V клас, Гайсинська школа-інтернат) вчитель історії М. І. Крапива запропонував учням послідовно розташувати на дошці саморобні картини, виготовлені школярами в позаурочний час, на кожній з яких записано одну з необхідних ланок цього процесу:

1. Поліпшення знарядь праці; 2. Розвиток скотарства, землеробства, ремесла; 3. Поява надлишків продуктів; 4. Виникнення нерівності та експлуатації; 5. Перетворення полонених на рабів.

Після того як учні довели, чому вони так розмістили картини, вчитель підводить їх до розуміння причин створення держави в експлуаторському рабовласницькому суспільстві.

На закінчення вчитель ставить запитання: До чого прагнули раби?, Як гнобителі могли зламати опір пригноблених і примусити їх користись?, а також розповідає про те, що знатні сім'ї об'єднувалися навколо найбагатшої і впливової людини, влада якої поступово переходила в спадкову царську владу.

Далі вчитель знайомить учнів з поняттям «держави», підкріплюючи визначення його словами В. І. Леніна про те, що держава «з'являється там і тоді, де і коли з'являється поділ суспільства на класи, коли з'являються експлуататори і експлуатовані»².

Після цього вчитель пропонує учням розмістити решту картин: 6. Утворення класів; 7. Виникнення класової боротьби; 8. Утворення держави.

Розмістивши картини, учні розглядають через фільмоскоп ілюстрації до таблиці № 6 («Утворення класів і держави в Єгипті») з книги «Ілюстративні матеріали з історії стародавнього світу» Ф. Н. Гудимовича.

Узагальнюючи відповіді учнів, учитель підводить їх до висновку про те, що держава, як орган насильства, виникла на певному етапі розвитку суспільства і в класовому експлуаторському суспільстві вона завжди служила і служить класові імущих.

При вивченні теми «Революція 1905—1907 рр. у Росії — перша народна революція епохи імперіалізму» (IX клас, Крижопільська середня школа № 2) учитель В. К. Оліферук вміло використовує технічні засоби навчання, зокрема, кінофільм «Рік 1905-й» та інший дидактичний матеріал кабінету.

Перед вивченням теми вчитель розкриває учням суть ленінського положення про революційну ситуацію. Користуючись творами В. І. Леніна, учні знаходять характеристику селянської реформи 1861 р., яку Володимир Ілліч дав у праці «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція», її наслідки і значення для підготовки народних мас до революції 1905—1907 рр. У цій праці школярі знайомляться з висновком В. І. Леніна про те, що «1861 рік породив 1905. Кріпосницький характер першої «великої» буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжчих мук, але не змінив напрямку розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 року. Реформа

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 63—64.

61-го року відстрочила розв'язку, відкривши певний клапан, давши деякий приріст капіталізові, але вона не усунула неминучої розв'язки, яка до початку 1905 року розігралась на поприщі незрівнянно ширшому, в натиску мас на самодержавство царя і кріпосників-поміщиків. Реформа, проведена кріпосниками в епоху цілковитої нерозвиненості пригноблених мас, породила революцію на той час, коли визріли революційні елементи в цих масах»³.

Протягом кількох уроків дев'ятикласники вивчають твір В. І. Леніна «Доповідь про революцію 1905 р.». Перед тим як приступити до вивчення теми «Початок першої російської революції», вчитель дає учням завдання законспектувати основні положення твору. Для кращого його засвоєння демонструються окремі фрагменти з кінофільму «Рік 1905-й». Після перегляду першої частини кінофільму учні повинні відповісти на запитання: Чому кріпосна патріархальна Росія стала Росією революційною?

Аналізуючи переглянуті кадри кінофільму, де показані тяжкі умови життя трудящих Росії, їх жорстоку експлуатацію, безправ'я і неймовірну розкіш пануючого класу, свавілля царських сатрапів, жорстокий розстріл беззбройних людей у криваву неділю 1905 р., збереження в країні багатьох кріпосницьких пережитків тощо, вчитель підводить учнів до висновку, що всі ці причини зумовлюють піднесення політичної свідомості народних мас Росії.

Далі вчитель пропонує учням відшукати в праці В. І. Леніна «Доповідь про революцію 1905 року» слова, що розкривають інші причини піднесення революційної боротьби трудящих Росії, яка переросла у збройний виступ. Учні цитують такі слова: «Пролетарська боротьба відкликала велике заворушення, почасти і революційний рух, у глибинах п'ятдесяти — стомільйонної селянської маси, селянський рух знайшов відгук в армії і повів до солдатських повстань, до збройних сутичок однієї частини армії з другою. Таким чином колосальна країна з 130 мільйонами жителів вступила в революцію, таким чином дремаюча Росія перетворилася в Росію революційного пролетаріату і революційного народу»⁴.

Учні на основі аналізу творів В. І. Леніна та матеріалу підручника приходять до висновку, що реформа 1861 р. лише «відстрочила розв'язку» основних суперечностей імперіалізму і соціально-економічних питань в Росії, що російська революція щодо засобів боротьби «була разом з тим і пролетарською», що вона «є в світовій історії *першою*, але вона буде, без сумніву, не останньою, — великою революцією»⁵.

Використавши праці В. І. Леніна «Селянська революція», «Пролетарсько-селянська революція», «Доповідь про революцію 1905 року», окремі фрагменти з кінофільмів «Рік 1905-й» (II і III частини), «Броненосець Потьомкін», «Мати» (за романом Горького), вчитель поставив перед учнями завдання на підсумково-узагальнюючому уроці розкрити основні особливості першої російської революції.

Після вивчення теми вчитель запропонував учням написати реферат на одну із тем:

1. В. І. Ленін про уроки першої російської революції.
2. Причини поразки і всесвітньо-історичне значення російської революції 1905—1907 рр.

Учителі широко використовували діатеки кабінетів. Наприклад, на уроці «Франція в період буржуазної липневої монархії». «Ліонські

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 167.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 293.

⁵ Там же, стор. 294.

повстання» (VIII клас. Ольгопільська середня школа) учитель Я. С. Кифоренко, розкривши питання: Що таке революція? Яка відмінність між буржуазною і соціалістичною революціями? і, показавши причини, характер та рушійні сили липневої революції у Франції, запропонував учням після перегляду діафільму «Франція з 1815 по 1848 рік» відповіді на запитання: Чому в діафільмі французький король і королева зображаються у вигляді гусей, яких господар-народ виганяє з свого двору, тобто з Франції, брудним віником?

Учні на основі своїх знань про становище країни і народу за правління королів Бурбонів приходять до висновку, що французькі монархи були тупими, жорстокими і бездушними правителями, які довели країну і народ до крайнього розорення і зубожіння, а тому й були вигнані народом з країни.

Далі вчитель пропонує учням розглянути карикатурне зображення Луї Філіппа і проглянути фрагмент діафільму, де члени буржуазного парламенту зображені у вигляді собак, що плазують перед головою уряду, який шмагає їх нагайкою.

На основі кадрів і карикатури учні приходять до висновку, що буржуазні члени парламенту заради свого збагачення, збереження панування над трудящими готові покійно виконувати волю володарів «грошових мішків», яким показаний на карикатурі Луї Філіпп.

Використавши з підручника малюнок «До зброї громадяни!..» та інший дидактичний матеріал, вчитель показав, що народні маси, будучи основною рушійною силою революції, не змогли скористатися своєю перемогою, бо були недостатньо організовані, а робітничий клас, який щойно виступив як політична сила, ще не міг бути свідомим і організованим керівником мас у цій революції.

При вивченні підтеми «Початок Великої Вітчизняної війни» (X клас, Козачівська середня школа) вчитель С. К. Паламар демонструє фрагмент з першої частини кінофільму «Велика Вітчизняна війна» і ставить перед учнями такі запитання:

1. Чому фрагмент кінофільму називається «Все для фронту! Все для перемоги!».

2. Як партія організувала відсіч ворогові?

Після бесіди по цих питаннях демонструються кадри № 9—14 з кінофільму, на основі яких проводиться узагальнення про організацію відсічі ворогові Комуністичною партією і Радянським урядом.

Для посилення емоційності під час дальшого демонстрування кінофільму (фрагмент № 10), де показано, як народ піднімається на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками, прослуховується учнями запис пісні «Священна війна» (1, 2 куплети).

Наведені окремі приклади використання кабінетів історії свідчать про те, що вони дають можливість вчителів більше урізноманітнювати форми і методи навчання, доцільніше використовувати дидактичний матеріал, сконцентрований у кабінеті, краще й ефективніше впроваджувати елементи НОП у роботу вчителя, що цілком зрозуміло, підвищує ефективність знань учнів з історії.

С. Г. ПРИТВАР (Вінниця)

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

КНИГА СТАРОДАВНЬОЇ КИЇВСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

(До 900-річчя «Ізборника 1076 р.»)

У 1976 р. в нашій країні відзначалося 900-річчя однієї з найстаріших світських книг Київської Русі — «Ізборника 1076 р.» Ця унікальна пам'ятка вітчизняної культури написана в Києві, який протягом кількох віків був столицею, великим ремісничим і культурним центром давньоруської держави.

Поява «Ізборника 1076 р.» була підготовлена всім попереднім розвитком освіти на Русі. Ще наприкінці X ст. в Києві, як і в інших містах давньоруської держави, почали з'являтися книги, написані старослов'янською мовою, літерами кирилиці¹. Вже князь Володимир Святославич надавав великого значення книжному навчанню. Він створював при монастирях перші школи, залучав до них молодь². Його син — князь Ярослав Мудрий — продовжував справу батька. Як повідомляє під 1037 р. літопис, він «...и книгамаъ прилежа, и прочитая ё часто в нощи и в дне. И собра писце многы и прекладаше от грекъ на словенское письмо. И списаша книги многы»³.

У Київській Русі завжди було чимало освічених людей. На жаль, письмові джерела донесли до нас відомості лише про грамотних представників панівної верхівки. Наприклад, князь Всеволод Ярославич знав п'ять іноземних мов. Його дочка Ганна Всеволодівна організувала в Андріївському монастирі у Києві першу жіночу школу, де навчала дівчат-черниць письма, читання, співів, ремесла. Володимир Мономах був автором широко відомого «Повчання», міг вільно користуватися літературою, написаною грецькою та латинською мовами. «Книжковим князем» називали одного з героїв «Слова о полку Ігоревім» — Ярослава Галицького, а князь Роман Ростиславич, який жив наприкінці XII ст., навіть розорився через придбання книг. Збереглося також свідчення про те, що книгами «... киевские великие богомудрые князья клетки своя наполняли, от них же из уст своих изливали сладкие соты пред своими болярами на вразумение их мыслей»⁴. Водночас грамотність була поширена і в народі, про що свідчать численні епіграфічні пам'ятки, виявлені археологами (графіті, берестяні грамоти тощо).

Заможні міщани Київської Русі зосереджували в себе великі книжкові зібрання. Так, у 1209 р. в Новгороді під час розгрому двору посадника Дмитра бунтарі захопили таку кількість книг, що після їх продажу кожному учаснику розгрому дісталось «по 3 гривны на зуб».

Книги на Русі коштували дорого. Ціни на них склалися з оплати праці писців, палітурників, художників, з витрат на придбання телячих шкір, їх обробки, виготовлення пергаменту, придбання чорнила, фарб,

¹ История культуры древней Руси, т. II, М.—Л., 1951, стор. 123—129.

² Е. Н. Медынский. История русской педагогики, М., 1936, стор. 16.

³ Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стор. 102.

⁴ Е. В. Барсов. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. с греческим и латинским текстом, [СПб, 1884], стор. 1—18.

срібла, золота, коштовного каміння, яким іноді оздоблювалися книги. Пергамент займав одне з основних місць у цих витратах. Його середня вартість для одного євангелія дорівнювала 9 гривням *. Великими грошовими сумами оцінювалася праця писця. Вона була дуже тяжкою. На створення рукописної книги витрачалося від одного до шести місяців. «Яко же радується жених о невесте, тако радується писець, видай последний лист»,— зроблена приписка на «Добриловому євангелії 1164 р.».

Праця писців прирівнювалася в XI—XIII ст. до праці висококваліфікованих будівельників, зайнятих на спорудженні оборонних укріплень, міських жител, мостів, храмів. Так, у 1037 р. мулярам на будівництві Золотих воріт платили по 1 ногаті ** в день. Мостовику, що зводив міст,— по 1 ногаті за 10 ліктів споруди, а за ремонт старого мосту— по 1 куні *** від городні. За даними давньоруського збірника законів «Пространної Руської Правди», добовий заробіток писця становив 1—2 куни. Щоб наочніше уявити розмір заробітку писця, наведемо для прикладу тогочасні ціни на худобу: «Аже за кобылу 60 кун, аже за вол гривна, а за корову 40 кун, а за третьяку 30 кун, а за лоньшицу полгривны, а за теля 5 кун, а за свинью 5 кун, а за порося ногата, а за овцу 5 кун, а за баран ногата, а за жеребец аже не вседано на нь то гривна кун, за жеребья 6 ногата...». Зважаючи на дороговизну книг, придбати їх могли тільки багаті люди. Однак, як зазначалося вище, ремісники і бідне міське населення часів Київської Русі також прагнули до освіти. Тому замість дорогого пергаменту для письма використовували берестяну кору. Широке розповсюдження в Новгороді берестяних грамот, знахідка вирізаної на дерев'яній дошці абетки та книг, написаних на бересті, свідчить про значне поширення грамотності в давньоруських містах ⁵.

В епоху князювання Ярослава Мудрого (1017—1054 рр.) в Києві започаткувалося літописання. Наслідком його стало створення на початку XII ст. першої історичної праці часів Київської Русі— «Повісті временних літ». Вона рік за роком увібрала в себе велику кількість свідчень про історичні події, відобразила патріотизм руських людей. Літописець розповідає про події, що відбувалися не лише на Русі, а й за її межами, подає відомості, звідки пішла Руська земля.

В XI ст. через Болгарію на Русь потрапляла численна література середньовічної Європи та Візантії. Її перекладали, переписували, пристосовували до місцевих потреб. За Ярослава Мудрого на Русі було створено першу згадувану в літопису бібліотеку. Літописець високо оцінив культурну діяльність київського князя, який «...населя книжними словесы сердца верных людей, а мы пожинаем, ученье приемлющее книжное... Ярослав же сей, якоже рекохом любим бе книги многы написав и положи в святой Софьи церкви, юже созда сам» ⁶. На честь цієї бібліотеки в 1969 р. біля Софійського собору встановлено пам'ятний знак, створений відомим українським скульптором І. П. Кавалерідзе.

* У Київській Русі з XI ст. в обігу були київські гривні шестикутної форми, вагою близько 140—160 г срібла, які служили одиницею платежу і засобом нагромадження до монголо-татарської навали. (Див.: Нумізматичний словник, Львів, 1972, стор. 31).

** Ногата—куфічний (арабський) дирхем добірної якості—поширена монета давньоруського обігу.

*** Куна—куфічний дирхем звичайної якості.

⁵ Всесоюзная книжная палата. Книга, Исследования и материалы, XXX, М., 1975, стор. 92—112.

⁶ Повесть временных лет, т. 1, стор. 102—103.

Вважають, що в першій київській бібліотеці налічувалося 950 томів⁷, у тому числі й «Ізборник 1076 р.», написаний у Софійському соборі писцем Іоанном. «Коньчаша ся книги сия роукою грешьнааго Иоана. Избърано из мьногъ книгъ княжихъ иде же криво братиє, исправивъше чьтете, благословите, а не кльнете: аминь. Кончахъ книжькы сия въ лет: СФПД лето при Стославе князи роуськы земля: аминь»,—такий дослівно залишено напис на книзі⁸. Ізборники були улюбленим жанром літератури на Русі, своєрідними енциклопедичними словниками. З них отримували знання з багатьох питань богослів'я, філософії, законодавства, історії, географії, виховання дітей тощо.

«Ізборник 1076 р.» призначався для виховання княжичів Святослава. Він розпочинається статтею про користь книжного навчання, про дбайливе ставлення до книги. Особливе місце в ньому відведено тогочасним відомостям в галузі загальної медицини, зокрема наведено назви поширених у той час на Русі захворювань, тілесних пошкоджень, лікарських рослин, хірургічних інструментів, описано різні засоби лікування тощо. З «Ізборника» можна судити про високий рівень практичної діяльності лічців (лікарів) стародавнього Києва. Багато уваги в книзі приділено питанням дієти. Читачеві рекомендувалося у всі пори року віддавати перевагу овочевим стравам, тому що овочі за своїми властивостями можуть замінити м'ясо, рибу, бо «сили в овочи велики». В «Ізборнику 1076 р.» вміщено навіть календарну таблицю з розкладом вживання їжі, де міститься немало раціональних порад.

У книзі відбилися також класові суперечності, соціальна нерівність, бідність і жалюгідне становище смердів та холопів. В ній показано страждання людей від голоду і холоду («хлеба просию и ризы (одяг) худы и малы утехи алькотьны»), відображено їх життя в убогих халупах, де дим від вогнища роз'їдає очі («клячатъ над маломь огньцмь скорчившеса, большя же беду очима от дыма имуште»)⁹. Ряд статей «Ізборника» присвячено нормам поведінки людей у суспільстві.

Дослідники вважають, що «Ізборником 1076 р.» користувався й Володимир Мономах. Очевидно, ця книга послугувала князю взірцем для написання його «Повчання» нащадкам.

Доля стародавньої київської бібліотеки невідома. Одні вважають, що вона загинула в 1240 р. під час татаро-монгольської навали, другі,— що її книги розійшлися по бібліотеках різних монастирів і пізніше ввійшли до державних та власних зібрань, треті,— що вони десь заховані в печерах Софійського монастиря, і сподіваються їх розшукати.

Цікава історія «Ізборника 1076 р.» У доповіді доктора філологічних наук Г. М. Моїсєєвої на ювілейній науковій конференції в Ленінграді, присвяченій 900-річчю цієї пам'ятки (14—15 червня 1976 р.), зазначалося, що після смерті Святослава книга разом з осиротілими княжичами потрапила до Чернігова. Тут вона переходила від одного покоління до іншого. Від дідів і прадідів її успадкував історик М. М. Щербатов (1733—1790 рр.). Після його смерті пам'ятку разом з іншими книгами і рукописами історика в 1791 р. придбала Катерина II і передала її в імператорську бібліотеку Ермітажа. З 1852 р. «Ізборник 1076 р.» зберігається в бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (м. Ленінград).

Пам'ятку вивчало багато вітчизняних дослідників. Перша згадка про неї належить М. М. Щербатову, який 1770 р. у своїй «Истории рос-

⁷ П. П. Толочко. Тайна библиотеки Ярослава Мудрого.— «Наука и жизнь», 1975, № 1, стор. 70—71.

⁸ Изборник 1076 г., М., 1965, стор. 117—118.

⁹ Н. А. Богоявленский. Древнерусское врачевание в XI—XVIII в., М., 1960, стор. 137—148.

сийской от древнейших времен» повідомляв, що в його бібліотеці зберігається стародавня рукописна книга¹⁰. М. М. Щербатов вважав, що написано її в 1046 р. Цю помилку виправив О. І. Єрмолаєв. Він помітив пізнішу підправку літери «П» на «Н», які в давнину, відповідно, мали числові значення «7» та «4», і з допомогою київського митрополита Євгенія Болховітінова з'ясував, що «Ізборник» створено не 1046, а 1076 р.

Після Єрмолаєва найбільшу увагу «Ізборнику 1076 р.» приділив Ф. І. Буслаєв. Окремі статті про цю пам'ятку він вмістив у 1870 р. у свою «Русскую хрестоматию», що призначалася для середніх навчальних закладів.

У 1887 та 1894 роках текст «Ізборника» двічі видавався. Згодом велася підготовка до нового перевидання пам'ятки. В. А. Бобров звів друковані примірники з рукописом і вніс істотні виправлення, але перша світова війна завадила цій справі. За Радянської влади оригінал пам'ятки всебічно досліджено, зокрема й за допомогою сучасних засобів, реставровано. В 1965 р. радянські науковці видали текст пам'ятки та відтворили її загальний вигляд.

«Ізборник 1076 р.» має невеликий розмір (16×12 см). Оздоблений він скромно. Його обкладинка являє собою дошки, обтягнуті темно-коричневою шкірою, на якій виконано тиснення у вигляді ромбиків, косих ліній та концентричних кілець. Текст пам'ятки написано на білому пергаменті, оздоблено ініціалами, заставками, польовими знаками, кінцівками. На звороті 108 аркуша вміщено малюнок із зображенням грифона та гепарда. Оздоблення виконано кіновар'ю. Цікаво, що подібні грифони, намальовані в XI ст., збереглися до нашого часу і на фресках Софійського собору. Можливо, саме вони були зразком для оздоблення книги писцем Іоанном.

Книга написана коричневим чорнилом, гарним уставним почерком із застосуванням різних варіантів літер, рядкових і надрядкових знаків. На думку дослідників, «Ізборник 1076 р.» створено київським професійним писцем. Ця пам'ятка літератури давньоруської держави відображає історію, життя, побут, світогляд, інтереси предків російського, українського та білоруського народів у далекому минулому. Вона яскраво свідчить про високий рівень мистецтва книжкового письма в Київській Русі XI ст.

Дослідження «Ізборника 1076 р.» слід продовжувати й далі. Зокрема, перед науковцями стоїть завдання проаналізувати його ідейно-політичний зміст, визначити місце в історії руської книги, з'ясувати, з яких книг бібліотеки Ярослава Мудрого вміщено до нього статті тощо. Це певною мірою допоможе встановити, якою літературою була укомплектована перша київська бібліотека.

Широке відзначення 900-річного ювілею «Ізборника 1076 р.», безумовно, сприятиме активізації цих досліджень, як і вивченню давньоруської культури в цілому.

В. Н. АЧКАСОВА (Київ),
О. К. МИРОНЕНКО (Київ)

¹⁰ М. М. Щербатов. История российская от древнейших времен, т. 1, СПб., 1770, стор. 4—5.

Спогади

Я. І. ДЕНИСОВ (Львів)

НАВІЧНО В ПАМ'ЯТІ І СЕРЦІ (Записки розвідника)

Автор цих рядків у роки Великої Вітчизняної війни був солдатом, потім — командиром взводу розвідників, бився з ворогом у Заполяр'ї та Норвегії, брав участь у визваленні від німецько-фашистських загарбників України, Польщі та Чехословаччини, а також у розгромі японської Квантунської армії на Далекому Сході, має ряд урядових нагород. Нині Я. І. Денисов працює у Львівському ордені Леніна політехнічному інституті, веде активну роботу по патріотичному вихованню молоді. Він — член Спілки журналістів СРСР.

Нижче публікуються фрагменти його спогадів про спільні дії радянських і чехословацьких воїнів проти фашистів на території Чехословаччини.

Бойова співдружність радянських і чехословацьких воїнів, їх безприкладне героїство і відвага яскраво виявилися у боях під Соколовим на Харківщині, за визволення Києва, Василькова, Білої Церкви, Жашкова та інших радянських міст і сіл. Нові сторінки у бойовий літопис дружби двох братніх народів були вписані під час прориву гітлерівського укріплення — «лінії Арпада», в боях за Карпати, в ході визволення населених пунктів Чехословаччини, коли пліч-о-пліч із солдатами доблесної Червоної Армії билися воїни прославленого 1-го Чехословацького корпусу під командуванням Героя Радянського Союзу, двічі Героя ЧССР бригадного генерала Л. Свободи.

Мені пригадуються жорстокі бої на Дуклінському перевалі, поблизу «воріт свободи», як його нині називають у Чехословаччині. Розвідники нашого батальйону, як і солдати інших частин 38-ї армії, якою командував генерал-полковник К. С. Москаленко (нині — Маршал Радянського Союзу), разом з чехословацькими братами по зброї завдавали смертельних ударів гітлерівцям, захоплювали важливі у стратегічному відношенні висоти, а також опорні пункти ворога — перевали, шляхи.

Нелегка це справа вести бій у гірській місцевості, проводити розвідку, брати «язика». Траплялося, оволодіє піхота вершиною гори, доповідає по радіо: «Висота наша!». А тим часом нижче — бродять гітлерівці. Їх вибили з одного місця, а вони обійшли гору і залягли з другого боку. Пам'ятаю, був такий випадок. Якось уранці по відбитій у ворога території ми піднялися на висоту, щоб розвідати місцевість. Навкруги — тиша. Раптом з глибини лісу почувалася команда: «Ахтунг! Фойер!»* і пролунав оглушливий постріл з далекобійної гармати.

Ми здивовано переглянулися. Вчора на цьому місці гармати не було. Отже, вночі фашисти встановили її тут і відкрили вогонь. Гаяти часу не можна. Порадившись, вирішили знищити обслугу. Під прикриттям дерев обережно просуваємося в напрямі, де знаходиться німе-

* «Увага! Вогонь!» (нім.)

цька гармата. Обслуги біля неї виявилось вдвічі більше, ніж нас. Але на нашому боці — раптовість! Підповзли ще ближче, розділились на дві групи і приготувалися до кидка. Як тільки гітлерівський офіцер підняв руку, щоб подати команду «вогнь», ми кинулися в атаку. Зав'язався жорстокий бій. Спочатку фашисти відступили, та, побачивши, що нас мало, перейшли в наступ. З окопу вихопився довготелесий офіцер і, вигукуючи російські слова «Рус! Капут! Іван, сдавайся!», кинув гранату. Влучна автоматна черга скосила зухвалого фріца.

Наше становище ускладнювалося з кожною хвилиною. Патрони кінчаються, а ворог навідає. Розвідник Іванов поранений. Що робити — залагти за камінням, послати зв'язківця?.. Несподівано з гребеня висоти вдарив кулемет. «Ну, тепер буде ще важче», — подумав я. Але що це?.. Який до болю знайомий цей кулеметний ритм. «Наші!» — майнула думка. І ось по схилу з голосним «ура» біжать в атаку чеські та словацькі бійці. Минає небагато часу — і обслуга ворожої гармати майже повністю знищена. Гармату одразу ж розвернули і вдарили з неї по вогневих точках противника, а захоплених у бою двох німецьких «язиків» відправили в штаб.

— Брати, спасибі вам за виручку, за винахідливість і кмітливість, — дякували ми чехословацьким воїнам.

— Ми йдемо з вами з Бузулука, з Волги, — говорили нам солдати з 1-го дивізіону 3-го Чехословацького арtpолку. — Знаємо, що таке бойова взаємовиручка. Спасибі Червоній Армії за науку!

В ніч на 6 жовтня 1944 р. після жорстоких боїв радянські і чехословацькі воїни оволоділи Дуклінським перевалом. За рішенням Чехословацького уряду 6 жовтня оголошено святом — Днем Чехословацької Народної Армії. Ворога було також вибито з Високих і Низьких Татр.

...На узліссі, що прилягає до населених пунктів Левоч і Спішська Нова Вес, зойно визволених від гітлерівців, до нас, розвідників, підійшов старий словак з хлопчиком і дівчинкою. Він міцно тиснув нам руки, обіймав, а потім лагідно заговорив: «Браття-солдати з країни Леніна, ми чули, як стріляють ваші гармати, бачили ваші червонозорі літаки. Ми раді, що бачимо вас — визволителів і хочемо швидше визволити нашу країну від фашизму». Потім старий показав рукою в бік села і повів нас туди. Ми зайшли в одну з хат і побачили жахливу картину: на долівці була калюжа крові, валялися віршовки, залізні пруття, пасма жіночого волосся. Серед кімнати на бантині висіли спотворені чоловічий і жіночий трупи... Наші серця стиснулись від болю і кожний думав: «Поки живі — битимемо фашистів до цілковитого їх розгрому, помстимося за невинно пролиті сльози і кров».

— Це, — тихо пояснив старий, — чоловік і жінка. Так німецькі окупанти розправляються з нами за зв'язок з партизанами.

Потім ми спустились у балку і зайшли в сарай. Там знаходилося кілька врятованих селянами поранених радянських і чехословацьких солдатів, за якими дбайливо доглядали літня жінка і двоє дівчат. Ми були надзвичайно раді цій зустрічі, довго говорили. Потім я сказав, що переховувати поранених — це ж дуже небезпечно, якщо фашисти дізнаються — повісять.

— Ми дома, — відповіла одна з дівчат, глянувши на мене повними смутку чорними очима. — Не боїмося ми їх. Нехай краще ворог боїться і тремтить.

Дозорці доповіли, що за пагорбами, в двох кілометрах від лісу, на дорозі стоять три ворожі танки і бронемашина. Очевидно, противник зупинився на привал. Скориставшись порадою старого словака, ми

швидко пересікли балку, непомітно зайшли в тил гітлерівцям і стали спостерігати. Так і було: на дорозі стояли машини, підводи, мотоцикли, чувся брязкіт казанків — німці вечеряли. Їх була майже рота. Ми доповіли про це командирю передового загону і через деякий час за сигналом зеленої ракети вдарили з трьох боків по фашистах.

З-за куцв показався легкий німецький танк і став розвертати гармату. Наш танкіст Усков, не роздумуючи, дав газ і кинув свою машину на таран. На повному ході він врзався в правий борт ворожого танка і вивів його з ладу. Серед фашистів зчинилася страшенна метушня. В результаті несподіваного удару більшість гітлерівців була знищена, решта в паніці кинулася врзтіч. Наші бійці висадили в повітря два німецькі танки і захопили бронетранспортер. Заштовхавши туди взятого в полон фашистського офіцера, ми доставили його в штаб.

...Другу добу не стихав бій за опорні пункти перед містечком Глучин. Розвідувальні дозори, обминаючи зогнища опору, почали проникати в глибокого ворожого тилу. Ми стали свідками жахливих злочинів, що їх чинили гітлерівці.

На поляну, де були замасковані німецькі танки, до присадкуватої будівлі підїхав мотоцикліст, а за ним — покритий шляховим пилом «оппель-адмірал», з якого вийшов високий худий офіцер з рицарським хрестом на грудях, у касці. До нього підбіг низенький пухлявий гітлерівець з чорними вусиками під гострим носом, браво підкинув руку у фашистському вітанні і фанатично вигукнув: «Хайль Гітлер!» Гість відповів таким самим жестом. Незабаром сюди ж пригнали чотирьох радянських солдатів і двох чоловік у цивільному одягу. Вони були поранені, жорстоко побиті і ледве трималися на ногах.

Брязкаючи гусеницями, з-за горба виповз танк-вогнемет з павучою свастикою на борту і зупинився напроти полонених. В цей час офіцер відійшов від автомобіля, підняв руку і крикнув «Фойер!» Танк зарезів і зрушив з місця. Полонені, міцно взявшись за руки, сміливо пішли йому назустріч. Зробили крок, другий... «Слава Червоній Армії!» — вигукнули вони, і танк майже впритул вистрілив. Тієї ж хвилини зловісний струмись чорного диму і вогню, випущеного з танка, поглинув приречених.

Хто ці герої? Ми не знаємо. Їх подвиг особливоий, безіменний, здійснений наодинці з совістю. Хай не завдали вони ворогові матеріальних втрат, не знищили його живої сили чи техніки, їх подвиг — могутня зброя, що розстрілювала віру ворога у свою зверхність над іншими людьми, зривала плани противника, наближала день Перемоги.

...Міста Зорау і Лослау були визволені завдяки спільній атаці нашої піхоти і танкістів 1-ї Чехословацької танкової бригади, якою командував майор В. Янко. Пригадується один з епізодів цього бою. Гітлерівська піхста, підтримувана танками і літаками, знову й знову намагається захопити висоту, яку ми займаємо. Ось уже третя атака ворога. І саме в цей момент з особливою силою виявилися майстерність і злагоженість дій чехословацьких танкових екіпажів. Влучним вогнем вони підбили чотири фашистські танки, знищили дві самохідки, підпалили п'ять бронемашин з піхотою ворога. Гітлерівці лютували, але не могли стримати наступального пориву радянських і чехословацьких воїнів.

Одного разу на КП командуючого 38-ї армії генерал-полковника К. С. Москаленка прибули члени уряду Чехословацької республіки К. Готвальд, З. Фірлінгер, Л. Свобода. Вони розмовляли з нашими солдатами, захоплювалися їх безмежним героїзмом, стійкістю, бойовою майстерністю, високо оцінювали дружбу радянських і чехословацьких воїнів, які боролися проти спільного ворога. Такі зустрічі запам'ятовуються надовго, а можливо й на все життя.

...У розпалі підготовки до нових боїв велику партійно-політичну роботу серед командирів, політпрацівників і солдатів проводили такі відомі політпрацівники фронту і армій, як Л. І. Брежнев, О. О. Єпішев, М. М. Пронін, К. В. Крайнюков, М. С. Дьомін та інші.

В короткі хвилини затишшя агітатори випускали «блискавки», «бойові листки», «листки-заклики». Велике значення для піднесення бойового духу наших бійців мали партійні та комсомольські збори. На одних з таких зборів слідом за комсоргом молодшим сержантом М. Поповим слово взяв сибіряк Г. Москальов. «Буду битися за Батьківщину, за рідну партію і радянський народ, за бойових друзів, що загинули в бою, до останнього удару серця», — сказав він.

Про приклад комсомольця в бою, про взаємовиручку радянських і чехословацьких воїнів під час виконання бойових завдань говорили К. Ніколаєв, С. Зотов, П. Нестеренко. Комсомольські збори постановили: «Завжди бути попереду, знищувати більше ворогів, а якщо треба буде, то життя своє віддати якнайдорожче».

І от ми знову в бою. Ледве заяснів світанок, на фашистів обрушився могутній шквал вибухів артилерійських снарядів і «катюш». Як тільки наша артилерія перенесла вогонь у глибину оборони ворога, в бій пішли танки, за ними піхота.

Раптом з переліска вдарив німецький кулемет. Солдати залягли. «Невже зірветься атака?» — подумав комсорг Попов. На війні завжди важко, та чи не найважче — піднятися в атаку. Поблизу почали рватися міни. Застогнали поранені. І тоді крізь тріскотню ворожого кулемета бійці почули дзвінкий голос свого комсорга. «В атаку! За мною! Ура-а!» — крикнув він і першим кинувся вперед. Його приклад наслідували всі бійці. Вони увірвалися в окопи ворога. Незабаром дзот противника припинив вогонь. В цьому бою Попова було поранено, але він разом із солдатами свого підрозділу продовжував наступати. Приклад комсорга запалював бійців.

Наші частини визволили Вржесін, потім Гать, Забелькау. Невдовзі ми здобули Козміце, Шільгержовіце, Богумен. Були придушені такі вогнища опору ворога, як Фрідштат, Сирін, Блющув, Камень.

Ворог зазнавав величезних втрат, але раз у раз організовував численні контратаки. В розпалі бою 29 квітня 1945 р., під час форсування р. Одри, був смертельно поранений і незабаром помер відважний командир 72-ї окремої стрілецької бригади полковник І. П. Амвросов із 126-го гірськострілецького корпусу генерала В. М. Соловйова, який, взаємодіючи з 101-м стрілецьким корпусом і 1-ю гвардійською армією, наступав на Оставу. Посмертно І. П. Амвросову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Ворог чинив шалений опір. Кожний метр на шляху до Острави доводилося долати з боєм. Наша розвідка захопила «язика». Ним виявився німецький офіцер однієї з піхотних дивізій, який раніше служив у полку СС «Адольф Гітлер». «Кожний німецький солдат, — заявив він на допиті, — мусить бути впевнений, що генерал Шернер зробить усе, щоб розбити росіян у Чехії і Моравії. Відстояти Оставу — означає врятувати Німеччину. Але я побачив, як горять наші «тигри», «пантери» і «фердінанди», а «чудо-зброї», про яку нам стільки твердили, — все немає. Лише тепер я зрозумів: росіяни розчавлять нас. Це катастрофа». Есесівець нервово зриває з рукавів фашистські нашивки і злсно кидає їх у вогонь. Запобігаючи перед нами, німець прошепотів: «Гітлер капут!» Куди й поділася колишня прусська муштра, пихатість і чваньковитість! Внутрішньо зім'ятого і спустошеного гітлерівця хвилює лише одне — врятувати своє життя.

Вночі на КП батальйону розвідники доставили перебіжчика — онімеченого поляка, який перебрався через Одру з Острави. З жахом він розповідав нам про те, що в місті не припиняються масові облави, розстріли, у багатьох місцях висять трупи з табличками «партизан» і «комуніст». Знущання, муки, смерть — так починався і так закінчується «новый порядок» фашистів.

— Хіба вони люди?... — Продовжує розповідь перебіжчик. — Звірі. Пораненому червоноармійцю, якого доставили в штаб німецького полку армійського угруповання «Хейнріці», яке тримало оборону Моравсько-Остравського району, не було подано ніякої медичної допомоги. Навпаки, зірвавши пов'язку, його піддали жорстоким катуванням. Солдат мужньо мовчав. Тоді есесівський офіцер кинув: «Розстріляти!».

Попереду Острава — місто вугілля і сталі. До нього — рукою подати, лічені кілометри. Та для нас вони були найважчими. Німці часто переходили у контратаку. Дві доби, вдень і вночі, вели наші війська бій на підступах до міста.

Чергова контратака ворога відбита. Запанувала тиша, але вона була тривожною і короткочасною. Невдовзі повітря знову сповнилося виттям мін і розривами снарядів. Злетіли вгору колоди й дерен із покрівель бліндажів і перекриттів траншей. Почулося далеке гудіння моторів. На бриючому польоті з'явилися «мессери» і відкрили кулеметний вогонь.

— Повітря! Лягай!

Здригнулося ніжне листя білих берізок. Вдарили наші зенітки. Вони все б'ють і б'ють... Аж ось ворожі літаки зникли. На лівому фланзі з диму і туману, що окутав околиці, виринули німецькі танки з десантниками.

— Підпустити їх ближче! — залунали вигуки.

Танки майже поруч. З них зіскочили автоматники, загелготіли, мов гуси: «Рус, здафайся, капут!»

— Іч, гадюка, чого захотів! — і автоматна черга наповал скошує гітлерівця.

Напруження бою зростає з кожною хвилиною. Патронів малувато, а німці все ближче. Спітнілі обличчя бійців почорніли від диму і кіптяви, але очі їх горять рішучістю стримати натиск.

Відкрили вогонь наші гармати. Ворожий танк підбито. Ще два постріли: німецька громада огорнулася димом, але й наша гармата злетіла в повітря.

Німці, немов очманілі, ідуть в атаку на повний зріст. Ідуть, немов на параді, карбуючи крок, і стріляють з автоматів. Офіцер у пенсне вигукує команди. Гітлерівці майже поруч, вони прискорюють крок.

— Ні, «психічною» нас не візьмеш, — сказав командир відділення. І ось, коли німці були метрів за сто, пролунала його команда: «По фашистах! Вогонь! Бий негідників!» Застрочили автомати і кулемети.

— Одержуйте, гади фріци! — кричав, тиснувши на спусковий гачок ручного кулемета, командир відділення.

— Гранати! — вигукнув хтось, і в той же час ця зброя, яку солдати образно називали «кишеньковою артилерією», пішла в хід. Серед німців почулися вигуки жаху, прокляття. І ось над нашими рядами пронеслась команда: «В атаку!» Всі як один кинулися на фашистів.

Разом з автоматниками-піхотинцями були й моряки — курсанти з навчального загону Північного флоту, які незадовго перед тим прибули до нас у полк. Жах і паніку наводила на німців навіть сама форма моряків. Серед гітлерівців то тут, то там чулося: «Матрозен, шварцен тоді!» *

* Моряки! Чорна смерть! (нім.)

З вигуками «полундра!» матроси лавою кинулися в атаку, змітаючи ворога. Падають бойові друзі, а інші, палаючи помстою, продовжують йти вперед. Ось біжать Маслов, Дружинін, Риженок, Малиновський. Від їх влучних пострілів падають солдати противника.

— Вперед! За Батьківщину! — закричав Сергій Малиновський і, ведучи вогонь на ходу, стрибнув через окоп. В цей час ворожий автоматик дав по ньому чергу. Але Сергій не впав. Він лише відчув удар в груди і продовжував бігти вперед. Фашист не промахнувся, стріляючи в Малиновського. Життя нашому бійцеві врятував стальний панцир, якого він носив. Гітлерівець, очевидно, розгубився, що радянських солдатів, мовляв, і кулі не беруть, дав ще чергу, потім кинув автомат і підняв руки.

А над полем гриміло могутнє «ура!» То наші бійці йшли в атаку. Попереду них рухалися танки, самохідки. Уривчасто рвалися міни майже в ланцюгу атакуючих. Хтось надсадно кричав: «Сержанта Кучеренка вбито, Усольцева поранено! Швидше сюди медсестру!» Вихори землі і гарячого повітря оглушали. За два кроки нічого не можна було почути. Змішалось усе: вогонь і залізо, земля і небо...

Вранці 30 квітня наші частини і чехословацькі танкісти зав'язали бій на околиці Острави. З північного і південного заходу в місто увірвалися воїни 126-го легкого гірськострілецького і 101-го корпусів, з півночі — частини 1-ї гвардійської армії.

У місті зчинилася неймовірна метушня. Ворог чіплявся за кожний будинок, вулицю, сквер. Переборюючи завали, знищуючи «фаустників», змітаючи все на своєму шляху, танкісти і піхотинці все далі й далі заглиблювалися в місто, очищаючи від ворога будинки за будинком, вулицю за вулицею.

В цей же час лівофлангова 18-та армія, взаємодіючи з частинами фронту та підрозділами 1-го Чехословацького армійського корпусу, оволоділа містами Лінтовський Мікулаш, Ружомберок, зав'язала бої за важливий залізничний вузол у Західних Карпатах — місто Жіліна.

В Оставі не стихає бій, а робітники, шахтарі, службовці — чоловіки і жінки — читають листівки, скинуті з літаків 1-го Чехословацького армійського корпусу. В них містився заклик до населення не допускати знищення гітлерівцями заводів, шахт, домен, фабрик — зберегти їх для народу. Жителі міста подавали нам всіяку допомогу. Разом з радянськими бійцями у вуличних боях брали участь молоді хлопці та дівчата, оперезані кулеметними стрічками, з червоними зірочками на пілотах. Це — партизани, які недавно спустилися з гір.

На одній з вулиць, щойно зайнятій нашими солдатами і чехословацькими танкістами, до бійців підбігли два хлопчики й дівчинка. Наперобій заговорили: «Там, у підвалі, де магазин, — німці». Худими рученятами діти показували на високу будівлю з вивіскою «Нур фюр дейче» («Тільки для німців»).

— Зараз ми їм всіялемо перцю! — відповіли танкісти. Через декілька хвилин німці, а було їх близько сорока чоловік, піднявши руки, повільно виходили з підвалу на вулицю. «Гуд русіш! Гітлер капут!» — скрушно повторювали вони.

Недалеко від сквера, в якому стояли розбиті німецькі гармата і танк, наші солдати зібрали десятків зо три полонених і, як це іноді водилося, частували їх тютюном. Німці закурили, стали посміхатися, чхати від тютюну, час від часу повторюючи своє «Гітлер капут». Підвели ще кількох чоловік. Один з них — високий, товстий. На пряжці пояса, яким він був підперезаний, зображено орла, що розправив крила, а кігтями вправився у фашистську свастику. Над орлом напис — «З нами бог». На

рукаві френча — есесівська емблема. Несподівано есесівець вихопив з купи покиданої на землю зброї автомат, стрибнув убік і дав чергу по своїх. Коли фашиста «втихомирили», з'ясувалося, що він був вигодованцем «гітлерюгенду». Геббельсівська пропаганда вбила в ньому все живе, людське.

У другій половині дня розгорілися бої в районі міської ратуші. Ми їхали дорогою, що вела до мосту через річку Остравицю. Раптом з підвалу вдарив фаустпатрон, загримів вибух, і наш бронетранспортер, що рухався попереду, хитнувся і задимів. Механік одного з танків круто розвернув свою машину, а баштовий одразу відкрив вогонь з гармати по підвалу. Жоден фашист не врятувався від розплати.

Разом з автоматниками і піхотинцями в перших рядах атакуючих були сапери, які залишали після себе автографи життя — «Мін немає!» За ними рухалися машини, котилися на причепах гармати, перебігали зв'язківці і посильні. Яка потрібна була витримка і сміливість, щоб наступати по відкритій вулиці, що наскрізь прострілювалася! Які це були хвилини! Кожна з них могла виявитися для нас останньою.

Німці чинили опір з люттю приречених. Потрібно було обов'язково врятувати міст через Остравицю. Під прикриттям туману наші солдати в різних місцях проникли до річки, яка розділяла старовинну Остраву на дві частини. Береги Остравиці високі, круті, вислані камінням. Однак піхотинці почали форсувати водну перепону. З берега застрочив кулемет, заговорили міномети і гармати ворога. Ми не можемо відповісти вогнем з важких гармат, щоб не пошкодити пам'яток архітектури старовинного міста.

Непроглядна стіна пилу і диму висіла в повітрі. Бойові і штурмові групи кинулися до високої будови, туди, де в молочній димці туману виднівся дивовижної краси ажурний металічний міст через Остраву. Яка радість, фашисти ще не висадили його в повітря. Але небезпека, що вони зроблять це з хвилини на хвилину, ще не минула. Автоматники і розвідники, ведучи бій, повільно просуваються вперед. Їм допомагають танкісти і сапери. В цей напружений момент чеський юнак Мілош Сікора випередив усіх і ціною свого життя врятував міст від вибуху. Першим до мосту прорвався танк «051», екіпаж якого очолював офіцер М. Івасюк з 1-ї Чехословацької танкової бригади. В наші дні в одному з найкращих куточків Острави цей танк, встановлений на п'єдесталі, символізує перемогу над фашизмом, дружбу і братерство радянського і чехословацького народів у роки війни і мирного будівництва. За танком «051» вперед пішли ще три «тридцятьчетвірки» і самохідка. По виходу з мосту один наш танк було підбито, інші швидко мчались вперед, громлячи ворога вже в Сілезькій Оставі.

Назавжди залишаться в пам'яті учасників тих подій безмежна хоробрість і самовідданість воїнів взводу розвідників, яким я командував, з 1-го батальйону 72-ї окремої стрілецької бригади 126-го легкого гірськострілецького корпусу.

Особливо стійкість виявили вони в бою за міст через річку Остравицю. Розвідник взводу Яша Риженок — уродженець містечка Овчинець Суразького району Брянської області — одним з перших вибіг на міст і кинувся вперед, ведучи на ходу вогонь. Упав один фашист, другий, скорчився третій... Інші подалися назад, залишаючи міст.

— Хенде хох! — крикнув Риженок, але німці не здалися. Відстрілюючись, вони відходили до окопів, саду і будинків. За Риженком бігли розвідники Ф. Крилов, М. Попов, Ф. Дружинін, Д. Ніколаєв.

— Давай, хлопці, за мною! — гукнув Яша і побіг далі, однак посеред мосту спіткнувся і впав поранений. Його друзі залягли і відкрили

вогонь. В цей критичний момент Я. Риженок, незважаючи на небезпеку, піднявся на весь зріст і з вигуком «Ура! За Батьківщину!» кинувся на ворога.

— Куди ти, Яшо? Ти ж поранений! — крикнув йому Ф. Крилов. Але командир відділення, комуніст єфрейтор Риженок продовжував бігти вперед і вести за собою інших. Падають поранені Ф. Крилов, Д. Ніколаєв, а Риженок, перебігши міст, почав окопуватися поблизу дороги...

В цей час у небі, над мостом, з'явився «юнкерс». Назустріч йому рвонувся наш червонозоряний винищувач і дав чергу. За «юнкерсом» потягнувся довжелезний чорний хвіст, полум'я лизнуло фюзеляж німецького літака, пролунав страшенної сили вибух. Не можна не згадати, що саме в боях за Оставу легендарний подвиг капітана М. Ф. Гастелло повторили молодший лейтенант комуніст Анатолій Григорович Сомов, який спрямував свій палаючий штурмовик на скупчення живої сили і техніки ворога, та чехословацький пілот Ярослав Гуцман.

Та продовжимо розповідь про бій, що розгорівся на виході з мосту. Не встиг Я. Риженок окопатись, як почулися вигуки: «Танки! Танки!» Поранений Я. Риженок знайшов у собі сили і, приготувавши протитанкову гранату, поповз назустріч ворожій машині. Улучивши момент, він жбурнув гранату. Пролунав вибух. Танк загорівся, але другий круто розвернувся і поїхав прямо на сміливця. Я. Риженок дістав свою останню гранату. Приготувався. Ось танк майже поруч. Яша піднявся і що було сили кинув, навіть не кинув, а скоріше, штовхнув гранату. Хвиля вибуху завалила його і засипала землею. Танк зупинився, а потім, розм'якуючи перебиту гусеницю, поїхав по колу і наїхав на хороброго бійця, що стікав кров'ю. До Яші кинулися розвідники з 3-го батальйону К. Демченко, Л. Тихонов, П. Соловйов і М. Железнов, та було пізно. Незабаром серце Я. Риженка перестало битись. «Жаль, не дожив до перемоги», — були його останні слова. У кишені відважного воїна друзі знайшли закривавлене фото його дочки Тамари і листа. «Дорогі мамо і тату! — писав Я. Риженок. — Для нас настала переможна весна. Ворог огризається. Ми не даємо йому спокою ні вдень, ні вночі. Хочеться швидше його розбити і повернутись додому. Де дружина і моя радість — донька Тамара? Чому вони не пишуть мені? Я став комуністом. Це для мене — найвища честь. Я, як і всі інші, в бою, в усьому, завжди попереду. Інакше не можна. Адже я син Батьківщини».

...Пліч-о-пліч з радянськими бійцями героїчно воювали офіцери-танкісти з Чехословацької бригади, зокрема командири рот Андрій Ондик та Еміль Цілу. У вуличних боях з ворогом відзначилися чеські і словацькі патріоти Франтішек Долежал, Карел Земан, брати Ярослав, Петр і Франтішек Гозда.

Кому не відомий подвиг чеського селянина Яна Прохазки та його сестри Емілії Прохазкової, які, ризикуючи життям, допомагали врятуватися бійцям, що втекли з фашистського полону. Разом з нашими відважними дівчатами-санітарками чехи і словаки Василь Голянич, Йосиф Барс, Михайло Кризина виносили з поля бою поранених радянських і чехословацьких солдатів. Високий патріотизм виявив і фельдшер Ф. Глінка, словак за національністю, який організував госпіталь, де лікувались і діставали медичну допомогу воїни діючих частин.

...Бої на території Чехословаччини тривали. Велике значення для нас мало взяття міста Оломоуц, яке, по суті, було воротами до столиці Чехословаччини Праги. В бою за це місто, як і в інших битвах Великої Вітчизняної, кожний солдат був героєм. Росіяни і чехи, українці і словаки, білоруси, грузини, казахи, литовці, узбеки — воїни всіх національностей показували чудеса хоробрості, самовідданості. Вони не думали

про себе, не шкодували своїх сил і навіть життя для перемоги над ворогом. На кожному кроці підстерігала смерть. Нещадною вона була й наприкінці війни. Ніхто не хотів умирати. Але у війни свої жорстокі закони. В останніх її боях, у травневі дні 1945-го, смертю героя загинули М. Сидоров, Г. Рожка, навідник гармати чех К. Штефан, зарядник словак В. Дацік. Тяжкі поранення дістали автоматники М. Шамхалов, П. Свірін. Було поранено й мене.

...Запам'яталося на все життя. На окраїнах міст і сіл, які нам випало щастя визволяти, ще рвуться снаряди, не вщухає автоматна та кулеметна стрілянина, а в центрі, де бій уже стих, люди виходять з будинків і підвалів, радісно вітають своїх визволителів. Діти підносять нам букети ароматного бузку, яскравих тюльпанів. Солдати підхоплюють хлопчиків і дівчаток на руки, притискають їх до грудей, дарують зірочки. З балконів і вікон будинків звішуються до бруківки триколірні чехословацькі та червоні радянські прапори.

Лунають пісні, музика, цвітуть радісні посмішки. Чуються слова привіту і радощів: «Наздар!», «Ать жиє Руда Армада!» На вулицях і площах стихійно виникають мітинги дружби. Так було в містах Лісковець, Острава, Пршивозе, в Маріанських горах.

На металургійному заводі у м. Вітковіце молода вчителька з пасмом сивого волосся піднялася на наш бронетранспортер і, ледве стримуючи хвилювання, із сльозами радощів на очах прочитала вірші відомого чеського поета Сватоплука Чеха:

С востока свежести волна
Идет в наш мир от бури той, —
Свободу и для нас она
Рождает в муках под грозой.

Такі зустрічі з населенням були для радянських і чехословацьких воїнів найвищою нагородою за мужність і героїзм, виявлені ними в боях з фашизмом.

Ніколи не забути мені тих далеких днів. На місцях, де гриміли бої, де лилась кров радянських і чехословацьких бійців, височать величні пам'ятники, обеліски, монументи, біля підніжжя яких як данина світлій пам'яті героїв горить вічний вогонь, пломеніють квіти.

Сьогодні наші народи, в єдиній сім'ї з іншими народами країн соціалістичної співдружності, будують мирне, щасливе життя. Будують разом, як брати.

На закінчення своїх спогадів мені хочеться повторити відомі слова видатного чехословацького письменника, патріота-інтернаціоналіста Юліуса Фучіка, дещо перефразувавши їх: «Люди, будьте пильні, беріть нашу перемогу!»

Наш календар

ГЕНЕРАЛ АРМІЇ М. Ф. ВАТУТІН
(До 75-річчя з дня народження)

тіна — більшовика, видатного полководця. М. Ф. Ватутін народився 16 грудня 1901 р. у с. Чепухіно (нині Курської області) в родині селянина. В сім'ї, крім нього, було ще чотири сини і чотири дочки.

Після успішного закінчення початкової школи, завдяки енергійним діям з боку сільського вчителя й за рахунок невеликої стипендії, виділеної земством, Миколу було влаштовано до комерційного училища в м. Уразово. Але після чотирьох років навчання виплату стипендії припинили й він, перервавши навчання, повернувся до рідного села.

Великий Жовтень ознаменував корінний перелом у житті народів Росії. Як і мільйони селян, сім'я Ватутіних одержала землю, свободу, стала господарем своєї долі. Однак громадянська війна, що почалася, принесла нові суворі випробування.

Микола Ватутін вступив до лав Червоної Армії, коли йому ще не виповнилося 19 років. У жовтні 1920 р. він вже брав участь в боях проти махновців, показавши себе сміливим і винахідливим бійцем. У 1921 р. вступив до лав РКП(б) й навіки зв'язав своє життя з ленінською партією. Молодий комуніст займався громадською роботою, глибоко вивчав марксистсько-ленінську теорію, прагнув на ділі бути активним політичним бійцем партії.

Майже за чверть віку М. Ф. Ватутін пройшов славний шлях від рядового бійця до командуючого фронтом. На протязі цього часу він командував взводом, ротой, був помічником начальника відділу штабу дивізії, працював у штабі Північно-Кавказького військового округу. Як здібного і досвідченого офіцера його призначили начальником штабу гірськострільської дивізії¹.

Безустанно удосконалюючи свої знання, Микола Федорович закінчив Київську вищу об'єднану військову школу, потім курси удосконалення, військову академію ім. М. В. Фрунзе і Академію Генерального штабу. Маючи великий практичний досвід й обширну теоретичну та практичну підготовку, М. Ф. Ватутін вступив на посаду заступника начальника, а наприкінці 1938 р.— начальника штабу Київського особливого військового округу². Службова діяльність і ділові якості Миколи Федоровича на той час атестувалися дуже високо: «...різномірно розвинутий, з великим кругозором, чуждо працював по керівництву відділами штабу, проявив велику оперативність і здібність керувати військовими з'єднаннями.

...Під час визволення єдинокровних братів-українців Західної України з-під гніту польських панів, капіталістів виявив здібності... і вміння керувати великою операцією»³.

За високу теоретичну підготовку М. Ф. Ватутін призначався начальником Оперативного управління, а в 1940 р.— першим заступником начальника Генштабу РСЧА. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, який на той час був начальником Генерального штабу Робітничо-Селянської Червоної Армії, підкреслював, що генерал М. Ф. Ватутін відзначався виключною працездатністю й широтою стратегічного мислення⁴.

Найповніше і найяскравіше полководницький талант М. Ф. Ватутіна розкрився під час Великої Вітчизняної війни. У роки суворих випробувань Микола Федорович займав відповідальні посади начальника штабу Північно-Західного фронту, командуючого військами Південно-Західного, Воронежського і 1-го Українського фронтів.

У виключно складній і важкій обстановці М. Ф. Ватутін керував бойовими діями радянських військ в 1941 р. Будучи начальником штабу Північно-Західного фронту, він провів величезну роботу по організації управління військами, брав активну участь в обороні Новгорода, де безпосередньо очолював оперативну групу наших військ.

¹ Полководцы и военачальники Великой Отечественной, М., 1971, стор. 44.

² Большая советская энциклопедия, т. 4, М., 1971, стор. 336.

³ Полководцы и военачальники Великой Отечественной, стор. 45.

⁴ Див. Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, т. 2, изд. 2, М., 1974, стор. 274.

Коли фашистські полчища почали свій літній наступ до Дону і Волги, М. Ф. Ватутін, як представник Ставки, на початку липня 1942 р. виїжджав на Брянський фронт. Влітку 1942 р. його було призначено командуючим Воронежським фронтом⁵, а в жовтні того ж року одержав нове відповідальне призначення — командуючого Південно-Західним фронтом, перед яким ставилося головне завдання в Сталінградській битві — «завдати відчутного удару по флангу сталінградського угруповання ворога, вийти йому в тил і відіграти вирішальну роль в його оточенні»⁶.

Враховуючи той факт, що успіх майбутнього під Сталінградом удару по ворогу мав вирішити весь хід зимової кампанії, а тому набував не тільки військового, а й важливого політичного значення, Політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставка ВГК визнали за необхідне «вважати... операцію в районі Сталінграда головним заходом до кінця 1942 року на всьому радянсько-німецькому фронті, сконцентрувавши на ньому головну увагу й зусилля партії, уряду, всього радянського народу»⁷.

Важко перелічити всі військові операції, в яких брав участь і якими керував молодий і талановитий генерал Ватутін — надзвичайно скромна людина, що менш за все мріяла про славу, а чесно і самовіддано виконувала свій військовий обов'язок. Микола Федорович вмів глибоко і ясно аналізувати події війни, обстановку на фронті, що склалася, завжди вдумливо підходив до аналізу фактів, знав сильні й слабкі сторони ворога. М. Ф. Ватутіна поважали підлеглі, з його думкою рахувалися у Генштабі й в Ставці. Водночас він самокритично оцінював свою діяльність, робив правдиві висновки на майбутнє.

У жовтні 1943 р. перед 1-им Українським фронтом, яким командував М. Ф. Ватутін, було поставлене відповідальне і важке завдання — розгромити угруповання ворога, що протистояло, й визволити від гітлерівців столицю Радянської України. На той час війська фронту захопили два плацдарми: Букринський (південніше Києва) і Лютезький (північніше Києва)⁸. Проте оволодіти містом ударом з Букринського плацдарму нашим військом не вдалося⁹.

У двадцятих числах жовтня 1943 р. на засіданні Військради М. Ф. Ватутін коротко, але детально охарактеризував причини невдач й запропонував відмовитися від Букрина, а завдати по ворогу удару з Лютезького плацдарму. Ставка підтримала цю пропозицію й наказала перегрупувати війська 1-го Українського фронту, зміцнити праве його крило, щоб створити на Лютезькому плацдармі перевагу в живій силі та техніці. Для цього з Букринського плацдарму в район північніше Києва передислокувалася 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка, яка мала спільно діяти з 1-им гвардійським кавалерійським корпусом генерала В. К. Баранова¹⁰. Всю відповідальність за своєчасне і приховане перегрупування військ на Лютезькому плацдармі командуючий фронт покладав на свого заступника генерал-полковника А. А. Гречка. На підготовку операції давалося 7—8 діб.

Приховане перегрупування величезної маси військ в основному пройшло успішно. Націстському командуванню не зразу вдалося дізнатися про його головну мету. Про це, зокрема, свідчить той факт, що 3-я гвардійська танкова армія вже сконцентрувалася під Лютезжем, а гітлерівці все ще вважали Букринський плацдарм найнебезпечнішим¹¹.

Виконуючи директиву Ставки, М. Ф. Ватутін, за рахунок послаблення другорядних ділянок фронту, створив на Лютезькому плацдармі значну перевагу над ворогом у живій силі та техніці. Першими в наступ перейшли частини і з'єднання, що були розташовані на Букринському плацдармі. Після того як німці прийняли цей штурм наших бійців і командирів за напрямок головного удару, в хід були пущені війська з Лютезького плацдарму¹².

3 листопада 1943 р. почалася битва за визволення столиці Радянської України. Головна роль у прориві оборони фашистів відводилася військам 38-ї армії під командуванням генерал-полковника К. С. Москаленка. Діючи на головному напрямку, частини і з'єднання цієї армії прорвали сильно укріплену оборону ворога й з важкими боями почали проруватися вперед. 4 листопада гвардійці-танкісти 3-ї танкової армії оволоділи населеним пунктом Берковець, а до ранку 5 листопада повністю перерізали шосе Київ — Житомир¹³. Розвернувшись в лінію, включивши яскраве освітлен-

⁵ История второй мировой войны 1939—1945, т. 5, М., 1976, стор. 249.

⁶ Там же, стор. 28.

⁷ Цит. за: Сталинградская эпопея, М., 1968, стор. 83.

⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, М., 1961, стор. 331.

⁹ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, К., 1975, стор. 33.

¹⁰ Там же, стор. 33.

¹¹ П. Рибалко. Танки на Днепре, М., 1945, стор. 58—59.

¹² Архів МО РСР, ф. 417, оп. 8673, спр. 12, арк. 91.

¹³ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, стор. 33.

ня фар та звукові сигнали, грізні бойові машини стрімким маршем у нічний час взяли курс на Київ. Гітлерівці в паніці почали відступати. Особливо жорстокі бої розгорнулися в районі Пущі-Водиці, на західній окраїні Києва, а потім і в центрі міста, де першими зав'язали бій танкісти 5-го гвардійського танкового корпусу генерала А. Г. Кравченка. Однією з перших на Хрещатик прорвалася танкова розвідка, яку вів гвардії старшина Н. М. Шолуденко¹⁴.

До 4 години ранку 6 листопада 1943 р. керовані М. Ф. Ватутіним війська повністю оволоділи Києвом — великим промисловим центром і найважливішим стратегічним вузлом оборони німців на правому березі Дніпра¹⁵.

У битві за Дніпро і під час визволення інших районів республіки ще яскравіше проявився народний характер Великої Вітчизняної війни. Комуністична партія об'єднала всі зусилля радянського народу і його воїнів. У ворожому тилу активізували свої дії відважні партизани і герої більшовицького підпілля. Партизанська війна велася всюди: у містах і населених пунктах, на залізничних вузлах і станціях, в лісах і на степній місцевості¹⁶. Разом з армійськими підрозділами у форсуванні Дніпра брали участь 11 партизанських з'єднань загальною чисельністю 17 тис. чол.¹⁷ З початком наступальних дій наших військ на Правобережній Україні згідно з вказівкою ЦК КП(б)У до лютого 1944 р. у західні області передислокувалися ще 15 великих партизанських формувань (18 154 чол.)¹⁸.

До кінця грудня 1943 р. війська 1-го Українського фронту створили великий стратегічний плацдарм до 400 км по фронту і до 150 км в його глибину. З'явилися реальні умови для того, щоб завдати по ворогові на Правобережній Україні нових відчутних ударів¹⁹. Грандіозний наступ чотирьох Українських фронтів, який почався наприкінці грудня 1943 р. й продовжувався до середини травня 1944 р., сприяв визволенню не тільки всієї Правобережної України і Криму, а й перенесенням бойових дій на ряді ділянок фронту за межі Батьківщини²⁰.

Очолюючи війська 1-го Українського фронту, М. Ф. Ватутін знаходився безпосередньо в з'єднаннях та арміях. 29 лютого 1944 р. він з групою генералів і офіцерів виїхав до штабу 13-ї армії, яка перебувала на той час у м. Ровно. З'ясувавши там обстановку і поставивши нові завдання перед її керівним складом, Микола Федорович з офіцерами, що його супроводжували, направився до м. Славути, де перебувала 60-а армія генерала І. Д. Черняховського. На околиці с. Мілятин вони потрапили на банду бандерівців. Під час перестрілки М. Ф. Ватутіна було тяжко поранено. Лікарі військового госпіталю в Києві зробили йому операцію²¹. Проте в ніч на 15 квітня 1944 р. він помер. Миколі Федоровичу було всього лише 42 роки. «В особі товариша Ватутіна, — зазначалося в повідомленні ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР і Наркомату Оборони СРСР, — держава втратила одного з найталановитіших молодих полководців, які висунулися в ході Великої Вітчизняної війни»²².

За заслуги перед Радянською державою генерал армії М. Ф. Ватутін був нагороджений орденами Леніна, Бойового Червоного Прапора, Суворова I-го ступеня, Кутузова I ступеня. В день 20-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною уряд СРСР удостоїв його посмертно званням Героя Радянського Союзу.

На знак пошани і поваги до М. Ф. Ватутіна у Києві над Дніпром йому споруджено величний пам'ятник, на якому красується напис: «Генералові Ватутіну від українського народу». Полководець, одягнений в похідну шинель, нібито спостерігає з дніпровських круч за ходом битви. У пам'ятника завжди багато живих квітів. М. Ф. Ватутін прожив не довге життя, але його ратні подвиги широко відомі не тільки в нашій країні, а й за її межами.

В. М. ПЛАХІН (Київ)

¹⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945, К., 1975, стор. 357.

¹⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 359.

¹⁶ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1976, стор. 221.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 356.

¹⁸ В. А. Замлинский. Коммунисты во главе партизанской борьбы против фашистских захватчиков и их буржуазно-националистических прислужников в западных областях УССР. — Коммунистическая партия — организатор освобождения советской Украины от фашистских захватчиков, стор. 259.

¹⁹ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, стор. 33.

²⁰ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, изд. второе, испр. и дополн., М., 1970, стор. 260.

²¹ Полководцы и военачальники Великой Отечественной, стор. 73.

²² «Правда», 16 квітня 1944 р.

ЧЕРНІГІВСЬКА АРХІВНА КОМІСІЯ
(До 80-річчя з дня заснування)

Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі — ЧАК) була створена першою на Україні восени 1896 р. з метою впорядкування архівної справи в губернії.

В науковому відношенні вона підлягала Петербурзькому археологічному інституту, в адміністративному — місцевому губернатору. Однак вона не мала ні міцної матеріальної бази, ні чіткого правного статусу й існувала лише завдяки ентузіазмові аматорів старовини та епізодичній підтримці з боку земських установ. Увесь штат комісії складався з трьох осіб — керуючого справами, хранителя музею та архіву і сторожа. Одержуючи мізерну платню, вони змушені були підробляти «на стороні». Решта членів ЧАК (їх кількість коливалася в межах 80—130 чол.) працювала на громадських засадах.

Крім суто архівної діяльності, комісія протягом майже чверті століття відігравала ще й роль місцевого історико-краєзнавчого товариства. Її члени займалися археологією, етнографією, історією, виданням історичних документів.

Організаційною формою роботи ЧАК було проведення засідань, на яких обговорювалися поточні питання, заслуховувалися реферати й наукові доповіді. Комісія мала свій друкований орган — «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии»: протягом 1898—1918 рр. вийшли в світ 12 їх випусків. Починаючи з 1909 р., щороку окремими брошурами публікувалися також звіти про виконану роботу.

Працям перших істориків ЧАК бракувало критичного аналізу, узагальнень, хоч вони й цікаві багатим фактичним матеріалом¹. Діяльність комісії привертала увагу радянських дослідників довоєнного періоду — тоді з'явилися статті П. Федоренка, К. Коцюбинської, М. Кибальчича². Окремі аспекти її діяльності дістали висвітлення в працях наших сучасників — вчених Н. Бржостовської, Ю. Шведової, В. Сарбея³. Та загалом це питання є ще не висвітленою сторінкою в історії вітчизняного архівознавства та історичної науки.

Згідно з офіційною точкою зору, ініціатива створення ЧАК належала губернатору Є. Андрієвському⁴. Але П. Федоренко переконливо довів, що насправді її «хрещеним батьком» був відомий український прогресивний історик буржуазно-ліберального напрямку О. М. Лазаревський, який ще на початку 90-х років порушував питання про заснування в Чернігові архівної комісії⁵.

14 листопада 1896 р. відбулося урочисте, з молебнем, відкриття ЧАК. Та невдовзі виявилось, що покладені на неї надії були марними... Є. Андрієвський включив до складу «вченої інституції» представників вищої губернської адміністрації, духовництва, які нічого не хотіли та й не могли робити. Невдало було підібране й керівництво ЧАК. Її перший голова — губернський предводитель дворянства Г. Милорадович, відомий своїми генеалогічними працями, багато часу проводив у роз'їздах. Запрошений ним з Брянська на посаду керуючого справами філолог П. Тиханов був далекий від архівної справи і місцевої історії. Не дивно, отже, що перші п'ять років існування цієї «патріархальної» установи засвідчили її цілковиту непрацездатність. Протягом 1896—1901 рр. відбулося всього 12 засідань, присвячених, головним чином,

¹ П. Добровольский. Отчет о состоянии и деятельности ЧАК до 1903 года.— «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии» (далі — «Труды ЧАК»), вып. 5, отдел I, Чернигов, 1903, стор. 72—98; його ж. Общий обзор деятельности ЧАК за 1905—1908 годы.— «Труды ЧАК», вып. 7, Чернигов, 1908, стор. 106—127 (Приложения); А. Верзилов, П. М. Добровольский (Биографический очерк).— «Труды ЧАК», вып. 8, Чернигов, 1911, стор. 195—204; його ж. Наукове життя в Чернігові в 1914—1924 рр.— «Україна», 1925, кн. 3, стор. 180—183.

² П. Федоренко. Нариси з історії вивчення Чернігівщини.— «Записки Чернігівського наукового товариства», т. I. «Праці історико-краєзнавчої секції», Чернігів, 1931, стор. 29—33; К. Коцюбинська. М. Коцюбинський як член Чернігівської ученої архівної комісії.— «Музей М. Коцюбинського в Чернігові. Збірник перший. До 75-річчя з дня народження М. Коцюбинського», Чернігів, 1939, стор. 39—42; М. Кибальчич. М. М. Коцюбинський в архівній комісії.— «Радянське літературознавство. Наукові записки», кн. 5—6, К., 1940, стор. 193—212.

³ Н. В. Бржостовская. Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов.— «Труды Московского государственного историко-архивного института», т. 5, М., 1954, стор. 113; О. И. Шведова. Указатель «Трудов» губернских ученых архивных комиссий и отдельных их изданий.— «Археологический ежегодник за 1957 год», М., 1958, стор. 429—430; В. Г. Сарбей. Вклад губернских архивных комиссий в историографию Украины.— «Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція», К., 1965, стор. 264—269.

⁴ «Труды ЧАК», вып. 1, Чернигов, 1898, отдел I, стор. 1—10.

⁵ П. Федоренко. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини.— «Український археографічний збірник», т. II, К., 1927, стор. XXXIX.

церковній та дворянській старовині⁶. Подібною була і тематика перших трьох випусків «Трудов ЧАК»: матеріали до біографії чернігівського архієпископа Феодосія Углицького, через 200 років після смерті проголошеного святим; листування графа Г. Кушелева з сином О. Кушелевим-Безбородьком — майбутнім опікуном Ніжинського ліцею; дослідження про гоіврку чернігівських старців і т. п.⁷ Виняток становить лише стаття відомого статистика О. Русова про становий склад населення Чернігівщини в другій половині XVIII ст.⁸ Єдиним позитивним наслідком діяльності комісії в цей період було створення невеличкого історико-археологічного музею, відкритого для відвідувачів у 1897 р.

Нехтувала ЧАК і своїм головним обов'язком — впорядкуванням архівної справи. Це не пройшло повз увагу наукової громадськості. На сторінках «Киевской старины», «Историческое вестник» з'явилися критичні замітки⁹. Найгостріше на перші кроки ЧАК відреагував О. М. Лазаревський. Вогонь критики він зосередив на особі П. Тиханова¹⁰. І це не випадково. Внутрішня структура ЧАК була побудована таким чином, що від енергійності та компетентності саме керуючого справами — вченого секретаря комісії — значною мірою залежав успіх її діяльності. Він мав вести діловодство, редагувати «Труды», спрямовувати роботу інших членів, підтримувати зв'язки з науковими установами. О. М. Лазаревський, маючи для цього всі підстави, твердив: «Знайти секретаря в архівну комісію завдання важке: секретарі ці, як і поети, не робляться, а народжуються...»¹¹.

Зміни на краще відбулися тільки в умовах піднесення визвольного руху напередодні першої російської революції. До керівництва комісією були залучені представники ліберальної інтелігенції: посаду керуючого справами посів відомий краєзнавець П. Добровольський, головою комісії було обрано директора чоловічої гімназії Є. Зеленецького. Двері комісії відчинилися і для представників різночинного стану — земських службовців, вчителів, літераторів. Склад ЧАК майже повністю оновився. Власті не звернули уваги на ці зміни, на деякий час втратили комісію з поля зору, і вона перетворилася у напівавтодіальну організацію, центр гуртування місцевих прогресивних громадських сил.

У вересні 1902 р. до ЧАК прийшли працювати М. І. Подвойський — майбутній видатний діяч більшовицької партії, письменник-демократ М. М. Коцюбинський та інші. Деякі з них перебували під наглядом поліції. Провідну роль у діяльності ЧАК почали відігравати представники демократичної інтелігенції міста, котрі використовували її як трибуну для пропаганди передових ідей. Засідання ЧАК стали прилюдними, на них виголошувалися реферати про творчість Г. Сковороди, Т. Шевченка, Г. Успенського, лунали вимоги вільного розвитку української мови та культури. Депутація від комісії взяла участь в урочистому відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві¹². Група членів, до складу якої входив М. Коцюбинський, складала ґрунтовну «Програму для збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей по Чернігівській губернії», яка визначила напрям дослідницької роботи комісії в галузі краєзнавства¹³.

Така активність ЧАК привернула увагу губернатора О. Хвостова, запеклого реакціонера-монархіста. Звинувативши її в крамолі, він добився того, що передові діячі на чолі з М. Коцюбинським у березні 1904 р. вийшли зі складу комісії або були виключені з числа її членів¹⁴. ЧАК стала цілком «вірогідною» установою і зовсім не відгукнулася на події революції 1905—1907 рр.

Результати гоніння негативно позначилися і на науковому потенціалі комісії. Лише через деякий час їй вдалося відновити активну роботу. Важливим стимулом для цього стала підготовка до святкування 1000-ліття Чернігова і приуроченого до цієї дати XIV Археологічного з'їзду, що відбувся тут у 1908 р.¹⁵

⁶ «Труды ЧАК», вып. 5, отдел I, стор. 76—77.

⁷ «Труды ЧАК», вып. 1, отдел II, стор. 1—44; вып. 2, Чернигов, 1899, отдел II, стор. 65—158; вып. 3, Чернигов, 1900, отдел II, стор. 1—79.

⁸ «Труды ЧАК», вып. 2, отдел II, стор. 49—64.

⁹ «Киевская старина», 1898, т. 60, январь, отдел II, стор. 9—10; «Исторический вестник», 1901, т. 86, декабрь, стор. 1115.

¹⁰ «Киевская старина», 1902, т. 76, февраль, отдел II, стор. 90—92.

¹¹ «Український археографічний збірник», т. II, К., 1927, стор. 364.

¹² «Труды ЧАК», вып. 5, отдел I, стор. 127—129; вып. 6, Чернигов, 1905, отдел I, стор. 3—5, 12—13, 20, 24—25; В. Г. Сарбей. Назв. праця, стор. 264; О. Б. Коваленко. М. І. Подвойський у Чернігівській архівній комісії.— «УІЖ», 1974, № 1, стор. 86—89.

¹³ «Труды ЧАК», вып. 5, отдел I, стор. 33—66; «Киевская старина», 1903, т. 81, апрель, отдел II, стор. 75.

¹⁴ «Труды ЧАК», вып. 6, отдел I, стор. 61; К. Коцюбинська. Назв. праця, стор. 40—42; М. Кибальчиц. Назв. праця, стор. 210—211.

¹⁵ «Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове», Чернигов, 1908.

Початок ХХ ст. був періодом становлення ЧАК як наукової установи. Про це свідчать і певні якісні зміни в змісті її «Трудов». Як позитивний факт слід відзначити появу в них цікавих документальних матеріалів до біографії видатного російського письменника Г. Успенського, топографічних описів Чернігова, Ніжина і Сосниці кінця ХVІІІ ст., складеного в 1754 р. опису річок у межах Чернігівського полку, уривків з активних книг Стародубського міського уряду другої половини ХVІІ ст.¹⁶ Значний інтерес становлять також покажчики статей історичного змісту, опублікованих у місцевій пресі: в «Черниговских губернских ведомостях», «Черниговских епархиальных известиях», «Земском сборнике Черниговской губернии»¹⁷. Однак і в цей період для ЧАК були властиві значні недоліки, які пояснюються обмеженістю суспільно-політичних поглядів її співробітників, відсутністю у них солідної фахової підготовки і наукової методології в роботі. Даремно шукати в «Трудах» комісії публікацій, присвячених визвольній боротьбі трудящих мас або соціально-економічній проблематиці. Статті та розвідки здебільшого мали компілятивний характер¹⁸, значну їх частину становили екскурси до церковної історії¹⁹.

На низькому науковому рівні, без будь-якої системи проводилися археологічні дослідження, зокрема, палеолітичних пам'яток в с. Мізин, давньоруських могильників в с. Табаївці, на околицях Чернігова тощо. Звіти про розкопки, схеми, малюнки не публікувалися. Так, за авторитетним свідченням академіка Б. О. Рибакова, розкопки залишків Благовіщенського собору ХІІ ст. у Чернігові, проведені у 1909 р. П. Кармалієм та М. Сахновським, з наукового боку викликають лише непорозуміння й досаду²⁰.

Децю повільно бралися члени ЧАК і за виконання своїх завдань у галузі архівної справи. За часів головування в комісії П. Добровольського було встановлено порядок розгляду справ, призначених до знищення в установах і відомствах не тільки Чернігівської, а й сусідніх Київської, Подільської, Волинської та Мінської губерній, де архівних комісій не було. За рахунок відібраних у ході цієї роботи документів, що мали історичне значення, при ЧАК було створено невеличкий архів²¹. Однак і цей важливий напрям роботи ЧАК ще помітно відставав.

Новий період в її діяльності почався влітку 1911 р., коли на посаду керуючого справами було запрошено молодого історика і археографа В. Л. Модзалевського, в поглядах якого еkleктично поєднувалися окремі положення буржуазно-ліберальної та дрібнобуржуазної (народницької) історіографії²². Він зумів надати діяльності комісії цілеспрямованішого характеру. В цей час значно зросла питома вага чисто архівної роботи. Спеціально створене на чолі з В. Модзалевським архівне бюро почало координувати наукове обстеження відомчих архівів на периферії з метою поліпшення умов їх зберігання²³. Прогресивним, як зауважив український радянський історик В. Сарбей, був також підхід до відбору документів на постійне зберігання в архіві ЧАК. До нього передавалися матеріали про економічний стан селянських господарств, рекрутські набори, зловживання владою чиновниками, духівництвом²⁴. Але такий вибірковий метод поповнення архіву був не зовсім виправданим, зокрема, приводив до розрізнення і дроблення фондів, що становили інтерес саме у повному складі. До того ж, попри всі старання, існуючий порядок вивчення документів по «глухих» описах не гарантував від помилок у визначенні їх цінності. Заслугою В. Модзалевського було те, що комісія прийняла до свого архіву повні фонди колишніх Чернігівського та Новгород-Сіверського намісницьких правлінь ХVІІІ ст., Чернігівської міської управи, 8 томів Рум'янцевського опису Малоросії 1765—1769 рр.

¹⁶ «Труды ЧАК». вып. 4, Чернигов, 1902, отдел II, стор. 137—222; вып. 6, отдел II, стор. 142—157; вып. 7, отдел I, стор. 3—52; вып. 8, Чернигов, 1911, стор. 71—105.

¹⁷ «Труды ЧАК», вып. 6, отдел II, стор. 160—209, 213—231; вып. 7, отдел II, стор. 1—142.

¹⁸ П. Добровольский. Юрьевская божница.— «Труды ЧАК», вып. 4, Чернигов, 1902, отдел II, стор. 69—93; К. Карпинский. К тысячелетию города Чернигова. Краткий очерк истории Северянской земли до 907 года.— «Труды ЧАК», вып. 7, отдел II, стор. 154—170; та ін.

¹⁹ П. Добровольский. Преосвященный Филипп, епископ Новгород-Северский.— «Труды ЧАК», вып. 4, отдел II, стор. 95—136; А. Верзилов. Униатские архимандриты в Чернигове.— «Труды ЧАК», вып. 5, отдел II, стор. 23—30; та ін.

²⁰ Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.— «Материалы и исследования по археологии СССР», № 11, М.—Л., 1949, стор. 69.

²¹ Отчет ЧАК за 1903 год, Чернигов, 1904; Отчет ЧАК за 1909 год, Чернигов, 1910; Отчет ЧАК за 1910 год, Чернигов, 1911.

²² О. Б. Коваленко. В. Л. Модзалевский як історик України.— «УІЖ», 1972, № 4, стор. 121—123.

²³ ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. XII, спр. 686; «Труды ЧАК», вып. 11, Чернигов, 1915, стор. 208—209.

²⁴ В. Г. Сарбей. Назв. праця, стор. 267.

та ін.²⁵ Загальна кількість справ в архіві ЧАК досягла наприкінці 1915 р. майже 20 тис. Відсутність приміщення перешкождала його розширенню. У 1914 р. частину матеріалів вдалося розмістити в одній з кімнат нового будинку земської управи. Водночас тривав їх науковий опис, однак результати його так і не були опубліковані²⁸.

З ініціативи В. Модзалевського основним об'єктом досліджень членів комісії стала в цей час історія суспільно-політичного ладу Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. Деякі з статей на цю тему мали певне наукове та пізнавальне значення²⁷.

В цей період ЧАК стала помітним археографічним осередком. Публікації історичних документів становили три чверті наукової продукції останніх 9, 10, 11 і 12 випусків її «Трудов». Окремим виданням під редакцією В. Модзалевського вийшла актова книга Стародубського міського уряду 1693 р.²⁸ Цікавий фактичний матеріал містять добірки джерел з історії краю у XVII—XVIII ст., документи про формування місцевого ополчення під час Вітчизняної війни 1812 р., про підготовку на Чернігівщині селянської реформи 1861 р.²⁹ Треба відзначити досить високий археографічний рівень цих публікацій, здійснених під керівництвом В. Модзалевського. Як правило, він друкував документи без будь-яких скорочень, дотримуючись усіх особливостей орфографії оригіналу (в загальних рисах розроблена ним методика передачі тексту джерел нагадує сучасний принцип транслітерації). Однак елементи археографічного оформлення (заголовки, легенди) та науково-довідковий апарат джерел були не завжди вдалими.

Напередодні першої світової війни, насамперед завдяки плідній науково-організаційній діяльності В. Модзалевського, Чернігівська архівна комісія, як архівно-краєзнавча установа, відіграла значну роль серед наукових організацій дожовтневої України³⁰. Навколо керуючого справами згуртувались досвідчені ветерани комісії П. Бугославський, А. Верзілов, М. Доброгаєв, Є. Корноухов, М. Сахновський—представники буржуазно-ліберальної та дрібнобуржуазної інтелігенції, здебільшого земські службовці, які у вільний час на аматорських засадах досліджували минуле краю. Дедалі активніше співробітничали в ЧАК представники молодшої генерації. Деякі з них розгорнули наукову діяльність вже за Радянської влади (зокрема, колишній член комісії Я. Жданович у 20-х роках очолював Чернігівське губернське архівне управління, Ю. Виноградський заснував краєзнавчий музей у Сосниці).

Протягом 1914—1917 рр. у тяжких умовах воєнного часу діяльність ЧАК ослабла і поступово зійшла нанівець. І хоч засідання її ще деколи скликалися, функцію охорони архівів губернії, а почасти і розробку місцевої історії взяв на себе створений у червні 1917 р. за ініціативою В. Модзалевського громадський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва³¹.

Вже після встановлення на Чернігівщині Радянської влади група місцевих істориків на чолі з Ю. Виноградським навесні 1920 р. зробила спробу відновити діяльність комісії як історико-краєзнавчого товариства (архіви на той час перейшли у відання органів народної освіти)³². Але в умовах докорінної перебудови наукових ус-

²⁵ Отчет ЧАК за 1911 год, Чернигов, 1912, стор. 21; Отчет ЧАК за 1914 год, Чернигов, 1915, стор. 11, 21; Отчет ЧАК за 1915 год, Чернигов, 1916, стор. 8—10; Н. В. Бржостовская. Назв. праця, стор. 113.

²⁶ За роки Радянської влади найцінніші документи з архіву ЧАК були передані до центральних архівів УРСР, а частина розрізаних матеріалів (так звана «Архівна колекція ЧАК») зберігається в Чернігівському обласному державному архіві (ЧОДА, ф. 674, оп. 1—2, спр. 1—120).

²⁷ В. Модзалевский. Роман Ракушка, один из деятелей «Руины». — «Труды ЧАК», вып. 10, Чернигов, 1913, стор. 17—55; його ж. Судьба малороссийских пушкарей. — «Труды ЧАК», вып. 11, стор. 13—22; Е. Корноухов. Судьба бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии. — «Труды ЧАК», вып. 10, стор. 56—73; та ін.

²⁸ В. Модзалевский. Актвая книга Стародубского городского уряда 1693 года, Чернигов, 1914.

²⁹ «Труды ЧАК», вып. 12 (часть I), Чернигов, 1916; В. Модзалевский. Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеича, Чернигов, 1917—1918; «Труды ЧАК», вып. 10, стор. 142—195; вып. 11, Чернигов, 1915, стор. 157—192; Материалы по истории формирования ополчения 1812 г. в Черниговской губернии. — «Труды ЧАК», вып. 10, стор. 91—136; «Труды ЧАК», вып. 9. Материалы по истории освобождения крестьян, Чернигов, 1912.

³⁰ М. Ткаченко. З нової історіографії Чернігівщини. — Чернігів і Північне Лівобережжя, К., 1928, стор. 497.

³¹ «Черниговский край», 1 листопада 1917 р.; А. Верзілов. Наукове життя в Чернігові в 1914—1924 рр. — «Україна», 1925, кн. 3, стор. 180—183.

³² ЦНБ АН УРСР. Рукописний відділ, ф. XII, спр. 823; ЧОДА, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 64; спр. 53, арк. 26—26 зв.; спр. 55, арк. 2 зв.

танов, створення нових дослідницьких осередків, вона невдовзі припинила своє існування. Її кращі традиції успадкували створені в 20-х роках у Чернігові історичний архів та історичний музей.

Чернігівська архівна комісія відіграла позитивну роль у справі охорони і впорядкування архівів краю. Починання комісії не завжди доводилися до кінця й давали плідні наслідки, але причиною цього були, насамперед, умови, в яких вона існувала. І все ж ЧАК виробила цінну традицію і підготувала кадри для розгортання архівного будівництва і для краєзнавчих студій на Чернігівщині в радянський час.

Науковий доробок загалом не виходив за межі буржуазно-ліберального напрямку в історіографії, йому властива тематична і хронологічна обмеженість. Члени ЧАК займалися вивченням історії краю XVII—XVIII ст., причому їх увагу привертало, головним чином, питання минулого козацької старшини, дворянства, духівництва, окремі сторони суспільно-політичного устрою. Менше розроблялася історія Чернігівщини доби капіталізму, не висвітлювалася боротьба трудящих мас за соціальне та національне визволення. Певну цінність для сучасної науки мають документальні публікації ЧАК. Без їх критичного використання не може обійтися жоден дослідник історії Лівобережної України XVII—XVIII ст.

О. Б. КОВАЛЕНКО (Чернівці)

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

(До 80-річчя з дня народження
Г. К. Жукова)

2 грудня 1976 р. минуло 80 років з дня народження Маршала Радянського Союзу Георгія Костянтиновича Жукова — видатного військового діяча, активного будівника Збройних Сил СРСР, прославленого героя Великої Вітчизняної війни¹. Його

життєвий шлях — це яскравий приклад беззавітного служіння Комуністичній партії й соціалістичній Вітчизні.

Народився Георгій Костянтинович в 1896 р. у с. Стрелковці (тепер Угодсько-Заводського району Калузької області) в сім'ї селянина-бідняка. В 1906 р. закінчив трикласну церковно-приходську школу. В 11 років був змушений заробляти на хліб, працюючи спочатку учнем, а пізніше майстром-кушнірем у Москві. Тут в робітничій сім'ї закладалися основи його класової свідомості. Постійне прагнення до самоосвіти й стійкий характер допомогли йому завершити навчання на вечірніх загальноосвітніх курсах й успішно скласти екзаменати за повний курс міського училища².

З 1915 р. Г. К. Жуков — на військовій службі. За мужність і відвагу, проявлені в боях на фронтах першої світової війни, йому було присвоєне військове звання унтер-офіцера й нагороджено двома георгієвськими хрестами. Користуючись великим авторитетом серед солдатів, він роз'яснював їм лозунги більшовицької партії. В лютому 1917 р. солдати обрали його головою ескадронного солдатського комітету.

Г. К. Жуков із захопленням зустрів Велику Жовтневу соціалістичну революцію, вступив добровольцем до лав Червоної Армії. В 1918—1920 рр. рядовим червоноармійцем, помічником командира взводу, командиром взводу і командиром ескадрону брав участь у боях проти білогвардійців. У 1919 р. він вступив до партії більшовиків, у лавах якої зміцнювався його ідейно-політичний гарт, виховувалися якості радянського воєначальника. І куди б не посилала його партія, він завжди виправдовував її довіря, віддаючи всі свої сили, знання і військовий талант, який повною мірою розкрився в умовах соціалістичного суспільства, під керівництвом Комуністичної партії.

Після закінчення громадянської війни Г. К. Жуков командував кавалерійським полком (липень 1923 — лютий 1930 рр.). Успішне виконання своїх службових обов'язків він поєднував з навчанням: в 1920 р. успішно закінчив кавалерійські курси, в 1925 р. — курси удосконалення комскладу кавалерії, а в 1930 р. — курси вищого складу. Творчий підхід до навчання й цілеспрямованість допомогли йому глибоко вивчити, осмислити основи і принципи радянської військової науки і мистецтва.

З 30-х років починається період становлення Г. К. Жукова як видатного воєначальника. Гарною школою для набуття оперативного-тактичного досвіду і військово-теоретичних знань стали роки роботи Георгія Костянтиновича на посаді помічника інспектора кавалерії Червоної Армії. Комуністи інспекції й управління бойової під-

¹ «Правда», 20 червня 1974 р.

² Див. Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, т. I, М., 1974, стор. 10—33.

готовки Наркомату з військових і морських справ обрали його секретарем партійного бюро. Це високе довіря він прагнув виправдати конкретними справами. Військовий талант Г. К. Жукова все яскравіше проявлявся, коли він успішно командував кавалерійською дивізією, кавалерійським корпусом, а потім на посаді заступника командуючого військами Білоруського особливого військового округу. В 1939 р., очолюючи спочатку особливий корпус, а потім армійську групу військ, він блискуче керував розгромом японських агресорів, які вторглися на територію Монгольської Народної Республіки в районі р. Халхін-Гол. З червня 1940 р. Г. К. Жуков — командуючий військами Київського особливого військового округу, а з кінця січня по 30 липня 1941 р. — начальник Генерального штабу і заступник наркома оборони СРСР.

Талант полководця й видатні організаторські здібності Г. К. Жукова в повній мірі розкрилися в роки Великої Вітчизняної війни. Партія і уряд направляли його на найважчі, найвідповідальніші ділянки військових дій. Так, 22 червня 1941 р., він, як представник Ставки Головного командування, прибув у штаб Південно-Західного фронту в Тернопіль. Його перебування там до 27 червня допомогло командуванню фронту організувати силами механізованих корпусів контрудар по головному угрупованню ворога. Фашисти зазнали відчутних втрат. Ця битва зірвала ворожий план стрімкого наступу гітлерівців на Київ.

У наступні роки, залишаючись заступником наркома оборони і членом Ставки Верховного Головнокомандування, він призначався командуючим ряду фронтів.

Під час битви під Смоленськом, очолюючи війська Резервного фронту (серпень — початок вересня 1941 р.), Г. К. Жуков успішно керував наступальною операцією по розгрому ельїнського угруповання ворога. Ця перемога відіграла важливу роль у зриві гітлерівського плану захоплення Москви й стала переконливим свідченням того, що Радянська Армія здатна не тільки успішно оборонятися, але й наступати і бити хвалену фашистську армаду.

Восени 1941 р. нависла загроза захоплення ворогом Ленінграда. В цій дуже складній обстановці Г. К. Жуков — командуючий Ленінградським фронтом (початок вересня — перша декада жовтня 1941 р.). Його рішучість, оперативно-стратегічні здібності й незламна воля полководця служили надихаючим прикладом для керівників оборони і всіх захисників міста на Неві. За короткий час зміцнилась боєготовність військ, цілеспрямованим стало керівництво їх бойовими діями. Наші війська завдали по ворогу відчутних ударів. Навколо Ленінграда була створена міцна оборона, яку нацисти так і не змогли подолати.

З 10 жовтня 1941 р. по серпень 1942 р. Г. К. Жуков — командуючий військами Західного фронту, один з організаторів оборони Москви. Весь радянський народ став на захист столиці нашої Батьківщини. В той час особливо яскраво проявилися блискуче обдарування полководця, мужність воїна-комуніста. Під талановитим керівництвом Г. К. Жукова захисники Москви розгромили фашистські полчища, що рвалися до столиці. В серпні 1942 р. Георгія Костянтиновича було призначено першим заступником наркома оборони СРСР і заступником Верховного Головнокомандуючого.

Розгром гітлерівців під Москвою поклав початок корінному перелому, а згодом всесвітньо-історичним перемогою радянських військ у Великій Вітчизняній війні. Багато з цих перемог зв'язані з ім'ям Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, який брав безпосередню участь в розробці Ставкою планів найбільших військових операцій³. Зокрема, за особистим дорученням Верховного Головнокомандуючого він здійснював координацію дій фронтів по розгрому гітлерівських військ під Сталінградом і на Курській дузі, у прориві блокади Ленінграда (січень 1943 р.), під час визволення України й Білорусії.

На заключному етапі війни маршал Жуков командував військами Першого Білоруського фронту, які разом з військами інших фронтів здійснили Вісло-Одеську операцію, а потім розгромили берлінське угруповання фашистських військ й оволоділи Берліном. 8 травня 1945 р. у берлінському пригороді Карлсхорсті представники гітлерівського військового командування підписали акт про беззастерешну капітуляцію збройних сил нацистської Німеччини. Представником Ставки Головнокомандування СРСР при підписанні акту був Г. К. Жуков. Крім того, за одностайним рішенням представників Головного командування США, Англії і Франції він керував і процедуурою прийняття беззастерешної капітуляції.

Велика Вітчизняна війна завершилася всесвітньо-історичною перемогою нашої Радянської Вітчизни, її доблесних Збройних Сил над сильним і підступним ворогом. У цю Перемогу Г. К. Жуков вніс свій великий особистий вклад й по праву ввійшов до когорти найталановитіших радянських полководців. Він був двічі нагороджений найвищим полководницьким орденом «Перемога».

В післявоєнні роки Георгій Костянтинович був головнокомандуючим групи радянських військ у Німеччині і головнокомандуючим Радянської адміністрації (червень 1945 — березень 1946 рр.), головнокомандуючим сухопутними військами і заступни-

³ А. М. Василевский. Дело всей жизни, М., 1974, стор. 530.

ком міністра Збройних Сил (березень — червень 1946 р.), командуючим військами Одеського і Уральського військових округів (1946—1953 рр.), з березня 1953 р. — перший заступник міністра, а з лютого 1955 р. по жовтень 1957 р. — міністром оборони СРСР. Перебуваючи на цих відповідальних посадах, він, як і в роки війни, всю свою енергію, глибокі знання, величезний досвід віддавав справі дальшого зміцнення Радянських Збройних Сил. За заслуги перед Батьківщиною він чотирирази удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу, нагороджений шістьма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, двома орденами «Перемога», трьома орденами Червоного Прапора і двома орденами Суворова I ступеня, почесною іменною зброєю, орденом Червоного Прапора Тувінської республіки, а також двадцятьма іноземними орденами і багатьма медалями.

З березня 1958 р. Г. К. Жуков перебував у відставці. Проте до останніх днів свого життя він продовжував працювати над зміцненням бойової могутності Збройних Сил і військово-патріотичного виховання трудящих. З-під його пера у світ вийшли праця «Спогади і роздуми» (двома виданнями), а також ряд статей, в яких з наукових позицій висвітлюються важливі військово-історичні проблеми й аргументовано розвінчуються буржуазні фальсифікатори другої світової війни.

Г. К. Жуков багато зробив для оформлення експозиції історико-меморіального залу-музею в Берліні, створеного в будинку, де 8 травня 1945 р. був підписаний акт про капітуляцію фашистської Німеччини. Тема експозиції — «Історія розгрому німецько-фашистських військ в Берліні». Автор цих рядків — колишній керівник колективу організаторів цього музею — двічі зустрічався з Георгієм Костянтиновичем, щоб вирішити питання про створення експозиції. Жуков подав велику допомогу якраз в історико-науковому створенні експозиції.

В 1976 р. уряд НДР нагородив музей орденом «За заслуги перед народом і Вітчизною» в золоті.

Характеризуючи талант Г. К. Жукова як полководця, його організаторські здібності, покійний нині член Політбюро ЦК КПРС, Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко відзначав: «Усі ми, учасники війни, в той важкий час знали: якщо Георгій Костянтинович за дорученням Ставки прибував на ту чи іншу ділянку фронту — виходить, там найскладніша обстановка, один з важливих напрямів бойових дій радянських військ. Для полководницького таланту маршала Жукова характерними були: сміливість оперативного рішення, вміння глибоко і різнобічно оцінювати обстановку, зробити правильний прогноз дій, визначити момент для того, щоб завдати вирішального удару по ворогу, проявити незламну волю для досягнення поставленої мети»⁴. Видатного полководця глибоко шанував радянський народ. «Мені довелося бути в лавах радянських воїнів, що штурмували Берлін у складі Першого Білоруського фронту, якими командував маршал Жуков, — сказав на траурному мітингу під час похорону Г. К. Жукова (помер 18 червня 1974 р.) слюсар-інструментальник з Калуги, ветеран Великої Вітчизняної війни В. П. Аманшин. — Скажу відверто: ми, солдати, йдучи на цей бій, були впевнені у перемозі. Кожний з нас відчував міць своєї Батьківщини, знав, що військами керує тверда і аміла рука уславленого полководця»⁵.

Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков прожив велике й славне життя, присвячене безмежному служінню народу, Комуністичній партії, захисту соціалістичної Вітчизни, зміцненню її обороноздатності.

І. К. КАРПОВ (Київ)

⁴ «Правда», 22 червня 1974 р

⁵ Там же.

МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ К. К. РОКОССОВСЬКИЙ

(До 80-річчя з дня народження)

Видатний військовий і державний діяч, двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу Костянтин Костянтинович Рокоссовський народився 21 грудня 1896 р. у м. Великі Луки, в сім'ї залізничника. Батько — поляк за національністю, мати — росіянка, вчителька з Пінська. Костянтин добре знав російську і польську мови. Незабаром сім'я переїхала у Варшаву. В 14 років, залишившись без батьків, К. К. Рокоссовський почав сам заробляти собі на хліб. Працював у кондитера, зубного лікаря, на трикотажній фабриці, де серед робітників пройшов школу політичного виховання. Він брав участь у підпільній роботі, читав і розповсюджував брошури, розклеював листівки революційного змісту, брав участь у страйку робітників трикотажної фабрики, що відбулася в 1912 р.

У роки імперіалістичної війни К. К. Рокоссовський — солдат-драгун. Незабаром за хоробрість йому було присвоєно звання молодшого унтер-офіцера. В 1917 р.— помічник начальника Каргопольського червоногвардійського загону. Одним з важливих питань при створенні регулярної Червоної Армії було питання про командирські кадри. В. І. Ленін наголошував, що «...тоді соціалістична армія буде справді соціалістичною, де буде офіцерський склад, оновлений участю червоних офіцерів»¹.

Велика Жовтнева соціалістична революція допомогла колишньому каменярю стати таким «червоним офіцером», видатним воєначальником і відомим державним діячем. У 1919 р. К. К. Рокоссовський вступає в члени Комуністичної партії. Всю громадянську війну він провів на фронтах. За бойові заслуги його було нагороджено трьома орденами Червоного Прапора. Громадянську війну він закінчив командиром полку.

В 1929 р. К. К. Рокоссовський закінчив курси удосконалення вищого командного складу при військовій академії ім. М. В. Фрунзе. Згадуючи ті далекі часи, його бойовий товариш Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков розповідав: «Рокоссовський був дуже хорошим начальником. Прекрасно знав військову справу, чітко ставив завдання, розумно і тактично перевіряв виконання своїх наказів, до підлеглих проявляв постійну увагу і, мабуть, як ніхто інший, умів оцінити і розвинути ініціативу підлеглих йому командирів. Багато давав іншим і вмів разом з тим учитися в них. Я вже не кажу про його рідкісні душевні якості — вони відомі всім, хто хоч трохи служив під його командуванням... Костянтин Костянтинович любив життя, любив людей»².

Талант полководця найбільш повно розкрився в роки Великої Вітчизняної війни, яку К. К. Рокоссовський зустрів досвідченим, теоретично підготовленим воєначальником. У постанові ЦК КПРС від 29 січня 1975 р. «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» відзначається, що «в тривалій і тяжкій боротьбі з ворогом... свою перевагу показало радянське військове мистецтво, високу майстерність у проведенні бойових операцій продемонстрували виховані Комуністичною партією командні і політичні кадри Збройних Сил»³.

Хоробрість, мужність і висока майстерність — невід'ємні якості К. К. Рокоссовського. З перших днів війни виявився його яскравий талант полководця. Ім'я К. К. Рокоссовського особливо стало популярним у дні героїчної битви під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі, під час визволення від фашистських загарбників Радянської України. Одне із самих значних досягнень К. К. Рокоссовського як полководця — проведення Білоруської операції. За це йому було присвоєно високе звання Маршала Радянського Союзу⁴. Пізніше його було нагороджено медаллю «Золота Зірка». К. К. Рокоссовський успішно керував також операціями по розгрому східно-прусських і східнопомеранських угруповань ворога, брав участь у битві за Берлін, у прориві оборони гітлерівців на річці Одер, вийшов із військами керованого ним фронту на Балтійське узбережжя і до Ельби. Після перемоги К. К. Рокоссовський у своїх спогадах писав: «І в моїй душі росло почуття гордості за наших воїнів, за наш народ, який у титанічній боротьбі поставив ворога на коліна. Гордості за те, що і я належу до цього народу-велетня і що якась-то крупинка і моєї праці закладена в здобутій перемозі»⁵.

24 травня 1945 р. М. І. Калінін у числі інших воєначальників вручив К. К. Рокоссовському орден «Перемоги». А 2 червня 1945 р. було опубліковано Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Героя Радянського Союзу, Маршала К. К. Рокоссовського другою медаллю «Золота Зірка» та про спорудження його бронзового погруддя⁶. В 1949 р. на одній з площ Великих Лук воно було встановлено.

У червні 1945 р. на честь Перемоги над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні в Москві, на Червоній площі проведено Парад Перемоги, яким керував Маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський. Після закінчення війни він очолив керівництво групою радянських військ, що дислокувалися на території Польської Народної Республіки. Президент ПНР Болеслав Берут неодноразово звертався до Радянського уряду з проханням направити К. К. Рокоссовського в розпорядження польського уряду. Його прохання було задоволене. У 1949 р. К. К. Рокоссовського направили в Польську Народну Республіку, де йому було присвоєно звання Маршала Польщі. Тут він сім років працював міністром національної оборони і заступником голови Ради Міністрів ПНР. У листопаді 1956 р. він повернувся на Батьківщину.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 365.

² Цит. за: П. Батов. Маршал Советского Союза Константин Рокоссовский.— Полководцы и военачальники Великой Отечественной войны. Сборник, М., 1971, стор. 261.

³ Тридцатилетие Победы народа в Великой Отечественной войне. Документы и материалы, М., 1975, стор. 4.

⁴ «Правда», 22 червня 1944 р.

⁵ К. К. Рокоссовский. Солдатский долг, М., 1968, стор. 375.

⁶ «Правда», 2 червня 1945 р.

Після цього працював заступником міністра оборони СРСР, пізніше — генеральним інспектором Міністерства оборони. Поряд з великою роботою в армії він був депутатом Верховної Ради СРСР, делегатом з'їзду партії, обирався кандидатом у члени ЦК КПРС, брав активну участь у громадській роботі. І на всіх цих посадах працював, не шкодуючи своїх сил.

Все його життя, знання, праця і талант були віддані справі служіння народу, партії. «Все, що є у мене, все це дала мені наполеглива щоденна праця. Я — син славної Комуністичної партії і самий рядовий серед інших»⁷, — говорив про себе К. К. Рокоссовський.

3 серпня 1968 р. тяжка хвороба обірвала життя Костянтина Костянтиновича. Життєвий шлях К. К. Рокоссовського є прикладом відданості справі Комуністичної партії, виконання обов'язків громадянина і воїна Країни Рад.

О. П. МУРАТЧАЄВА (Одеса)

⁷ Люди бессмертного подвига. Книга вторая, изд. III, М., 1973, стор. 263.

БОРЕЦЬ ЗА ВЕЛИКУ ПРОЛЕТАРСЬКУ СПРАВУ

(До 90-річчя з дня народження
О. Я. Пархоменка)

народного героя О. Я. Пархоменка. Олександр Якович — представник славної когорти командирів, вихованих партією в грізні роки битв за краще життя трудового народу. Він був соратником прославлених полководців громадянської війни К. Є. Ворошилова, М. О. Щорса, С. М. Будьонного, Г. І. Котовського.

Біографія О. Я. Пархоменка — це біографія тих, хто в умовах жорстокого самодержавного царського режиму, під щоденним переслідуванням урядових властей вів героїчну боротьбу проти експлуататорів трудящих мас, за світле майбутнє Батьківщини.

Олександр Якович Пархоменко народився 12 (24) грудня 1886 р. в с. Макаровому Яру Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині с. Пархоменко Краснодонського району Ворошиловградської області). Важкими були дитячі і юнацькі роки Олександра, сина сільського гончара. Рано пізнав він ціну хліба, заробленого батьком у куркулів та поміщиків, нужду, злидні. Змалку Сашко разом з матір'ю працював у поміщика, а згодом сам заробляв на харчі. У 12 років він покинув село і переїхав до Луганська, де вперше відчув на собі холодну байдужість і невдячність хазяїв. У працюючого чесного хлопця рано з'явилося почуття протесту проти несправедливості, кривди. У 1900 р. він влаштовується учнем-шліфувальником в інструментальний цех паровозобудівного заводу Гартмана (нині завод ім. Жовтневої революції), що належав бельгійським підприємцям. У робітничому колективі О. Пархоменко знайомиться з життям людей праці, усвідомлює силу і єдність робітників у боротьбі проти сваволі капіталістів.

Свої «університети» юнак почав серед луганського пролетаріату. Олександр самостійно працює над своєю загальною і політичною освітою (початкову освіту він здобув у місцевій школі, де провчився два роки). В той час він починає читати твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Т. Г. Шевченка, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського.

На формування революційного світогляду О. Я. Пархоменка мали великий вплив і старші товариші, більшовики, члени партійної організації, очолюваної К. Є. Ворошиловим. Вони доручали «Лавруші» (партійна кличка) поширювати листівки, вести агітаторську роботу. Так день за днем юний Олександр проходить школу революційного гарту і політичної освіти, остаточно визначивши своє місце в житті — йти в ряди більшовиків і боротися за щастя і свободу народу. «У 1904 році, — писав О. Я. Пархоменко, — я ознайомився з Програмою партії, після чого... і вступив в партію»¹. Відтоді все своє життя він присвятив партії, трудовому народові. Стоячи на більшовицьких позиціях, молодий революціонер наполегливо працював серед пролетарських мас, сприяючи розвиткові їх класової свідомості.

Серйозним випробуванням для О. Я. Пархоменка були роки першої російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. Дізнавшись про криваві події 9 січня 1905 р. в Петербурзі, луганські більшовики звернулися до робітників парово-

¹ Г. А. Толокольников. Александр Пархоменко, М., 1962, стор. 5.

зобудівного заводу з закликком боротися за політичні вимоги, висунуті петербурзьким пролетаріатом. О. Я. Пархоменко ввійшов до складу спеціальної групи по підготовці заводського страйку, який розпочався 16 лютого. Відважний революціонер підтримував зв'язок з робітниками інших підприємств, партійним комітетом.

Після III з'їзду РСДРП (квітень 1905 р.) за дорученням комітету РСДРП Олександр Якович стає одним з організаторів озброєних робітничих загонів. Він вивчав військову справу і навчав інших, брав участь у складанні листівок, провадив агітаційно-масову роботу серед селян, виступав на робітничих мітингах.

Під час липневого страйку 1905 р. поліція заарештувала групу луганських більшовиків. О. Я. Пархоменку довелося в тяжких умовах переслідування і терору продовжувати роботу по збиранню нових сил. За наказом партійного комітету він разом з іншими товаришами виїжджав у Слов'яносербський повіт для налагодження зв'язків з селянами. Однією з яскравих сторінок його діяльності є організація селян Макарового Яру і сусідніх сіл на революційний виступ. О. Я. Пархоменко очолив революційний комітет, обраний на об'єднаному мітингу. Урядові власті вжили всіх заходів, щоб придушити селянський рух, який набув широкого розмаху.

В листопаді 1906 р. поліція натрапила на слід О. Я. Пархоменка і разом з 20 луганськими робітниками та селянами Макарового Яру — учасниками повстання — його судили й кинули за ґрати. Але вже через чотири місяці, після звільнення, він був у вирі політичних подій. У вересні 1909 р. його знову заарештували.

1912 р. О. Я. Пархоменко вийшов на волю з непохитним прагненням продовжувати боротьбу. Організація політичного страйку-протесту проти розстрілу робітників на Ленських золотих копальнях, розповсюдження більшовицької газети «Правда», повсякденна агітаційна робота серед трудящих Луганська, збір коштів для сімей заарештованих робітників — такою була його діяльність у роки революційного піднесення.

Перша світова війна 1914 р. застала Олександра Яковича на луганському патронному заводі, що працював для фронту. Разом з іншими товаришами по партії більшовик-агітатор Пархоменко викривав політику самодержавства, провадив революційну агітацію серед мобілізованих солдатів запасу, ополченців.

У липні 1916 р. він — один з організаторів і керівників антивоєнного страйку в Луганську. Після придушення страйку О. Я. Пархоменка було відправлено у Воронезький запасний полк, розташований недалеко від Москви, де згодом йому вдалося встановити зв'язок з московським комітетом партії і виконувати його завдання. Тут він і зустрів Лютневу революцію.

У вогні двох революцій, в боротьбі за Радянську владу на Україні і на фронтах громадянської війни Олександр Якович показав себе чудовим організатором і командиром, відданою справі соціалістичної революції людиною.

У дні буржуазно-демократичної революції солдати полку під командуванням О. Я. Пархоменка разом з московськими робітниками брали участь у роззброєнні поліції, арешті царських чиновників, оволодінні поштою і телеграфом. Олександр Якович організував перші загони робітничої міліції, очолював збройні робітничі загони Червоної Пресні, брав участь у розгромі контрреволюційних частин.

У березні 1917 р. партія направила випробуваного революціонера в Луганськ, де він разом з К. Є. Ворошиловим організував Червону гвардію. Під час контрреволюційного заколоту генерала Корнілова луганські більшовики створили Комітет врятування революції, до складу якого ввійшли К. Є. Ворошилов і О. Я. Пархоменко. Для оперативного керівництва бойовими робітничими дружинами комітет сформував штаб Червоної гвардії на чолі з О. Я. Пархоменком. Він керував всією військовою роботою, очолював комісію по організації оборони Луганська від білокозачих банд, розв'язував численні питання діяльності місцевої революційної влади.

Після Великої Жовтневої революції пролетарський Донбас, в тому числі Луганськ, керований більшовиками, став на захист соціалістичних завоювань. Розгорнулася боротьба проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, яка уклала з Німеччиною і Австро-Угорщиною договір про окупацію України і з допомогою німецьких штиків намагалася повалити Радянську владу на Україні. У Харкові і ряді міст Донбасу створювали і відправляли на фронт червоногвардійські загони. Загін луганчан під командуванням О. Я. Пархоменка вів бої з окупантами під Конотопом, в Донбасі, якому загрожували інтервенти. О. Я. Пархоменко доклав значних зусиль, щоб відстояти Донбас — життєво важливий промисловий центр. Виступаючи на зборах, мітингах, він закликав робітників, солдатів, селян зі зброєю в руках стати на шляху окупаційних військ і гайдамацьких банд.

У зверненні до трудящих Луганська і солдатів від імені мобілізаційного штабу Червоної Армії, очоленого О. Я. Пархоменком, говорилося: «Всі трудящі, всі пригноблені повинні вийти на бій з гнобителями. Всі повинні стати в ряди Червоної Армії. До зброї»². На боротьбу з ворогом піднявся весь народ. Та сили були не-

² Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 401.

рівними. 28 квітня німецькі війська зайняли Луганськ і підходили до кордонів РСФФР. Частини Червоної Армії відступили в напрямку Царицина і Ростова. К. Є. Ворошилов і О. Я. Пархоменко в обороні Царицина відіграли визначну роль. Олександр Якович був призначений особливим уповноваженим при Реввійськраді 10-ї армії, виконував відповідальні завдання по формуванню частин, організації постачання армії, виїжджав за лінію фронту — в розташування ворожих військ, ходив у розвідку, водив полки в атаки, запалюючи червоноармійців своєю хоробрістю, відвагою. В Москві, куди О. Я. Пархоменка послали для організації постачання зброї Царицинському фронтові, він зустрівся з В. І. Леніним³.

З Царицина О. Я. Пархоменко повертається на Україну. Його призначають військовим комісаром Харківської губернії, надзвичайним уповноваженим в справі постачання військових частин округу і одночасно начальником гарнізону й комендантом Харкова. В той час на території Радянської республіки діяло багато банд. У травні 1919 р. підняв заколот отаман Григор'єв. Олександр Пархоменко — на передовому рубежі боротьби з бандитами. «...Учасники бою,— писала 18 травня 1919 р. газета «Известия»,— які були в загоні Пархоменка, відзначають, що безстрашність і геройська поведінка тов. Пархоменка служили для них прикладом, як треба і належить виконувати революційний обов'язок комуніста, борця за робітничо-селянську владу». Радянський уряд високо оцінив заслуги Олександра Яковича в розгромі банди Григор'євців, удостоївши його високої нагороди Батьківщини — ордена Червоного Прапора.

Згодом О. Я. Пархоменко бере участь в боях проти білогвардійських частин Денікіна, в обороні Харкова. За бойові заслуги і особисту мужність відважного командира нагороджують другим орденом Червоного Прапора. З осені 1919 р. він — у 1-й Кінній армії, а з квітня 1920 р. — командир 14-ї кавалерійської дивізії цієї армії. Олександр Якович — учасник боїв з білополяками, Врангелем, махновцями. За наказом Комуністичної партії і Радянського уряду 1-й Кінній армії було доручено знищити банду Махна. Це завдання командування поклало на О. Я. Пархоменка. З січня 1921 р. був останній бій в житті легендарного начдива. Він загинув на бойовому посту в с. Бузівці.

О. Я. Пархоменка поховано в Луганську, місті, де він виріс і пройшов гарт революціонера й військового діяча. Трудящі свято шанують пам'ять про борця за велику пролетарську справу — побудову комунізму, в ім'я якої він жив і боровся до останньої хвилини свого героїчного життя.

В. П. БУЛКІНА (Київ)

³ В. І. Ленін. Біохроніка, т. 5, М., 1975, стор. 51.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

АВАНГАРД ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ (З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗДІЙСНЕННЮ РІШЕНЬ XXIV З'ЇЗДУ КПРС)*,

Політвидав України, 1976, 262 с.

Рецензована монографія підготовлена науковцями Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і партійними працівниками республіки. В ній глибоко і всебічно на високому теоретичному рівні узагальнено досвід роботи первинних партійних організацій, трудових колективів по здійсненню рішень XXIV з'їзду КПРС, розкрито форми і методи їх діяльності. Автори на багатому фактичному матеріалі розповідають про те нове і цінне, що з'явилося у практиці первинних парторганізацій за останні роки, показують їх всезростаючу роль у житті трудових колективів промислових підприємств, будов, колгоспів і радгоспів, установ та наукових закладів. Велику увагу приділено діяльності партійних організацій по гідній зустрічі XXV з'їзду партії.

У книзі кваліфіковано і переконливо розкрито місце первинної партійної організації як авангарду трудового колективу, його політичного ядра.

Підвищення ролі партійних організацій вимагає неухильного посилення їх боєздатності, поліпшення роботи з кадрами. Ці питання висвітлюються на досвіді роботи парторганізацій виробничих об'єднань Львівської, Харківської, Дніпропетровської та Київської областей.

Досвід керівництва плануванням соціального розвитку виробничого колективу, нагромаджений партійним комітетом Львівського виробничо-технічного об'єднання «Електрон», був схвалений ЦК Компартії України і рекомендований для поширення в інших колективах. Автори докладно аналізують, як цей досвід поширюється партійними організаціями і втілюється на багатьох підприємствах Дніпропетровської,

Запорізької, Київської, Черкаської областей, у містах Києві, Миколаєві, Харкові, Жданові та ін.

Практика соціального планування набуває дедалі більшого значення й на селі. В книзі розповідається про цінний досвід цієї роботи, нагромаджений Волноваською районною партійною організацією Донецької області. Схвалений ЦК Компартії України, він успішно використовується в ряді районів Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Черкаської, Закарпатської та інших областей.

У розділі книги «Ідейно-виховна робота партійних організацій в трудових колективах» передовий досвід формування в трудящих марксистсько-ленінського світогляду, здійснення економічної освіти, трудового, інтернаціонального і морального виховання аналізується на прикладі діяльності парторганізацій заводів: Київського «Арсенал» ім. В. І. Леніна, Харківського транспортного машинобудування ім. Малишева, Чорноморського суднобудівного м. Миколаєва, а також ряду первинних парторганізацій Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Житомирської, Волинської, Івано-Франківської областей.

На сучасному етапі комуністичного будівництва з його високими темпами науково-технічного прогресу першорядного значення набула економічна освіта широких мас трудящих. Якщо в 1970/71 навчальному році нею в республіці було охоплено понад 3 млн. чол., то в 1974/75 навчальному році — понад 8 млн. Нині на перший план висуваються питання якості та ефективності, посилення їх впливу на розвиток соціально-трудової активності.

У трудових колективах політико-виховну роботу з трудящими ведуть понад 305 тис. пропагандистів, 740 тис. агітаторів. У новий, швидко зростаючий рух наставництва включилося 170 тис. кращих вихователів, серед яких кожний другий — комуніст. Важливу роль у розвитку цього руху відіграла зустріч у березні 1975 р. членів і кандидатів у члени. Політбюро ЦК Компартії України з групою наставників молоді.

Одне з центральних місць у книзі відведено зростанню ролі первинних партійних організацій в підвищенні ефективності виробництва. Автори детально аналізують діяльність первинних парторганізацій по прискоренню науково-технічного прогресу, вдосконаленню управління економікою, керівництву соціалістичним змаган-

* Авторський колектив: І. І. Коломійченко (керівник), М. Є. Голубков, М. Ф. Купчишин, Є. М. Одинець, А. А. Павловський, П. Д. Сардачук, А. Г. Шараєв, В. Ф. Шевченко.

За загальною редакцією В. К. Василенко.

ням, здійсненню контролю над діяльністю адміністрації.

Успішне розв'язання історичного завдання поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму значною мірою залежить від того, як комуністи здійснюють свою роль авангарду в трудових колективах, виявляють турботу про підвищення кваліфікації трудівників, створюють на підприємствах ділову і творчу обстановку. Ці питання висвітлені на прикладі діяльності партійних організацій Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Київської, Донецької та інших областей.

Велику увагу в книзі приділено узагальненню позитивного досвіду боротьби за підвищення якості продукції, набутого парторганізаціями Львівщини, Новокраматорського машинобудівного та Кременчуцького автомобільного заводів, Первомайської швейної фабрики та ін. Особливе місце в праці відведено діяльності партійних організацій по поширенню і впровадженню схваленої ЦК КПРС львівської комплексної системи управління якістю продукції на підприємствах республіки.

Яскраво і з великою теплотою автори розповідають про знатних новаторів, ініціаторів патріотичних починань у соціалістичному змаганні В. Г. Мазуренка, Й. П. Галенка, А. А. Барановського, П. Н. Ведуту, О. В. Гіталова, С. Д. Виштак, М. А. Брагу, Є. О. Долінюк, О. К. Диптан, Г. М. Ладані і М. Х. Савченко, висвітлюють діяльність партійних організацій по поширенню їхнього досвіду. В книзі розкриваються форми і методи партійної роботи по використанню таких зразків творчої активності, як робітничі естафети, зустрічні плани, масові договори суміжників, співробітництво працівників науки і виробництва, бригадний госпрозрахунок, особисті плани підвищення продуктивності праці, особисті рахунки економії, передз'їздівські трудові вахти та ін.

Партійному керівництву масовими організаціями трудящих присвячений останній розділ книги. Тут показано підвищення ролі масових організацій в умовах розви-

нутото соціалізму, узагальнюється робота парторганізацій з профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями трудового колективу.

Зміцнення партійного ядра в комсомолі — один з важливих шляхів вдосконалення партійного керівництва комсомолом. У книзі показано, що у керівні органи первинних комсомольських організацій України під час звітно-виборних зборів 1974 р. обрано 50% молодих комуністів. У 1975 р. в комсомольських організаціях працювало понад 137 500 молодих комуністів. Понад 5 млн. комсомольців України виступають надійними помічниками партійних організацій на всіх ділянках комуністичного будівництва, 46% молоді працює у сфері матеріального виробництва. Випробуваними формами виховання поваги і любові до праці є ударні будови, студентські будівельні загони, комсомольсько-молодіжні бригади. Тисячі молодих трудівників України виявили бажання взяти активну участь у прокладанні Байкало-Амурської магістралі та спорудженні сільських об'єктів у Нечорноземній зоні РРФСР. Лише в 1973 р. у нашій республіці змагалось майже 48 тис. комсомольсько-молодіжних колективів, 7 тис. з них достроково виконали річні завдання.

Рецензоване видання не позбавлене й окремих недоліків. У деяких його розділах зустрічаються сторінки описового характеру, що не відзначаються глибиною аналізу. На жаль, не в усіх розділах докладно розповідається про те, яким чином досягнуто тих чи інших успіхів, які є труднощі і нерозв'язані питання. На наш погляд, доцільно було б на початку книги коротко зробити історіографічний огляд з питання, яке розглядається.

Проте ці недоліки не применшують загальної позитивної оцінки книги. Партійний актив, дослідники в галузі історико-партійної науки, ідеологічні працівники республіки з великим інтересом зустрінуть вихід у світ цієї цінної колективної праці.

*Ф. К. Бєлявін (Кіровоград),
М. К. Іващенко (Київ)*

**СОЦИАЛЬНЫЙ ОБЛИК
КОЛХОЗНОЙ МОЛОДЕЖИ.
ПО МАТЕРИАЛАМ
СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ
ОБСЛЕДОВАНИЙ.**

1938—1969 гг.,

изд-во «Мысль», М., 1976, 231 с. *

Останнім часом соціальні проблеми розвитку радянського суспільства привертають дедалі більшу увагу дослідни-

ків, на чому наголошувалося в матеріалах XXV з'їзду КПРС¹. У зв'язку з цим певний інтерес становить рецензована праця, в основу якої покладено матеріали масових соціологічних обстежень культури і побуту колгоспної молоді, проведених працівниками ЦК ВЛКСМ, статистиками і співробітниками Інституту історії СРСР АН СРСР у Московській, Курській, Хар-

Рутес, В. А. Устинов. Редакційна колегія: В. Є. Полетаєв (відповідальний редактор), А. В. Безруков, І. М. Волков.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 81.

* Колектив авторів: А. В. Безруков, Г. Т. Журавльов, В. Є. Полетаєв, Л. В.

ківській, Полтавській (а нині і Черкаській), Ростовській, Омській та Гомельській областях у 1938 і 1969 рр. Всього було зібрано 10 тис. анкет. Їх аналіз дав змогу простежити найбільш характерні зміни, що відбулися в житті колгоспної молоді за 30 років. Як відомо, у цей час в нашій країні соціалізм переміг повністю і остаточно, побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, досягнуто великих успіхів у будівництві комунізму. Це справило значний вплив на життя кожної молоді радянської людини, у тому числі й трудівників села, адже в процесі побудови розвинутого соціалістичного суспільства формувалися основні риси нового, соціалістичного типу особи. Весь могутній потенціал соціалістичного суспільства, його виробничі відносини, комуністична ідеологія, система цілеспрямованого виховання, що враховує специфіку і характер життя сільського населення, впливають на формування нового типу людини — активного учасника комуністичного творення, нової спільності людей.

Автори книги переконливо розкривають соціальне обличчя, спосіб життя та горизонти духовних інтересів сільської молоді в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва, показують зростання її культурно-освітнього рівня, виробничу та громадську діяльність, а також територіально-економічний розподіл. У ході історичних переворотів, здійснених у радянському селі, сільські юнаки і дівчата органічно ввібрали і уособили основні риси нового, соціалістичного типу людей — безмежну відданість величиму ідеалам комунізму, революційну пристрасність, дедалі міцніючу класову солідарність з народами, що борються за свою незалежність, вірність інтернаціональному обов'язку. Численні дані про життя і працю юнаків та дівчат Радянської України, як і молоді всієї Країни Рад, що містяться в рецензованій книзі, переконують читачів у тому, що мрії і прагнення молодих колгоспників відображають багатство їх духовного світу, широту і багатогранність потреб, товарищів, колективізм і справжній гуманізм.

Наведений у монографії матеріал яскраво свідчить, що в умовах розвинутого соціалізму відбувається постійне зближення характеру життя і праці колгоспної молоді та робітників промислових підприємств. Науково-технічна революція постійно впливає на розвиток професійної структури і освіти населення. Адже тільки з 1939 по 1966 р. різниця в освітньому рівні робітників і колгоспників скоротилася майже втричі. Дані останнього перепису населення показують, що нині більше половини працездатного населення села — це люди з середньою, незакінченою середньою та вищою освітою.

Неухильне зростання культурного рівня і зміни в професійному складі молоді села спричинили швидке збільшення там людей інтелектуальної праці, що свідчить

про поступове подолання у сільській місцевості відмінностей між фізичною та розумовою працею і про безперервне прискорення цього процесу, який став домінуючим у соціальних зрушеннях на селі. Вже практично відсутня будь-яка різниця у рівні загальноосвітньої підготовки, духовному і культурному розвитку колгоспної молоді Української РСР й інших братніх союзних республік, в яких проводилося обстеження. Система загальноосвітньої підготовки дедалі більше сприяє вибору молодого людиною улюбленої професії, підготує її до життя і праці.

У розвитку соціальної і виробничої активності молоді зростає роль її передового загону — Ленінського комсомолу. Комсомольські організації приділяють велику увагу ідейно-політичному загартовуванню юнаків і дівчат, вихованню їх на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу. У рецензованій праці міститься багатий матеріал про конкретну цілеспрямовану діяльність комсомолу по вихованню сільської молоді. КПРС постійно і неухильно дбає про поліпшення діяльності комсомольських організацій — свого бойового резерву і вірного помічника у вихованні юнаків і дівчат в дусі комуністичної ідейності, розв'язанні різних політичних та народногосподарських завдань. Важливою закономірністю даного процесу є неухильне зростання питомої ваги комсомольців серед колгоспної молоді. Так, у 1969 р., згідно з результатами соціологічних обстежень, найбільше комсомольців (69,2%) працювало в колгоспах Харківської, Полтавської та Черкаської областей. З них 20,2% проводили громадську роботу серед молоді.

Комсомольці беруть активну участь у господарському і культурному будівництві на селі, зокрема у спорудженні культурно-побутових об'єктів, роботі колективів художньої самодіяльності тощо. Активізуються шефські зв'язки між трудовими колективами промислових підприємств і колгоспів. Все це сприяє ознайомленню трудівників села з духовними і культурними цінностями.

Показовим є постійне зростання трудової активності колгоспної молоді. В анкеті соціологічних обстежень цей процес зафіксований у двох графах: «участь у змаганні» і «чи є ударником комуністичної праці». Аналіз досліджень показав, що 64,9% юнаків і дівчат Харківської, Полтавської, Черкаської областей беруть участь у соціалістичному змаганні, а 18,7% — ударники комуністичної праці. Це — найвищий показник серед областей, в яких проводилося анкетування.

У нашій країні має місце певний вплив сільської молоді в міста й індустриальні центри, що пояснюється рядом причин, насамперед наявністю у сільській місцевості надмірних трудових ресурсів. Неабияке значення має також більш високий рівень культурно-побутового обслу-

говування міського населення, розвитку житлового будівництва, транспорту, засобів зв'язку, комунікабельності тощо. Тому Комуністична партія ставить завдання — постійно, наполегливо і цілеспрямовано долати соціально-економічні та культурно-побутові відмінності між містом і селом. На III з'їзді колгоспників Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслював, що з точки зору соціальної колгоспний лад не тільки визволив трудове селянство від експлуатації і злиднів, але й дав змогу встановити на селі нову систему суспільних відносин, які ведуть до повного подолання класових відмінностей у радянському суспільстві².

Процес подолання класових відмінностей у радянському суспільстві є багатограним і складним. Він активно проходить в умовах розвинутого соціалізму і найбільш яскраво простежується на аналізі життя колгоспної молоді. Цілий ряд аспектів цього процесу висвітлений у рецензованій праці.

² Л. І. Брежнев. Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілинних земель Казахстану. Промови і доповіді, К., 1974, стор. 213.

*Д. ГРИГОРОВИЧ, П. ДЕНИСЕНКО,
В. НЕМЯТЫЙ.
КОММУНИСТИЧЕСКОЕ ПОДПОЛЬЕ
НА УКРАИНЕ
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ,*

Политиздат України, К., 1976, 223 с.

Протягом останніх років радянські історики опублікували ряд фундаментальних праць, в яких висвітлюється діяльність Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни. На жаль, у цих працях недостатньо розкриті діяльність комуністичного підпілля в роки війни. Саме висвітленню цієї проблеми і присвячена рецензована колективна монографія. Її автори — наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У цьому дослідженні вперше зроблена спроба узагальнити діяльність комуністичного підпілля на Україні як невід'ємну і складову частину всенародної війни на тимчасово загарбаній гітлерівцями радянській землі. Спираючись на досягнення радянської історичної науки, використовуючи широку джерельну базу партійних і державних архівів, авторський колектив ґрунтовно розкрив мобілізуючу і керівну роль ленінської партії, показав

В цілому досить цікава монографія не позбавлена й недоліків. Зокрема, в ній приділено мало уваги питанням дальшого розвитку суспільної активності колгоспної молоді. Однак це не впливає на загальну позитивну оцінку змістовного дослідження. Воно, безперечно, буде корисним для кожного, хто цікавиться історико-соціальним розвитком суспільства, зокрема колгоспного села.

Приклад московських істориків та ЦК ВЛКСМ варті наслідування і в нашій республіці. Так, ученим різних галузей знань, насамперед історикам УРСР, можна було б виконати ряд подібних соціологічних досліджень за участю ЦК ЛКСМУ, комсомольських організацій колгоспів, радгоспів, учителів середніх і восьмирічних шкіл та республіканського товариства «Знання». Багато провести такі дослідження і на промислових підприємствах. Їх результати варто використати при написанні історії колгоспів, радгоспів, заводів і фабрик, а також в ідеологічній роботі серед трудящих, передусім у лекційній пропаганді, яку проводять члени товариства «Знання».

П. П. Панченко (Київ)

головні аспекти діяльності Комуністичної партії в тилу ворога. Вдала структура монографії дала змогу авторам проаналізувати діяльність комуністичного підпілля по організації боротьби радянських людей у тилу ворога в основних її формах: політичній, економічній і збройній, розкрити керівну роль робітничого класу в цій боротьбі.

У книзі на основі багаточисленних документів показано, що Комуністична партія з перших днів війни розробила розгорнуту програму боротьби радянських людей в тилу фашистських окупантів і в ході війни ставила перед трудящими масами чергові завдання, які відповідали конкретній воєнно-політичній обстановці. Автори акцентують увагу читача на тому, що уже в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., а пізніше в постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» та в інших партійних документах говорилося про те, що партизанська боротьба в тилу ворога повинна носити характер не окремих виступів, а прийняти форму масового всенародного руху.

Велику воєнно-організаторську роботу по виконанню цих настанов провів Центральний Комітет Комуністичної партії України. Під його безпосереднім керівництвом у республіці почали організовуватись підпільні органи. Для цього при ЦК КП(б)У

була створена спеціальна оперативна група. Уже в липні 1941 р. Центральний Комітет КП(б)У направив через лінію фронту в західні області республіки 800 партійних і радянських працівників із завданням очолити боротьбу трудящих проти загарбників у тилу ворога (стор. 21). У серпні 1941 р. на територію окупованої Північної Буковини через лінію фронту був перекинутий створений підпільний обком партії. В Житомирській області були організовані підпільний обком КП(б)У, 36 підпільних міських і районних комітетів партії. На Кіровоградщині розпочав роботу підпільний обком партії і 21 підпільний райком КП(б)У. В Одесі діяли підпільний обком і 10 підпільних райкомів, а на Миколаївщині — підпільний обком і 16 райкомів КП(б)У. В Києві були сформовані основний і запасний підпільні міськкоми і 9 райкомів партії. Багато підпільних партійних органів було створено в Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Платавській, Сумській, Сталінській та інших областях. Всього за період з червня по вересень 1941 р. на Україні було сформовано 23 підпільні обкоми КП(б)У, 685 міських і районних підпільних партійних комітетів, 4316 первинних партійних організацій. Для підпільної роботи в тилу ворога республіканська партійна організація направила більше 26 тис. комуністів (стор. 25). Крім того, у республіці для роботи в тилу ворога було створено багато підпільних комсомольських комітетів і комсомольсько-молодіжних організацій. Одночасно з формуванням партійного і комсомольського підпілля виникли підпільні розвідувальні, диверсійні та інші групи спеціального призначення. Уже в перші дні війни було сформовано і залучено в тилу німецько-фашистських військ для розгортання партизанської боротьби 883 загони, більше 1700 диверсійних і розвідувальних груп (стор. 31).

Значну увагу автори рецензованої праці приділили вивченню форм партійного керівництва народною боротьбою, зв'язків підпілля з радянським тилом. З листопада 1941 р. зв'язок із підпіллям здійснювався через оперативну групу, що була створена при Військовій раді Південно-Західного фронту. Крім того, група мала своїх представників і при військових радах 7 армій цього фронту (стор. 39). Особливо тісні зв'язки підпілля з радянським тилом встановилися з травня 1942 р., коли розпочали свою роботу Центральний штаб партизанського руху, який працював під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б) і Ставки Верховного Головнокомандування, та Український штаб партизанського руху, що в оперативному відношенні підпорядковувався Центральному штабу, а діяв під керівництвом ЦК КП(б)У. З жовтня 1942 р. розпочав свою роботу нелегальний ЦК КП(б)У.

Слід відзначити, що в монографії автори ввели в науковий обіг нові дані про ді-

яльність КП(б)У і її Центрального Комітету. До речі, вперше у вітчизняній історіографії введені в науковий обіг важливі матеріали, що розкривають діяльність нелегального ЦК КП(б)У, який за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. повинен був очолити партизанський рух на Україні і перетворити його у всенародний рух проти німецько-фашистських загарбників (стор. 43—44, 59—60).

У монографії наводиться також новий матеріал про діяльність окремих підпільних обласних комітетів партії (Дніпропетровського, Сталінського, Харківського, Одеського, Житомирського, Чернігівського, Ворошиловградського) та інших, міських (Києва, Сталіно, Кіровограда). В ході всенародної боротьби на тимчасово окупованій території виникли й нові об'єднання. Наприклад, у монографії мова йде про діяльність Лохвицько-Сенчанського партійного центру Полтавської області, антифашистських комітетів — Славутського округного, Проскурівського, Балтського; підпільних центрів — Миколаївського, Вознесенського, Запорізького «Ревкому», Прибузького повітового комітету, Корсунь-Шевченківського «Комітету 103», «Народної гвардії» (організації партизанського руху в західних областях України) та інших.

На початку другого періоду Великої Вітчизняної війни народну боротьбу на окупованій території України безпосередньо очолили нелегальний ЦК КП(б)У, 10 підпільних обкомів, близько 100 підпільних окружкомів, міськкомів і райкомів партії, більше 1300 підпільних організацій і груп (стор. 72).

У першій частині монографії висвітлюється організаторська діяльність партії по розгортанню всенародної боротьби в тилу ворога. Тут вперше проаналізовано всю мережу партійного підпілля України. В цьому плані заслуговує схвалення розкриття авторами механізму партійного керівництва. Послідовно, етап за етапом у книзі показується як Комуністична партія, спираючись на нагромаджений в ході війни досвід, виробляла гнучку і ефективну систему керівництва всенародною боротьбою на загарбаній фашистами радянській землі, в основі якої лежав ленінський принцип централізації керівництва з врахуванням місцевої ініціативи.

Окремий розділ праці присвячений висвітленню політичної роботи партії в тилу ворога. В ньому на великому фактичному матеріалі розкривається пропагандистська та організаційна діяльність комуністичного підпілля серед населення тимчасово окупованих районів.

У монографії наводиться багато нового фактичного матеріалу про боротьбу проти вивезення населення на фашистську каторгу і за збереження народного добра. По суті, вперше в опублікованій літературі так широко і всебічно розповідається про боротьбу радянських людей у тилу ворога проти економічних заходів окупантів. На

значному фактичному матеріалі в праці показано бойову діяльність комуністичного підпілля, а також організацію і ведення розвідки, наводяться нові дані про всенародний подвиг радянських людей проти німецько-фашистських загарбників.

Позитивно оцінюючи монографію в цілому, слід зазначити, що вона не позбавлена й окремих недоліків. Деякі питання в ній висвітлені не досить глибоко. Надзвичайно фрагментарно показана діяльність комсомольського підпілля. Не одержала також достатнього висвітлення роль інтелігенції в боротьбі за зрив економічних планів фашистської Німеччини на окупованій території України. На жаль, і при аналізі складу організацій та груп комуністичного підпілля, автори не завжди дають дані про національний склад підпілля.

**Я. М. КОПАНСКИЙ.
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ
СОЛИДАРНОСТЬ С БОРЬБОЙ
ТРУДЯЩИХСЯ БЕССАРАБИИ
ЗА ВОССОЕДИНЕНИЕ**

**С СОВЕТСКОЙ РОДИНОЙ. 1918—1940.
изд-во «Штиинца», Кишинев, 1975, 337 с.**

Рецензована праця є узагальнюючим підсумком багаторічних наукових пошуків автора.

Характерною рисою книжки є її широка джерельна база. Автор використав значну кількість документів, архівних матеріалів, чимало з яких уперше вводиться до наукового обігу, а також матеріали радянських газет і журналів, періодичних видань багатьох європейських країн, США, Канади, Австралії.

На багатому фактичному матеріалі Я. М. Копанський розкриває закономірний та історично справедливий характер революційно-визвольного руху трудящих Бессарабії, послідовної боротьби Радянського Союзу за розв'язання бессарабського питання, солідарність прогресивних сил світу з боротьбою за визволення анексованих королівською Румунією радянських земель. Монографія Я. М. Копанського переконливо спростовує фальсифікаторські вигадки румунських буржуазних історіографів 20—30-х років, реакційних вчених Заходу та румунських емігрантів про «самовизначення» і «добровільне» приєднання Бессарабії до буржуазно-поміщицької Румунії в 1918 р., про «підтримку» населенням жорстокого окупаційного режиму і міжнародне «визнання» анексії Бессарабії.

Рецензована монографія викликає інтерес у радянського читача ще й тим, що в ній також ідеться про інтернаціональну солідарність з визвольною боротьбою тру-

дяться Хотинщини та Придунайських земель (у досліджуваній період всіни належали адміністративно до Бессарабії), а також показано, що Комуністична партія і Радянський уряд одночасно відстоювали як права трудящих Бессарабії, так і Північної Буковини на самостійне вирішення своєї долі.

У книжці глибоко і всебічно розкриваються зусилля партії, Радянського уряду і всього радянського народу, спрямовані на справедливе розв'язання бессарабського питання. Це було втіленням ленінської національної політики нашої партії у життя. Вже з грудня 1917 р., тобто з початку інтервенції румунських королівських військ у Бессарабії і аж до її визволення (червень 1940 р.) радянські люди підтримували революційно-визвольну боротьбу трудящих уярмленого краю, спрямовану на захист суверенітету і територіальної цілісності Радянської держави. Це свідчило про нерозривну єдність всього радянського народу з трудящими районів, які тимчасово опинилися під владою королівської Румунії. Біля джерел цієї політики стояв вождь революції і засновник Країни Рад В. І. Ленін. Радянський уряд і особисто В. І. Ленін вживали рішучих заходів для припинення інтервенції королівської Румунії в Радянську Бессарабію, а після її окупації докладали максимально можливих зусиль військового і дипломатичного характеру з метою її визволення.

М. О. Буцько (Київ)

Хочеться зробити закид авторам і щодо оформлення наукового апарату. Занадто багато послань зроблено авторами на архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, хоч деякі матеріали уже згадувалися в працях наших дослідників. Наприклад, склад Чернігівського підпільного обкому партії (стор. 28); рішення ДКО від 30 травня 1942 р. (стор. 41); про діяльність «Молодої гвардії» (стор. 70) та інші, а також на тритомну працю «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.»

В цілому ж рецензована праця є серйозним дослідженням однієї з важливих проблем історії Великої Вітчизняної війни. Вона буде корисною всім, хто вивчає історію нашої Батьківщини в роки великих випробувань.

На Віденській радянсько-румунській конференції в 1924 р. делегація СРСР внесла конструктивну пропозицію про проведення в Бессарабії плебісциту, а також нагадала про сумну долю Північної Буковини, яку королівська Румунія силою утримувала під своєю владою всупереч волі населення краю. Румунська делегація зайняла обструкціоністську позицію, відмовилася від

розгляду радянської пропозиції і зірвала роботу конференції (стор. 62—63).

Незабаром на англо-радянській конференції у Лондоні у меморандумі делегації Країни Рад було вказано на «насильницьку окупацію Бессарабії», а також оголошено «Декларацію про Північну Буковину». У ній вимагалось, щоб трудящим північної частини Буковини, як і трудящим Бессарабії, була надана можливість самостійно вирішувати свою долю (стор. 66).

У монографії показано, що всі народи Радянського Союзу виступали на підтримку трудящих Бессарабії. У ній наведені яскраві приклади активної участі у цьому русі робітників, селян, інтелігенції Російської Федерації, України, Білорусії, Узбекистану, Киргизії, Грузії та інших братніх республік.

ВКП(б) подавала велику допомогу партійній організації Бессарабії і комуністам Північної Буковини у виробленні правильної політичної лінії. У книжці наводяться відомості про постійну допомогу Української РСР, КП(б)У, трудящих республіки революційно-визвольному рухові в Бессарабії.

На КП(б)У було покладено керівництво комуністичною організацією Бессарабії, а з 1922 р., після того, як вона ввійшла до складу КПр, комуністи республіки постійно сприяли їй у підпільній діяльності.

Солідарність народів СРСР, принципова і послідовна політика Комуністичної партії та Радянського уряду в бессарабському питанні дістали своє відображення в документах партії, з'їздів Рад, сесій ЦВК СРСР. Так, на сесії Верховної Ради СРСР 29 березня 1940 р. нарком іноземних справ СРСР у своєму виступі торкався і нерозв'язаного питання про Бессарабію, анексію якої Радянський Союз ніколи не визнавав (стор. 114—115).

Чотири розділи рецензованої монографії присвячені солідарності зарубіжних друзів Радянського Союзу у боротьбі за визволення Бессарабії від окупантів. Автор розкриває багатогранний характер цього процесу і показує, що виступи на знак солідарності відбувалися в різний час у багатьох країнах Європи та інших континентів світу. Безсумнівний інтерес викликають і ті сторінки книжки, де розповідається про боротьбу іноземних трудящих проти імперіалістичної інтервенції в Бессарабії.

Одним з найбільш докладних і насичених фактичним матеріалом є параграф монографії про солідарність зарубіжного пролетаріату, всієї світової прогресивної громадськості з учасниками Татарбунарського повстання 1924 р. Ця кампанія почалася восени 1924 р. і тривала протягом 1925 і 1926 рр. Вона набула величезного розмаху. Важливу роль у її розгортанні відіграли Комінтерн, Профінтерн, МОДР, Сельінтерн, Міжроблоп та інші організації.

Окремі розділи монографії Я. М. Копанського присвятив міжнародній солідарності

з революційно-визвольним рухом бессарабських трудящих у 30-х роках. У цей період з особливою силою проявилася авангардна роль міжнародного комуністичного руху в розширенні інтернаціональних акцій, організації безперервної кампанії у прогресивній пресі про пропаганді ідей визвольної боротьби поневоленого народу цього краю.

На підтримку трудящих Бессарабії пролунали голоси видатних діячів міжнародного комуністичного руху Г. Димитрова, В. Коларова, Б. Куна, У. Фостера, відомих письменників і вчених А. Барбюса, Р. Роллана, А. Ейнштейна, З. Неедлі, Б. Ібаньеса, Е. Сікклера та багатьох інших.

Автор аргументовано показав, що КПр, прогресивні кола Румунії підтримували визвольний рух трудящих Бессарабії за возз'єднання з Радянською Вітчизною. У 1937—1938 рр. у газеті «Scinteia» («Іскра» — орган ЦК КПр) було надруковано ряд статей, у яких викривалася реакційна шовіністична політика правлячих кіл країни, їх намагання будь-що румунізувати окупований край.

В окремому параграфі монографії, який є логічним завершенням теми, стисло і водночас переконливо показано, з яким захопленням зустрів радянський народ і прогресивна громадськість світу у червні 1940 р. повідомлення про визволення Бессарабії і Північної Буковини від окупантів і возз'єднання їх з Радянською Вітчизною. З цієї нагоди у Москві, Ленінграді, Києві, Баку, Владивостоці, в інших містах і селах нашої країни відбулися масові мітинги, на яких робітники, колгоспники, вчені та працівники культури висловили свою радість з приводу торжества історичної справедливості, гордість за Радянську Батьківщину (стор. 298—299).

Журнал «Коммунистический Интернационал» (орган Виконкому Комінтерну) писав у ці знаменні дні: «Визволення Бессарабії та Північної Буковини від капіталістичного рабства зустрінuto трудящими всього світу зі справжньою радістю і великим задоволенням» (стор. 301). Гаряче вітала визволення Бессарабії та Північної Буковини Комуністична партія Румунії і прогресивні сили країни.

На жаль, книжка Я. М. Копанського не позбавлена окремих недоліків. Автор правильно підкреслює, що питання про визволення Бессарабії було складовою частиною загальної проблеми возз'єднання з СРСР його західних територій. В той же час у боротьбі за справедливе розв'язання бессарабського питання тісно перепліталися інтереси, насамперед, молдавського і українського народів, адже йшлося про відновлення радянської державності молдавського народу у відповідній частині Бессарабії і возз'єднання з УРСР Хотинщини та Придунайських земель. Таким чином, бессарабське питання є складовою частиною як історії Молдавії, так і історії Ук-

раїни. Це відкривало перед автором можливість значно ширше і повніше розкрити в першому розділі одну з яскравих і насичених знаменними подіями сторінок тісного співробітництва і взаємодопомоги двох братніх народів, які під керівництвом КПРС разом з усіма народами Країни Рад вели спільну боротьбу за визволення з-під гніту боярської Румунії анексованих нею радянських земель. На жаль, автор лише в загальних рисах висвітлив цей аспект теми. Побіжно він зачепив пи-

тання про співдружність у революційно-визвольній боротьбі трудящих Бессарабії і Північної Буковини і зовсім не порушив такого питання, як революційна солідарність трудящих Радянського Союзу в роки іноземної окупації.

Крім того, в монографії слабо використані документи та преса УРСР. Ці зауваження не знижують загалом високої оцінки монографії Я. М. Копанського.

А. М. Глуговський (Чернівці)

В. Я. СИПОЛС.

**СОВЕТСКИЙ СОЮЗ В БОРЬБЕ ЗА МИР
И БЕЗОПАСНОСТЬ 1933—1939,**

изд-во «Мысль», М., 1974, 427 с.

Радянський Союз, братні соціалістичні країни досягли величезних успіхів у реалізації Програми миру, висунутої XXIV з'їздом КПРС. Їх зовнішня політика є надійним оплотом миру й безпеки народів, стає дедалі важливішим фактором світового розвитку. Нині її вивчають не тільки історики-міжнародники, широка громадськість, а й керівні діячі різних країн.

Тому, природно, що поява кожного узагальнюючого дослідження про зовнішню політику СРСР, а саме таким є рецензована книга В. Я. Сиполса, привертає до себе серйозну увагу. Хронологічно праця охоплює 1933—1939 рр., тобто час, який безпосередньо передував початку розв'язаної імперіалістами другої світової війни, що принесла людству велічне лихо. У ті роки, в ході запеклої боротьби на міжнародній арені між силами прогресу і реакції, вирішувалося кардинальне питання — вдасться агресорам розпалити пожежу нової війни, чи вони будуть приборкани.

Марксистське висвітлення передісторії другої світової війни, зокрема, боротьби Радянського Союзу за мир і безпеку в 1933—1939 рр., зберігає й нині своє суспільно-політичне значення ще й тому, що на Заході з'являється чимало публікацій, в яких перекручується справжня суть складних подій тих напружених років, прикрашується політика Англії, Франції і Сполучених Штатів і, навпаки, фальсифікується зовнішньополітичний курс першої в світі соціалістичної держави. Ці фальсифікаторські концепції буржуазна пропаганда використовує в ідеологічній боротьбі проти нашої країни і братніх соціалістичних країн.

Безперечно, позитивною якістю монографії є використання в ній великої кількості неопублікованих радянських і зарубіжних архівних матеріалів, включаючи документи Архіву зовнішньої політики

СРСР і порівняно недавно розсекречені документи англійського міністерства закордонних справ. Використовуючи ці матеріали, нові документальні публікації, літературу з теми дослідження, спогади і пресу, автор вніс чимало нового у висвітлення міжнародних відносин передодня другої світової війни.

У рецензованій книзі, крім глибокого аналізу зовнішньої політики Радянської держави в Європі і на Далекому Сході, зображено широку панораму міжнародних подій тих часів. На конкретно-історичному матеріалі розкривається політика двох угруповань імперіалістичних держав — Англії, Франції і Сполучених Штатів, з одного боку, і гітлерівської Німеччини, мілітаристської Японії і фашистської Італії — з другого, боротьба між якими призвела до початку другої світової війни.

З дослідження видно, що прагнення лєнінської зовнішньої політики Радянської держави до збереження миру в умовах капіталістичного оточення випливало з її соціалістичного характеру. Цього вимагали як інтереси будівництва нового суспільства в нашій країні, так і інтернаціональні завдання політики першої в світі соціалістичної держави. Радянський Союз прагнув врятувати трудящих усього світу від тих страхів і страждань, що їх несли породжувані імперіалізмом війни. Боротьба СРСР за відвернення війни в 30-ті роки повністю відповідала найважливішому принципу радянської зовнішньої політики — пролетарському інтернаціоналізму.

У дослідженні докладно розповідається про багатосторонню діяльність радянської дипломатії, яка після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів і виникнення в Європі небезпечного вогнища війни, вживала заходів для створення безпеки на нашому континенті. Свідченням миролюбного зовнішньополітичного курсу СРСР, спрямованого на запобігання новій війні, були відома радянська пропозиція про укладення Східного пакту, підписання в 1935 р. радянсько-французького і радянсько-чехословацького договорів про взаємодопомогу, вступ Радянського Союзу

в Лігу націй тощо. Конкретний документальний матеріал, що наводиться в книзі, свідчить про повну відповідальність реакційних правлячих кіл Англії, Франції, Сполучених Штатів за те, що гітлерівська Німеччина дістала свободу дій в Європі, захопила Австрію і Чехословаччину, а потім розв'язала другу світову війну. Політика «умиротворення» агресора, що проводилася цими колами, мала на меті спрямувати гітлерівську експансію на Схід, проти Радянського Союзу, знищити або, принаймні, ослабити першу в світі соціалістичну державу.

Нові документи, введені автором у науковий обіг, підтверджують прозорливість радянської дипломатії, яка правильно оцінювала справжні наміри правлячих кіл Англії, Франції і Сполучених Штатів у той час і робила з цього життєво важливі для безпеки нашої держави висновки.

Вірність СРСР своїм міжнародним зобов'язанням і політиці миру завжди знаходила свій вияв у радянській зовнішній політиці, зокрема, у готовності нашої країни в другій половині 30-х років узяти активну участь в організації колективної відсічі агресору. Загальновідома боротьба Радянського уряду за врятування цілісності і незалежності чехословацької держави в 1938 р., коли Радянський Союз робив усе можливе, щоб впровадити в дію радянсько-французький і радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу. Але західні держави віддали перевагу Мюнхену і ганьбі капітуляції. Намагаючись ізолювати Радянський Союз на міжнародній арені, вони самі опинилися в становищі ізоляції. Мюнхенська політика Чемберлена і Даладье доводила лише політичну короткозорість її авторів, які продовжували небезпечну гру з вогнем.

У книзі містяться цікаві матеріали про дії Радянського уряду з метою приборкання агресора на Далекому Сході, де мілітаристська Японія в липні 1937 р. розв'язала загарбницьку війну проти Китаю і вела підготовку до нападу на СРСР. Агресивні устремління японських мілітаристів поширювалися також на володіння США, Англії і Франції на Далекому Сході і в басейні Тихого та Індійського океанів. І тут, як і в Європі, правлячі кола Сполучених Штатів, Англії та Франції не бажали разом з Радянським Союзом активно протидіяти агресору. Вони намагалися зберегти свої інтереси шляхом імперіалістичного зговору з Японією. Про допомогу Китаю вони й не думали і свідомо віддавали його в жертву, виношуючи надії, що японські мілітаристи рано чи пізно нападуть на СРСР. Тому всі зусилля Радянського Союзу щодо впровадження ефективних заходів проти японських загарбників, нашоухувалися на протидіяння англо-франко-американського угруповання. Це яскраво виявилось у Лізі націй і на Брюссельській конференції, де обговорювалося питання про санкції

проти Японії в зв'язку з її експансією в Китаї, а також під час переговорів про укладення регіонального Тихоокеанського пакту про взаємодопомогу, що міг стати перешкодою для агресора.

У книзі наводяться численні факти про допомогу Радянського Союзу китайському народові в його боротьбі з іноземними загарбниками у другій половині 30-х років. За пропозицією Радянського уряду 21 серпня 1937 р. між СРСР і Китаєм було підписано договір про ненапад. Вже до березня 1938 р. Радянський Союз поставив Китаю за кредитною угодою і контрактами 297 літаків, 82 танки, 425 гармат і гаубиць, 400 автомашин, 360 тис. снарядів, 10 млн. патронів тощо. Крім того, в Китаї працювали досвідчені радянські військові діячі В. І. Чуйков, П. С. Рибалко, П. Ф. Батицький та інші, які допомагали вести війну проти японських агресорів.

Розгром японських військ біля озера Хасан у 1938 р. і поразка, якої зазнали японо-маньчжурські війська на річці Халхін-Гол від Радянських Збройних Сил і військ МНР у 1939 р., підтвердили рішучість СРСР приборкати агресора, зробити все можливе для збереження миру на Далекому Сході.

З великим інтересом читаються ті сторінки монографії, на яких розповідається про боротьбу СРСР за створення колективного фронту захисту миру в березні — серпні 1939 р., тобто після мюнхенського зговору чотирьох держав. Зроблений автором аналіз політики західних держав підтверджує, що уряди Англії і Франції вважали контакти з Радянським Союзом у розглядуваній період, насамперед як засіб тиску на Німеччину, продовжуючи сподіватися на досягнення прийнятної для них угоди з Гітлером. Найбільш характерні щодо цього переговори, які проводились у 1939 р. між Англією, Францією і СРСР з ініціативи радянської сторони про укладення англо-франко-радянського договору про взаємодопомогу. Англійський і французький уряди відтягували переговори, робили все, щоб ухилитися від прийняття конструктивних радянських пропозицій.

Англійські та французькі військові представники приїхали в Москву тільки в серпні 1939 р., коли було цілком очевидно, що напад гітлерівської Німеччини на Польщу — питання найближчого майбутнього.

Використані автором доступні нині документи англійського уряду про англо-франко-радянські переговори знову доводять правильність тих висновків, які зробила радянська сторона з цих марних переговорів. Укладений 23 серпня 1939 р. договір про ненапад між СРСР і Німеччиною серйозно захистив у тодішніх складних умовах інтереси Радянського Союзу. Цим вимушеним кроком СРСР виграв час і дістав можливість вжити додаткових ефективних заходів до зміцнення своєї обороноздатності, що мало величезне значення для майбутнього нашої країни.

Монографія не позбавлена й окремих недоліків. У книзі немає історіографічного огляду. Важко погодитись з автором, коли він приєднується на стор. 116 до думки про те, що через політику Англії до грудня 1937 р. значення радянсько-французького договору про взаємодопомогу було зведено майже нанівець. Наведені в книзі матеріали (стор. 172, 190, 219 та ін.) суперечать подібній точці зору. Досить сказати, що на засіданні англійського уряду, яке відбулося 25 травня 1938 р., було розроблено план «нейтралізації» Чехословаччини, покликаний якраз ліквідувати договірні зобов'язання СРСР і Франції щодо Чехословаччини, що неминуче повинно було ослабити можливість радянсько-французь-

ких спільних дій проти можливого агресора. Англія і в дальшому робила натиск на Францію з метою ослаблення її зв'язків з СРСР і Чехословаччиною. Існування взаємозв'язаних радянсько-французького і радянсько-чехословацького пактів навіть напередодні Мюнхена гальмувало зближення Англії з Німеччиною і звужувало можливості англо-німецького зговору за рахунок третіх країн.

Рецензоване видання є вагомим внеском у вітчизняну історіографію, присвячену радянській зовнішній політиці 30-х років. Його з інтересом прочитають усі, хто цікавиться історією міжнародних відносин.

І. А. Петерс (Київ)

В. І. КОСТРИКІН.
ЗЕМЕЛЬНЫЕ КОМИТЕТЫ В 1917 ГОДУ,
изд-во «Наука», М., 1975, 335 с.

Питання селянського руху й аграрної революції в Росії в 1917 р. не випадково привертають пильну увагу радянських істориків. Ці проблеми безпосередньо пов'язані з формуванням політичної армії пролетарської революції, зміцненням союзу робітничого класу з найбільш бідним селянством на етапі соціалістичної революції, що було найважливішою умовою перемоги Великого Жовтня.

Починаючи з 20-х років, вийшло чимало праць, присвячених аграрному рухові. Однак узагальнюючих монографій з історії створення й діяльності низових земельних комітетів напередодні Жовтневої революції в Росії ще не створено. Цю прогалину й заповнює рецензована книжка.

Автор на основі вивчення і узагальнення широкого кола джерел, у тому числі вперше введених до наукового обігу документальних матеріалів місцевих архівів, простежує розвиток аграрного руху й історію створення земельних комітетів на території Центрального землеробського району, Поволжя, частково Білорусії, України та інших районів.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення всіх питань обраної теми через її складність та багатоплановість, В. І. Кострикін все ж розглядає досить обширне коло проблем. Він починає своє дослідження від становища селянства після повалення царського самодержавства і доводить його до розгортання класової боротьби на селі в період підготовки Жовтневого збройного повстання.

Висвітлюючи становище на селі після повалення царизму, В. І. Кострикін загострює увагу на організації Рад і селянських комітетів, боротьбі партії більшовиків за союз пролетаріату з найбільш бідним

селянством. У книжці висвітлюється роль селянських комітетів як органів революційної дії, підкреслюється, що саме волосні виконавчі комітети «стали головною формою низової організації селянства» (стор. 33) і були попередниками земельних комітетів. На численних прикладах автор проаналізував різноманітні форми залучення партією широких мас селянської бідноти на свій бік.

Критикуючи аграрну політику буржуазного Тимчасового уряду, В. І. Кострикін аналізує політичні основи аграрних програм різних партій, представники яких входили до цього уряду, а також діяльність Головного земельного комітету по охороні поміщицької земельної власності. Переконливі факти викривають зрадницьку суть буржуазних угодівців, які намагалися відкласти розв'язання аграрного питання до Установчих зборів, щоб пізніше перешкодити його позитивній реалізації.

Під впливом більшовицької пропаганди, в ході загострення класової боротьби селяни почали розуміти, куди веде така політика. Зростала кількість селянських виступів. Про це красномовно свідчать наведені в книжці факти: у березні 1917 р. на території Європейської Росії відбулося 190 селянських виступів, у квітні — 508, травні — 682, а в червні — 1036 (стор. 123).

Значну увагу автор приділяє висвітленню процесу організації земельних комітетів на місцях. Тут виділяються такі основні напрямки, які створення губернських, повітових і волосних комітетів, боротьба за демократизацію їх складу і розширення прав. Треба відзначити, що автор, використавши значну кількість опублікованих і архівних джерел, вперше склав таблиці, які дають чітке уявлення про створення місцевих земельних комітетів. Особливо слід виділити таблицю, у якій містяться дані про створення волосних комітетів.

Наведено також підсумовуючі цифри про кількість комітетів у кожній губернії (стор. 138)

Головне місце в рецензованій книжці відводиться діяльності земельних комітетів. Розглядаючи роль земельних комітетів в аграрному русі в період мирного розвитку революції, автор з'ясовує вплив селянських з'їздів на діяльність низових комітетів, зокрема на врахування ними вимог селян. Водночас В. І. Кострикін зазначає, що певна частина комітетів, насамперед губернських і повітових, проводила політику охорони приватного землеволодіння і «мирної угоди» з поміщиками. Поряд з конкретним аналізом окремих явищ і подій подаються таблиці розвітку революційних виступів комітетів (стор. 217, 220, 221 та ін.). Вони є результатом статистичної обробки великої кількості джерел про селянський рух. При цьому автор зробив спробу визначити ступінь вірогідності використаних джерел, розповів про метод складання цих таблиць. Радянські історики широко застосовують статистичний метод вивчення селянського руху 1917 р. Але відсутність єдиної методики обробки джерел створює труднощі, а нерідко, навіть, позбавляє можливості порівняти й узагальнити результати досліджень. Зокрема, відомий дослідник академік АН УРСР П. М. Першин з цього приводу писав, що й «історикам-аграрникам варто було б виробити загальну методику обробки архівних матеріалів про події на селі того часу, щоб забезпечити точність, порівняність результатів досліджень і можливість їх загального зведення»¹. Висловлені в рецензованій праці пропозиції є першим кроком на шляху до розв'язання цієї проблеми.

Аналіз фактичного матеріалу дав автору можливість зробити правильний висновок про те, що «хід розвитку класової боротьби в країні революціонізував земельні комітети», що діяльність багатьох із них «піднімала трудящих на революційне розв'язання аграрного питання, надавала селянському рухові організованого характеру» (стор. 224).

Велика увага в книжці приділяється такій складній і багатоплановій проблемі, як посилення класової боротьби на селі в період підготовки збройного повстання.

Оперуючи значною кількістю джерел, автор рецензованої монографії переконливо показав становище земельних комітетів після липневих подій 1917 р.: посилення наступу реакції на селянство, наростання революційних виступів і, нарешті, провал есерівських маневрів в аграрному питанні напередодні Жовтневої революції.

Поступово В. І. Кострикін підводить читачів до висновку про те, що при загальному піднесенні виступів трудового селянства проти поміщиків і куркулів, розши-

рилися активні форми революційної боротьби майже до організованої і повної конфіскації поміщицьких маєтків (стор. 257). Помітивши закономірність посилення класової боротьби на селі і активізації діяльності земельних комітетів, автор зробив правильний висновок: «Влітку 1917 р. низові комітети ставали на чолі аграрного руху» (стор. 270).

В динаміці розкрито розгортання боротьби селян проти Тимчасового уряду і поміщиків. Це, зокрема, досягається знову ж таки завдяки вдало складеним таблицям, у яких подано кількість виступів по губерніях (по місяцях), а також визначаються їх форми та види.

Підкреслюючи, що в цілому селянський рух наростав, автор водночас зазначає, що восени 1917 р. організаційна роль низових земельних комітетів в аграрному русі дещо зменшилася. Посилення класових суперечностей було причиною того, що деякі з них перейшли до рішучішого захисту інтересів селянства, інші почали проводити політику, яка виключала відкриту боротьбу з поміщиками. Антипоміщицька боротьба привела після Лютневої революції не до згуртування селянства на основі спільності інтересів, а до розколу між сільською біднотою і заможниками (стор. 305). Куркулів підтримували есери, які проводили угодовську політику. Їх маневри з передачею поміщицької землі у відання комітетів з метою виграти час, обговорення аграрного законопроекту есерівського міністра землеробства переконували в тому, що це — зрада інтересів селян. Тільки більшовики вказували ясний шлях до розв'язання земельного питання на користь трудового селянства. Революційні аграрні перетворення могли бути втілені в життя лише владою Рад.

Як уже зазначалося вище, рецензована книжка є першим узагальнюючим дослідженням історії земельних комітетів. Вона, природно, не вичерпує поставленої проблеми, а навпаки, створює ґрунт для дальшого, глибшого її вивчення. Багато джерел, особливо матеріалів місцевих архівів, автор внаслідок об'єктивних причин використати не міг. Варто було б залучити також опубліковані монографії і статті про селянський рух в окремих губерніях та районах. Вміщений у них фактичний матеріал дав би можливість повніше розкрити революційну роль низових організацій селянства, внести суттєві поправки до офіційної статистики Тимчасового уряду про кількість селянських виступів на Україні, в Бессарабії та інших районах.

Земельним комітетам присвячені спеціальні дослідження. Їм також відводиться значне місце в працях про революційний рух на селі. При цьому висловлюються різні думки з приводу соціального складу волосних земельних комітетів, характеру їх діяльності на різних етапах розвитку революції. Тому автору рецензованої праці важливо було б дати історіографію пи-

¹ П. Н. Першин. Аграрная революция в России, кн. 1, М., 1966, стор. 409.

танья, а не обмежуватися лише короткою довідкою, як це зроблено в передмові.

У монографії містяться значна кількість географічних назв і прізвищ. Варто було б доповнити дослідження іменним і географічним покажчиками.

Однак зазначені недоліки не знижують

СЛАВЯНЕ И ЗАПАД.

СБОРНИК СТАТЕЙ.

К 70-ЛЕТИЮ И. Ф. БЕЛЗИ.

Изд-во «Наука», М., 1975, 280 с.*

Ця книга належить до категорії збірників, присвячених ювілеям видатних учених. Вона відкривається статтею члена-кореспондента АН СРСР О. О. Сидорова і доктора філологічних наук В. І. Злиднева «І. Ф. Белза як історик культури». Характеризуючи І. Ф. Белзу як вченого широкого творчого діапазону, вони пишуть: «Різними шляхами йдуть дослідники гуманітарних наук до історії культури. Одні з них ще в юнацькі роки виявляють схильність до аналізу й систематизації знання з різних галузей культури, щоб пізніше прийти до наукових узагальнень. Інші ж спочатку самі служать мистецтву, пізнаючи закони прекрасного в їх природному прояві, а потім вивчають найбільш характерні явища в соціально-історичній і культурній зумовленості. В другому випадку немовби поєднуються інтереси творця, який створює художні цінності, та їх тлумача, вдумливого дослідника. До цього типу вчених у галузі історії культури з цілковитою підставою можна віднести і доктора мистецтвознавства, професора Ігоря Федоровича Белзу... В його особі органічно поєднуються музикознавець і композитор, дослідник культури слов'янських народів і невтомний пропагандист всесвітніх художніх цінностей, педагог і громадський діяч» (стор. 5).

Ці слова дуже точно відображають основні риси наукового і громадського обличчя І. Ф. Белзи, в чому ми (точніше один з нас) не раз мали можливість пересвідчитися, зустрічаючись з ним у Москві та Варшаві на різних наукових конференціях або працюючи разом з ним у складі Центрального правління Товариства радянсько-польської дружби. Слушність цих слів засвідчує і рецензована книга, підготовлена до друку двома установами Академії наук СРСР — Науковою радою з історії світової

цінності книжки. Вона, безсумнівно, викличе значний інтерес у істориків, насамперед у тих, хто вивчає питання боротьби партії більшовиків за селянство, формування політичної армії соціалістичної революції.

В. А. Клименко (Москва)

культури та Інститутом слов'янознавства і балканістики.

У збірнику вміщено статті вчених Радянського Союзу і Польщі, Франції і Чехословаччини, які працюють у Москві і Ленінграді, Варшаві і Празі, Парижі і Брно. Всі статті поділяються на два великих розділи — «Література і мистецтво» та «Історія».

Розділ «Історія» починається досить ґрунтовною статтею Є. П. Наумова «Слов'янські країни в західноєвропейській публіцистиці XIV ст.» В ній йдеться про анонімний опис Східної Європи 1308 р. і про проєкт хрестового походу Філіппа VI Французького 1332 р. Згадані документи, які мало використані в радянській історичній літературі, сприятимуть дальшому дослідженню історії слов'янського середньовіччя, взаємовідносин слов'ян з народами Західної Європи. Не менший інтерес для дослідника становить стаття О. І. Рогова «Польща в російських історичних і географічних творах XVI ст.»

Загальній темі збірника «Слов'яни і Захід» присвячені й дві інші статті його історичної частини — «Польські конспіратори 1830—1840-х років у їх зв'язках з Францією» (автор — В. А. Дьяков) і «Чеські землі у висвітленні німецької преси середини XVIII ст.» (автор — О. С. Мильников).

Не аналізуючи спеціальні статті розділу «Література і мистецтво», лише назвемо ті з них, які мають музикознавчий характер. Це, насамперед, — «Кароль Шимановський і західноєвропейська музика» Юзефа Хомінського (Варшава), «Моравський і словацький фольклор як стилетворюючий елемент музики Яначка» Іржі Вислоужила (Брно), «Прага в житті Моцарта» Дітера Кернера (Майнц) та ін.

Великий інтерес становить наведений наприкінці збірника список друкованих праць І. Ф. Белзи. Він налічує близько 500 назв і включає в себе такі основні розділи: «Російська класика і радянська музична культура», «Польська музична культура», «Чеська і словацька музична культура», «Культурні зв'язки слов'янських народів і загальні проблеми музичної славістики», «Музична культура Заходу», «Данте», «Пушкін» та ін.

Необхідно зазначити, що протягом багатьох років творча діяльність І. Ф. Белзи була зв'язана з Україною, зокрема з

* Редакционная коллегия: В. И. Злыднев, В. А. Карпушин, Ю. В. Келдыш, Т. Б. Князевская, Ю. И. Ритчик, Б. А. Рыбаков; ответственный редактор — академик Б. А. Рыбаков.

Києвом. Сюди ще в 1915 р., десятирічним хлопчиком, він переїхав разом з родиною з польського міста Кельце, де народився. Саме в Києві він навчався в консерваторії, після закінчення якої залишився на викладацькій роботі і у віці трохи більше 30 років став професором. Тут же керував музичним відділом Київської кіностудії й очолював в українському видавництві «Мистецтво» музичний сектор.

Не можна також не сказати про те, що, по-перше, у згаданому списку друкованих

праць фігурує ряд статей, безпосередньо присвячених українським композиторам, а по-друге, що І. Ф. Белза був вихователем ряду музикознавців, які живуть і працюють на Україні.

У збірнику зустрічаються окремі огріхи (особливо в назвах українською мовою), проте вони, звичайно, не знижують загальної цінності рецензованого збірника.

*П. М. Калениченко (Київ),
А. П. Калениченко (Київ)*

Хроніка та інформація

ПРИСУДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРЕМІЇ СРСР 26-ТОМНИЙ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР присуджено Державну премію СРСР 1976 року в галузі науки і техніки:

Троньку Петру Тимофійовичу, докторові історичних наук, заступникові Голови Ради Міністрів Української РСР, керівникові роботи, **Слабееву** Ігорю Семеновичу, кандидатові історичних наук, завідувачому відділом Інституту історії Академії наук Української РСР, **Касименку** Олександрю Карповичу, **Компанійцю** Івану Івановичу, докторам історичних наук, — за роботу «Історія міст і сіл Української РСР», у 26 томах, опубліковану в 1967—1974 роках.

РЕДКОЛЕГІЯ І РЕДАКЦІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» ЩИРО ВІТАЮТЬ ГОЛОВНУ РЕДКОЛЕГІЮ НА ЧОЛІ ІЗ ЗАСТУПНИКОМ ГОЛОВИ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР П. Т. ТРОНЬКОМ, РЕДКОЛЕГІЮ ТОМІВ І АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ 26-ТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» І БАЖАЮТЬ ІМ НОВИХ ВЕЛИКИХ ТВОРЧИХ УСПІХІВ НА НИВІ РАДЯНСЬКОЇ НАУКИ.

ГОЛОВНА РЕДКОЛЕГІЯ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» ПРО ЗАВДАННЯ ПІДГОТОВКИ ТОМІВ У СВІТЛІ РІШЕНЬ ХХV З'ЇЗДУ КПРС І ХХV З'ЇЗДУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

Виконуючи рішення ХХV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і ХХV з'їзду Комуністичної партії України, Головна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР», місцеві редакційні колегії та авторські колективи провели певну роботу по дальшому підвищенню науково-теоретичного рівня томів, що перевидуються російською мовою. В світлі вимог ХХV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і ХХV з'їзду Комуністичної партії України переглянуто зміст томів по Донецькій, Ворошиловградській і Харківській областях. Перший з них вийшов у світ, а інші знаходяться у виробництві. Ще раніше було видано том «Кримська область».

20 серпня 1976 р. відбулося засідання Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», на якому було розглянуто питання підготовки решти з серії томів, що перевидуються російською мовою. З інформацією виступив голова Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», заступник Голови Ради Міністрів УРСР, д. і. н. П. Т. Тронько. В обговоренні питання взяли участь члени Головної редакційної колегії віце-президент Академії наук УРСР, голова Секції суспільних наук АН УРСР, акад. І. К. Бі-

лодід, голова Державного Комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, к. і. н. А. Я. Пащенко, заступник голови правління Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури, д. філос. н. І. Д. Назаренко.

Головна редакційна колегія прийняла постанову, в якій, зокрема, вказується, що редакційні колегії і авторські колективи томів по Дніпропетровській, Львівській, Одеській областях та тому «Київ» разом з редакцією «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції Української Радянської Енциклопедії та групою історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР повинні доповнити нариси і довідки, що знаходяться у процесі написання і науково-редакційного опрацювання, і використати в них положення та висновки, а також цифрові і фактичні матеріали, які містяться у документах і рішеннях ХХV з'їзду КПРС і ХХV з'їзду Компартії України, глибоко розкрити у томах на прикладі областей, міст і сіл підсумки виконання дев'ятого п'ятирічного плану і основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, досягнення і перспективи в галузі про-

мисловості, сільського господарства, науки і культури.

Широке висвітлення в томах, — підкреслюється у постанові, — повинно знайти економічне співробітництво і обмін досвідом народного господарського будівництва між областями, містами, районами, виробничими об'єднаннями, підприємствами, колгоспами, радгоспами, науковими установами Української РСР і братніх союзних республік, допомога трудящих братніх республік у дальшому піднесенні екології Радянської України, а також участь робітників, колгоспників та інтелігенції, комсомольців і молоді республіки у реалізації великих загальнонародних проєктів, в освоєнні продуктивних сил Сибіру, Півночі, Середньої Азії і Далекого Сходу; необхідно показати величезне значення такої господарської взаємодії для дальшого зміцнення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу і перспектив розвитку економіки всієї країни.

Слід всебічно відобразити культурні зв'язки між УРСР і братніми республіками, процес духовного зближення між радянськими соціалістичними націями і народностями, формування нової історичної спільності людей — радянського народу.

Необхідно яскраво розповісти у томах про нові форми соціалістичного змагання, що вишикли у період дев'ятої і десятої п'ятирічок, про ініціаторів нових патріотичних починань і їх послідовників, новаторів і ударників комуністичної праці, раціоналізаторів та винахідників, про передові виробничі колективи підприємств, колгоспів і радгоспів, цехів, бригад, ланок і досвід їхньої боротьби за дальше підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, покращання якості роботи на всіх ділянках народного господарства.

Особливу увагу слід приділити глибокому розкриттю у томах керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії Радянського Союзу, як вирішальної передумови всіх успіхів трудящих міст і сіл республіки у господарському і культурному будівництві, показу повсякденної вели-

чезної організаторської і масово-політичної роботи Комуністичної партії України, обласних, міських, районних і первинних партійних організацій по мобілізації трудящих на успішне виконання господарсько-політичних та ідейно-виховних завдань, діяльності Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу, громадських організацій на сучасному етапі розвитку радянського суспільства.

Редколегії і авторські колективи разом з редакцією «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції УРЕ, науковцями групи історії міст і сіл Інституту історії Академії наук УРСР, архівними, бібліотечними та іншими установами і організаціями, що беруть участь у перевиданні «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою, повинні усунути окремі недоліки, що були допущені у виданні томів українською мовою, зокрема, схематизм у викладі деяких матеріалів, хронологічні і тематичні прогалини, перенасичення нарисів і довідок другорядними цифровими даними. Необхідно забезпечити дослідження нових архівних і літературних джерел, особливо по періодах і проблемах історії, що недостатньо висвітлені у текстах нарисів, посилення узагальнень і висновків і на цій основі домогтися дальшого підвищення якості томів, підготовки і випуску їх у світ на високому ідейно-науковому рівні і у встановлені строки, з всебічним урахуванням ідейно-виховних завдань, визначених XXV з'їздом КПРС і XXV з'їздом Компартії України, досягнень радянської історичної науки.

Червоною ниткою у матеріалах томів, зазначається у постанові, повинні пройти класовий партійний підхід до висвітлення історичного процесу, ідея дружби народів нашої країни, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, монолітної згуртованості радянського суспільства навколо Комуністичної партії, її Центрального Комітету і Політбюро на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежневим.

М. Я. Петухов (Київ)

ВСЕСОЮЗНА ІСТОРІОГРАФІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

У дослідній роботі та фаховому вдосконаленні радянських істориків дедалі більшу роль відіграє спеціальна історична дисципліна — історіографія (історія історичної науки). Без вивчення історії науки неможливо орієнтуватися ні в етапах її розвитку в минулому, ні в сучасному стані справ, ні в тенденціях дальшого руху вперед. Вивчення і викладання історії історичної

науки в світлі рішень і матеріалів XXV з'їзду КПРС — такою була основна тематика всесоюзної історіографічної конференції, скликаної у вересні 1976 р. в м. Калініні. На конференцію прибули науковці і викладачі вузів з усіх союзних і багатьох автономних республік СРСР, майже із ста міст нашої країни, в тому числі з Києва, Дніпропетровська, Одеси

Львова, Ужгорода, Луцька, Кам'янка-Подільського, Чернігова, Ворошиловграда та інших наукових центрів України.

Робота конференції проходила під керівництвом голови Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР акад. М. В. Нечкіної. В пленарних засіданнях і засіданнях секцій історіографії історії СРСР дорадянського періоду, історіографії радянського суспільства та історіографії загальної історії безпосередню участь взяли провідні радянські історіографи — чл.-кор. АН СРСР І. Д. Ковальченко, члени-кореспонденти академії наук союзних республік Ф. П. Шевченко, М. А. Мохов, А. Х. Хасанов, А. К. Бірон, доктори історичних наук В. П. Наумов, В. А. Дунаєвський, А. М. Сахаров, В. П. Шерстобитов, Ю. Н. Городецький, А. А. Іскандеров, В. І. Салов, А. О. Чубарьян, Е. В. Гутнова, Б. Г. Могильницький, А. П. Смирнов, Г. Г. Черних та ін.

З доповідями, науковими повідомленнями та в обговоренні виступили 115 чол. На конференції насамперед порушувалися питання методології історіографії, визначалися найактуальніші проблеми історіографічних досліджень, найперспективніші їх напрямки. У доповідях, повідомленнях і виступах наголошувалося, що історіографічний вступний розділ має бути обов'язковим компонентом будь-якого історичного дослідження, оскільки лише на основі глибокого вивчення історіографії того чи іншого питання можна правильно сформулювати завдання його дослідження з тим, щоб не повторювати попередників, а, спираючись на їх досягнення, розв'язувати ще не вирішені проблеми. Історіографія є могутньою підмогою підвищення якості та ефективності історичних досліджень. А в цьому, як відомо, і полягають головні вимоги, що їх поставив XXV з'їзду КПРС перед радянською наукою.

Вивчення історії історичної науки має не лише прикладне, а й загальнотеоретичне значення. Історіографія покликана викривати наклепи буржуазних фальсифікаторів на марксистсько-ленінську історичну науку, сприяти розширенню ділових контактів радянських учених із своїми колегами в інших соціалістичних державах, з прогресивними істориками капіталістичних країн і країн так званого «третього світу». Першочергова увага повинна приділятися вивченню розвитку радянської історичної науки на сучасному етапі, розкриттю її соціальних функцій та ролі у формуванні нової історичної спільності людей — радянського народу, висвітленню творчих зв'язків між істориками братніх республік Союзу РСР, ролі партійних документів у піднесенні дослідної роботи в галузі історії (причому слід не просто коментувати положення цих документів, а й показати їх у дії, в практиці). В історіографічних дослідженнях потрібно ширше використо-

вати архівні матеріали, мемуари істориків-професіоналів, у загальносоюзних працях характеризувати й творчий доробок учених, що працюють в республіках СРСР.

В наш час дедалі більше посилюється інтерес до теорії та методології радянської історіографії. У зв'язку з цим дослідникам потрібно якнайповніше розкривати ленінську концепцію історії, глибоко проникати в творчу лабораторію історичних досліджень основоположників марксизму-ленізму, показувати високу суспільну значимість професії історика в нашій країні, всебічно вивчити співвідношення історіографії з іншими науковими галузями, встановити, що таке «історіографічний факт», «історіографічний процес», предмет історіографічних досліджень, історіографічне джерело, виробити чітку історіографічну термінологію, критерії оцінок історичних праць, підвищити фаховий рівень, ефективність і аргументованість нашої критики, спрямованої проти сучасної буржуазної історіографії. Історіографія покликана вивчати мікроклімат історичної науки і провідні тенденції її розвитку, викривати щонайменші відхилення від принципів марксизму-ленізму, допомагати позбуватися в історичних дослідженнях таких вад, як описовість, повторюваність давно відомого, емпіризм, суб'єктивізм.

В ряді доповідей і повідомлень було проаналізовано зміст підручників і навчальних посібників з історіографії, вказано на їх недоліки (розходження в деяких питаннях з діючими програмами, підміна аналізу історичних концепцій викладом суспільно-політичних і філософських поглядів того чи іншого історика, відсутність портретів та інших ілюстрацій тощо), а також висунуто завдання щодо створення нових, досконаліших посібників, видання курсів лекцій та ін. Насамперед потрібно створити вузівський підручник з радянської історіографії від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів, завершити роботу над фундаментальним багатотомником «Очерки истории исторической науки в СССР». На конференції було вирішено протягом найближчих років підготувати і провести всесоюзний симпозіум з методології історіографії та семінар з питань викладання цієї дисципліни у вузах. Керівництво всесоюзної Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» порушило на заключному засіданні конференції питання про нагальну необхідність відновити на Україні діяльність аналогічної республіканської Наукової ради та видання щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР».

Плідною на калінінській конференції була й робота секцій. Тематика доповідей і повідомлень тут зосереджувалася на вузлових проблемах радянської історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції, Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., історії радянського робітничого класу і селянства. Істотне місце зайняли

також питання вітчизняної історіографії дожовтневого періоду, історіографічні проблеми історії загальноросійського визвольного руху, першої російської революції, антикріпосницької боротьби селян, формування наукової концепції історії в працях В. І. Леніна та його соратників, популяризації її через більшовицьку пресу тощо. Проблематика доповідей і повідомлень з історіографії загальної історії була пов'язана з міжнародним комуністичним і ро-

бітничим рухом, історією світової культури, міжнародних відносин тощо.

Конференція ухвалила ряд рекомендацій, спрямованих на дальше розгортання історіографічних досліджень та підвищення ідейно-теоретичного й наукового рівня викладання історіографічних дисциплін і спецкурсів у вищих навчальних закладах.

В. Г. Сарбей (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ В. М. НЕМ'ЯТОГО

7 жовтня 1976 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України—філіалі Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС на засіданні Вченої ради відбулося вшанування керівника проблемної групи інституту по розробці питань історії Великої Вітчизняної війни, к. і. н., доц. Василя Миколайовича Нем'ятого з нагоди 50-річчя від дня його народження.

В. М. Нем'ятий народився 8 жовтня 1926 р. у с. Новоєгорівка Баштанського району на Миколаївщині в сім'ї селянина.

Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1948 р. У 1948—1959 рр. працював завідуючим відділом райкому, другим і першим секретарем Миколаївського обкому комсомолу.

У 1958 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету, а в 1965 р.—аспірантуру при кафедрі історії партії Київського державного університету. У 1965 р. захистив кандидатську дисертацію. За багаторічну та плідну працю з 1958 р. В. М. Нем'ятого нагороджено орденом Червоного трудового прапора та Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

У 1959—1967 рр. працював першим секретарем Центрального райкому партії м. Миколаєва, другим секретарем Миколаївського миському Компартії України, заступником голови Миколаївського облвиконкому, в 1967—1971 рр.—зав. кафедрою історії партії Миколаївського будівельного інституту. З 1971 р. працює в Інституті історії партії при ЦК Компартії України старшим науковим співробітником, вченим секретарем та керівником проблемної групи по розробці питань історії Великої Вітчизняної війни.

Науковою проблематикою В. М. Нем'ятого є питання історії діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема питання історії партизанського руху і зриву загарбницьких планів гітлерівців. У 1973 р. вийшла з друку його монографія «Вірність» (з історії боротьби трудящих степових районів України проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни). Він—

автор ряду статей, брошур, розділів книг. В їх числі—колективні праці «Історія Миколаївської обласної партійної організації» (1969 р.), «Комуністичне підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (1976 р.).

Засідання Вченої ради відкрив зав. сектором історії партії інституту, д. і. н., проф. Ю. В. Бабко, який розповів про життєвий шлях В. М. Нем'ятого. Наказ директора інституту про відзначення 50-річчя від дня народження Василя Миколайовича оголосив вчений секретар інституту, к. і. н., доц. В. В. Сухарєв.

Від імені колективу інституту ювіляра поздоровили член місцевого комітету Г. М. Супрунчук та секретар комсомольської організації Л. Ю. Корінна.

З сердечними словами привітання виступили: секретар Миколаївського миському партії Л. В. Кисличенко, від професорсько-викладацького складу Військової академії ППО—генерал-майор В. М. Плахін, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», к. і. н. В. О. Замлинський, заст. директора Інституту історії АН УРСР, к. і. н. І. С. Слабеев, начальник кафедри наукового комунізму Київського вищого військового морського училища, к. і. н., капітан 1-го рангу О. В. Поляков, директор Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва В. В. Кузьменко, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ, к. і. н. О. Ф. Мінгазутдінов, заст. головного редактора журналу «Під прапором ленінізму» О. К. Глушко, директор Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни Г. С. Клирилюк та ін.

На адресу ювіляра надійшли поздоровлення від Миколаївського обкому партії і облвиконкому, комісії у справах партизанів Великої Вітчизняної війни при Верховній Раді Української РСР, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР та ін.

І. Я. Жученко (Київ)

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1976 р.**

СТАТТІ

Назустріч XXV з'їздові КПРС

	№ журналу
Бойовий загін КПРС	2
Буланый І. Т. Діяльність історичних і краєзнавчих музеїв республіки на сучасному етапі	1
Булкіна В. П., Штепа О. Ф. Трудові звершення комсомолу України (1971—1975 рр.)	2
Колотуха Я. Я. Діяльність Рад депутатів трудящих УРСР у роки дев'ятої п'ятирічки	2
Кудрицький А. В. Боротьба СРСР за колективну безпеку в Європі	1
Кульчицький С. В. Підвищення матеріального добробуту радянського народу в дев'ятій п'ятирічці	2
Куценко В. І. Розвиток народної освіти в Українській РСР у дев'ятій п'ятирічці	1
Рудик П. А. (<i>Черніаці</i>). Розвиток внутріпартійної демократії в сучасних умовах	2
Сохань П. С. Співдружність країн соціалізму і закономірності її розвитку на сучасному етапі	2
Шевченко В. Ф. Деякі питання партійного будівництва після XXIV з'їзду КПРС	1

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Бабко Ю. В., Сільченко З. О. Соціально-політичний розвиток радянського суспільства на сучасному етапі	10
Беренштейн Л. Ю., Діденко В. В. Прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва в умовах розвинутого соціалізму	9
Василенко В. К. Зростання керівної ролі КПРС — важлива закономірність розвитку радянського суспільства	3
Василенко В. К. Ідеологічна робота партії на сучасному етапі	11
Голубков М. Є. Єдність партії і народу — непорушний ленінський принцип діяльності КПРС	7
Горський В. М. Використання країнами соціалістичної орієнтації досвіду КПРС в галузі аграрних перетворень	5
Ковальчук Г. І. (<i>Львів</i>). Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР	7
Кожукало І. П. Дальший розвиток соціалістичної демократії на сучасному етапі	8
Коломійченко І. І. Партійне керівництво народним господарством в умовах розвинутого соціалізму	11
Кондратюк А. С. Діяльність партійних організацій республіки по марксистсько-ленінському загартуванню кадрів на сучасному етапі	5
Королько В. Г. Вплив науково-технічної революції на розвиток соціалістичного способу життя	4
Косолапов В. В., Мазур В. М., Нагорна Л. О. XXV з'їзд КПРС про завдання боротьби проти буржуазної ідеології, антикомунізму і ревізійнізму	8
Кульчицький С. В. Економічна стратегія КПРС	10
Ленінським шляхом до комунізму	3
Панченко П. П., Плющ М. Р. Досягнення Союзу РСР у галузі економіки в дев'ятій п'ятирічці	3
Письменний Г. Г. XXV з'їзд КПРС про зміцнення оборонної могутності СРСР	12
Полурез В. І., Шморгун П. М. Рішення XXV з'їзду КПРС — втілення корінних інтересів радянського народу	4
Сухарев В. В. Питання зовнішньополітичної діяльності КПРС в документах XXV з'їзду партії	6
Тронько П. Т. Здійснення ленінських настанов монументальної пропаганди	9
Чирко В. А. Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму	12
Юрчук В. І. Завдання історико-партійної науки в республіці у світлі рішень XXV з'їзду КПРС	7

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Курас І. Ф. Боротьба більшовиків за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень — жовтень 1917 р.) 12
- Нагорна Л. О. Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції 11

Методологія та методика історичних досліджень

- Косолапов В. В. Соціальні функції історичної науки в розвинутому соціалістичному суспільстві 4
- Курносів Ю. О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві 5
- Курносів Ю. О. До вивчення соціальної структури радянського суспільства 11
- Лихолат А. В., Комаренко Н. В. Основні напрями у висвітленні проблеми «Радянський народ — нова історична спільність людей» 1
- Нем'ятиний В. М. Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни 8
- Хевроліна В. М. (Москва). Марксистсько-ленінська методологія — теоретична основа радянської археології 2

* * *

- Бойко В. Г. (Дніпропетровськ). Дніпропетровську — 200 років 5
- Калениченко П. М., Санцевич А. В. Джерелознавство на Україні (1971—1975 рр.) 3
- Кисілевський О. М. Конституція переміжного соціалізму (До 40-річчя Конституції СРСР 1936 року) 11
- Кожукало І. П. Зміцнення первинних партійних організацій і піднесення їх ролі у виробничому та суспільному житті (1951—1958 рр.) 4
- Кондуфор Ю. Ю. Створення КП(б)У — складової і невід'ємної частини ленінської партії комуністів 4
- Кудрицький А. В. Конференція компартій Європи — важлива віха в боротьбі за мир і соціальний прогрес народів 10
- Петряев К. Д. (Одеса). Всеперемагаюча сила ленінського вчення про імперіалізм (До 60-річчя виходу в світ праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму») 6
- Романовський М. В. (Москва), Шморгун П. М. Неспроможність буржуазних концепцій історії більшовицьких організацій України дожовтневого періоду 10
- Савельєв В. Л., Шевчук В. П. Критика буржуазних фальсифікацій керівної ролі КПРС в політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства 9
- Чугайов В. П. (Львів). КПП і КПЗУ в боротьбі за послідовне здійснення політичної лінії VII конгресу Комінтерну 9
- Шлепаков А. М. Війна за незалежність США, її передумови і наслідки в оцінці класиків марксизму-ленінізму 6
- Якименко М. А. (Полтава). Крах переселенської політики царизму в 1906—1913 рр. 7

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії робітничого класу

- Черченко Л. А. Професійно-технічне навчання робітників в роки восьмої п'ятирічки 7
- Шепета М. Т. (Чернівці). Про деякі форми зв'язку робітничих колективів України з трудящими соціалістичних країн (1951—1958 рр.) 7

З досвіду ідейно-політичного виховання трудящих

- Джос Ф. Х. (Вінниця), Серіщев Я. М. Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді (1966—1971 рр.) 1
- Слюсаренко А. Г. Ідейне загартування наукових кадрів (1959—1971 рр.) 1

З історії дружби народів

- Овчаренко П. Д. Співробітництво радянських республік у зміцненні союзу науки і виробництва (1959—1975 рр.) 3
- Фініков Т. В. Студентські будівельні загони Української РСР на спорудженні народногосподарських об'єктів країни (1966—1975 рр.) 3

З історії інтернаціональних зв'язків

- Калениченко П. М., Нерод В. О. Зв'язки громадських організацій УРСР з робітниками і селянами буржуазно-поміщицької Польщі (1929—1933 р.) 10
- Слободян М. І. (Львів). КПЗУ — організатор боротьби трудящих Західної України на захист СРСР 10

З досвіду видання «Історії міст і сіл Української РСР»

- Аббасов А. М. (Полтава). Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в ході підготовки видання 8
- Буцько М. О. Питання історії Великої Вітчизняної війни на сторінках видання 8
- Коріненко П. С. (Одеса). «Історія міст і сіл Української РСР» — вагомий вклад у вивчення діяльності місцевих партійних організацій в роки громадянської війни 8

З історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.)

- Бухонський В. В. Зростання рядів комуністів у військах Українських фронтів 10
- Жученко І. Я. Допомога партизанів і населення Закарпаття Червоній Армії Замлинський В. О. З історії оборонно-масової роботи в західних областях УРСР (1940 — червень 1941 р.) 5
- Кучер В. І. Створення партизанських резервів на Україні 5
- Муковський І. Т. (Вінниця). Партійно-політична робота серед воїнів Південно-Західного фронту на початку війни 10
- Савчук П. О. (Дубно). Деякі питання партійного будівництва у партизанських формуваннях України (1941—1944 рр.) 5
- Фірсов М. І. Інтернаціональна місія радянських військ у визволенні Чехословаччини 5

До 70-річчя першої російської революції

- Глизь І. І. (м. Вишневе Київської обл.). Видання і розповсюдження перекладної марксистської літератури на Україні в 1905—1907 рр. 9
- Сусоров В. Д. (Херсон). Агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків півдня України серед селянства (1906—1907 рр.) 9

З історії Київської Русі

- Котляр М. Ф. «Руська земля» в літописах XI—XIII ст. 11

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Шевченко Ф. П. До питання про використання кінодокументів в історичній науці 6

* * *

- Алексієвець М. М. (Тернопіль). Діяльність СЕПН щодо підвищення добробуту населення НДР 9
- Бабич Д. І. (Луцьк). Вдосконалення системи підготовки спеціалістів для сільського господарства (1959—1965 рр.) 2
- Бабко Ю. В., Безпалко М. Г. Партійна освіта: етапи розвитку і характерні риси (1917—1938 рр.) 6
- Бабко Ю. В., Безпалко М. Г. Політична самоосвіта, система вечірньої і заочної партосвіти в роки соціалістичного будівництва 12
- Безпалко М. Г. Діяльність пропагандистських груп ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в роки будівництва соціалізму (1924—1935 рр.) 1
- Васюк Л. І. (Чернівці). Вплив першої російської революції на посилення класової боротьби трудящих Буковини 11
- Волжовинський В. М. Шефство робітничого класу України над Червоною Армією (1921—1925 рр.) 11

Гамрецький Ю. М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р.	12
Григорович Д. П. Марксистсько-ленінське виховання комуністів України в роки Великої Вітчизняної війни	12
Заремба С. З. Класові аспекти хронології як наукової дисципліни	1
Іванова Р. П. Прокламації революційної демократії 60-х років XIX ст.	7
Калениченко П. М., Кручкевич Г. С. (<i>Львів</i>). Формування польських революційних частин Червоної Армії на території Країни Рад в роки громадянської війни	7
Кирилова С. К. Пропаганда ленінської ідейної спадщини Музеєм В. І. Леніна в Києві	4
Ковальов А. Н. (<i>Біла Церква</i>). Про розвиток внутріпартійної демократії в партійних організаціях України (1926—1929 рр.)	5
Колесник В. П. (<i>Луцьк</i>). Співробітництво місцевих комітетів КПРС і ПОРП прикордонних областей Радянського Союзу і воеводств Польської Народної Республіки (1956—1975 рр.)	3
Коломійченко І. І. Початок масового соціалістичного змагання в селах Української РСР	3
Король В. Ю. Комуністична партія — організатор допомоги інтелігенції братніх республік трудящих України у відбудові народного господарства (1943—1945 рр.)	7
Куз'єв В. А. (<i>Нова Одеса</i>). Роль робітничого класу в підвищенні трудової і творчої активності працівників села (1966—1970 рр.)	2
Купчишин О. М. Розвиток основних принципів зовнішньої політики Радянської держави на сучасному етапі	11
Лещенко М. Н., Мамалига А. І. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861—1900 рр.	9
Левіщенко О. М. Експансіоністська політика США в ООН щодо африканських держав	10
Львунін Ю. О. (<i>Москва</i>), Забарко Б. М. З історії солідарності трудящих СРСР з англійським пролетаріатом в 1926 р.	6
Мар'яновський В. О. (<i>Миколаїв</i>). Марксистсько-ленінське виховання комуністів України у відбудовний період	9
Мацко О. М. (<i>Мінськ</i>), Швидак О. М. (<i>Житомир</i>). Інтернаціоналістська діяльність Комуністичної партії Польщі (1918—1938 рр.)	8
Мельниченко В. Ю. До біографії Жанни Лябурб	1
Міхеєв С. П. (<i>Миколаїв</i>). З історії діяльності Компартії України по використанню старих військових спеціалістів у Червоній Армії в період громадянської війни	8
Мищенко Е. М. Створення аграрно-промислових комплексів у Народній Республіці Болгарії	9
Наконечний В. А. (<i>Луцьк</i>). Боротьба трудящих Волині з бандами українських буржуазних націоналістів у ході відбудови народного господарства	12
Павловський А. А. В. І. Ленін про ідейно-політичне виховання селянства	6
Панченко Т. В. (<i>Москва</i>). Видання і пропаганда ленінської теоретичної спадщини	4
Пиха Д. Д. Підготовка резервів начальницького складу Червоної Армії в 1929—1941 рр.	5
Плахін В. М. Діяльність військових відділів ЦК КП(б)У і місцевих партійних органів (1943—1945 рр.)	11
Потехін О. В. Спадщина американської революції XVIII ст. і сучасна модель США	8
Скуленко М. І. З історії радянського радіомовлення	10
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>). Вплив повстання декабристів на розвиток суспільно-політичного руху в Галичині	4
Стьопін А. П. (<i>Одеса</i>). Діяльність Компартії України по вдосконаленню системи партійної освіти (1966—1975 рр.)	3
Фесуненко П. М. В. І. Ленін про стиль виступів у пресі	4
Чекаленко Л. Д. Українська РСР у радянсько-польському співробітництві в галузі вищої освіти	4
Чернявський С. В. Крах зовнішньополітичної доктрини імперіалізму «визволення» (1952—1960 рр.)	8

ЗАМІТКИ

З досвіду ідейно-політичного виховання трудящих

- Кондратюк В. О. (Львів). Окремі питання комуністичного виховання студентської молоді (1966—1971 рр.) 11
- Кучменко Б. А. Поліпшення науково-атеїстичної роботи в педагогічних навчальних закладах республіки (1966—1970 рр.) 11

З історії дружби радянських народів

- Клименков В. В. Вклад молоді Української РСР у будівництво КамАЗу 8
- Овчаренко П. Д. Про участь Української РСР у науковому співробітництві братніх союзних республік (1959—1975 рр.) 8

З історії освіти на Україні

- Мороз А. В. (Макіївка). Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921—1925 рр. 8
- Трикоз В. А. З історії середньої спеціальної освіти на Україні в дожовтневий період 8
- Шип Н. А. Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (друга половина XVIII ст.) 8

Борці за щастя народу

- Глизь І. І. Революційна діяльність Т. І. Попова 1⁴
- Погорелов С. М., Гаврюк П. А. І. П. Коляев — рядовий ленінської гвардії 2
- Шлик М. Й. (м. Гродно). Видатний польський марксист-ленінець 6

* * *

- Богодист І. П. (Черкаси), Тертишник Н. М. (Черкаси). Зміцнення інтернаціональних зв'язків між трудовими колективами Донбасу і братніх соціалістичних країн (1959—1971 рр.) 2
- Буряк В. І. (Харків), Вовк А. А. До історії створення машинно-тракторних станцій 5
- Віднянський С. В. Співробітництво радянських і чехословацьких профспілок в справі обміну передовим виробничим досвідом (1971—1975 рр.) 10
- Голін Е. М. Польські західні та північні землі після возз'єднання 6
- Гусаров В. К. Роль модрівської преси в пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму (1922—1928 рр.) 5
- Євселевський Л. І. (Кременчук). Діяльність Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів» 6
- Заграй З. І. Соціалістичне змагання в службі побуту УРСР (1966—1970 рр.) 5
- Зубалій О. Д. Підготовка кваліфікованих робітників без відриву від виробництва в роки першої п'ятирічки (На матеріалах машинобудівних заводів України) 1
- Калінцев Ю. О. Викриття В. І. Леніним намагань есерів підкорити своєму впливові студентський рух напередодні першої російської революції 7
- Канюка М. С. Роль преси в ідейному вихованні трудящих західних областей України (1939—1941 рр.) 4
- Крутиков С. О. З досвіду виховання радянської молоді в дусі соціалістичного інтернаціоналізму (1970—1975 рр.) 10
- Кучінко М. М. (Луцьк). Давньоруське населення Побужжя і Посання у світлі археологічних джерел 7
- Лимонов Ю. О. (Ленінград). «Хроніка Польщі» Матвія Меховського та її давньоруські джерела 3
- Лобанова Г. В. До питання про позицію західнонімецьких комуністів щодо імперіалістичної інтеграції в Європі 12
- Марискевич Г. Ф. (Львів). Активізація роботи постійно діючих виробничих нарад. (На матеріалах промислових підприємств західних областей УРСР, 1958—1968 рр.) 1
- Марушак М. Й. (Львів). Партиєне керівництво науково-дослідною роботою у вищих технічних учбових закладах Української РСР (1961—1965 рр.) 12
- Медінцев А. Г. (Донецьк). Удосконалення адміністративно-територіального устрою і структури місцевих Рад Донбасу в 1926—1932 рр. 3

Мельник Л. Г., Раковський Л. Е. (Вінниця). Перші виступи робітників цукроварень на Правобережній Україні в дореформений період (30—50-ті роки XIX ст.)	6
Мельниченко В. Ю. Діяльність Східного відділу при Одеському губкомі партії (1920 р.)	10
Пірко В. О. (Донецьк). До питання про заснування міста Слов'янська	9
Подаляк Н. Г. Ремесло і ремісники ганзейського міста Ростова в другій половині XV—першій половині XVI ст.	9
Смеричевський Ф. Г. (Донецьк). Формування марксистсько-ленінського світогляду молодих робітників (1959—1965 рр.)	10
Солодков В. П. З історії шефства комсомолу над Радянським Військово-Морським Флотом (1922—1932 рр.)	8
Сулько В. С. (Ровно). Розв'язання продовольчого питання на півдні України в 1920 р.	9
Тацький Ф. І. З досвіду роботи культосвітніх закладів України в період між XXI і XXIII з'їздами КПРС	9
Чумак В. М. (Одеса). До питання про економічне становище незаможного селянства півдня України у 1921—1925 рр.	7
Чуприна М. С. (Чернігів). До питання про дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського 1925—1930 рр.	12
Шемшученко Ю. С. З історії охорони природи на Україні	6
Широков В. О. (Сімферополь). До питання про зв'язки більшовиків Севастополя і Чорноморського флоту в ЦК РСДРП(б) у лютому—жовтні 1917 р.	6
Яковичин В. М. (Івано-Франківськ). Участь сільської інтелігенції в ідейно-виховній і культурно-освітній роботі (1966—1970 р.)	6

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Архипова Н. Т. (Севастополь). Військово-патріотичне виховання учнів на факультативних заняттях з історії	5
Бородін О. А., Мінгазутдінов О. Ф., Слюсаренко А. Г. З досвіду викладання історії КПРС на гуманітарних факультетах Київського університету	5
Булда А. А., Раштанов М. Ф. Комплексне використання технічних засобів навчання на уроках історії в IV класі	8
Дем'янчук С. Я. (Ровно), Дем'янчук Ю. С. (Ровно). Ленінські уроки в школі	4
Жерновський Е. Н. Використання екранних посібників під час вивчення теми «Революція 1905—1907 рр.»	1
Кулаковський В. М. Вивчення повстання декабристів на уроках історії	3
Курах М. П. (Нижні Ворота Воловецького р-ну Закарпатської області). Виховання патріотичних та інтернаціональних почуттів на уроках історії та в позакласній роботі	6
Мінзберг Н. М. З досвіду використання статистичних матеріалів XXV з'їзду КПРС на уроках історії	11
Носаченко І. М. Набуття екосмічних знань учнями середніх ПТУ в процесі вивчення історії СРСР	9
Пономаренко Г. Я. (Донецьк), Зайцева Є. О. (Донецьк). Виховання студентської молоді в дусі соціалістичного інтернаціоналізму	7
Притвар С. Г. (Вінниця). Роль кабінетів історії в підвищенні ефективності знань учнів	12
Раскіна Н. С. (Лисичанськ). З досвіду формування у старшокласників класово-партійного підходу до суспільних явищ	2
Шляхтовський А. С. (Тернопіль). Спогади про В. І. Леніна на уроках історії СРСР	10

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Акуленко В. І. Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у післявоєнний період (1945—1958 рр.)	6
Ачкасова В. Н., Мироненко О. К. Книга стародавньої кнївської бібліотеки. (До 900-річчя «Ізборника 1076»)	12
Іванюк Я. Г. (Полтава). Місто-фортеця Полтава (XI—XVIII ст.)	4
Катренко А. М. Пам'ятники революційної, бойової і трудової слави в історико-краєзнавчій літературі	5
Петренко М. З. Києво-Печерський історико-культурний заповідник	10

Сидоренко В. О. Пам'ятні місця декабристського руху в Києві	3
Силин О. П. Мавзолей В. І. Леніна — споруда всенародна	2
Силин О. П. Минуле і майбутнє київського Подолу	7

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З літопису дев'ятої п'ятирічки. Підготували Сидоренко В. П., Кузьмінська О. Д.	1, 2, 5
--	---------

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Долиннюк Є. О. (<i>Тернопіль</i>). Наш крилатий час	2
---	---

СПОГАДИ

Денисов Я. І. (<i>Львів</i>). Навічно в пам'яті і серці (Записки розвідника)	12
--	----

НАШ КАЛЕНДАР

Башарін С. В. (<i>Керч</i>), Кириленко В. М. (<i>Керч</i>). 150-річчя Керченського історико-археологічного музею	5
Бовтрук А. П. Соціалістичній єдиній партії Німеччини — 30 років	4
Булкіна В. П. Борець за велику пролетарську справу (До 90-річчя з дня народження О. Я. Пархоменка)	12
Варгатюк П. Л. — 120-річчя з дня народження Ф. Д. Панфілова	7
Власенко О. С. (<i>Фастів</i>), Грудзинська Т. Є. Фастівському заводу «Червоний Жовтень» — 100 років	10
Горелік Я. М. (<i>Москва</i>). Визначний радянський полководець (До 80-річчя з дня народження І. П. Уборевича)	1
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>). Вірний син партії (До 75-річчя з дня народження О. О. Борканюка)	1
Гулевич В. Н. Визначний пролетарський революціонер (До 150-річчя з дня народження Вільгельма Лібкнехта)	3
Довганіч О. Д. (<i>Ужгород</i>), Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>). Борець за народну справу (До 75-річчя з дня народження І. І. Туряниці)	5
Карпов І. К. Видатний радянський полководець (До 80-річчя з дня народження Г. К. Жукова)	12
Клоков В. І. Видатний партизанський керівник, партійний і радянський діяч (До 75-річчя з дня народження двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова)	3
Коваленко О. Б. (<i>Чернігів</i>). Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування)	12
Кравченко В. Г. (<i>Запоріжжя</i>). 40-річчя початку національно-визвольної війни іспанського народу	6
Лемещук М. М. Збройне повстання солдатів Брестського гарнізону влітку 1906 р.	6
Лялька Я. С. (<i>Львів</i>), Швагуляк М. М. (<i>Львів</i>). Під прапором братерської солідарності (40-річчя антифашистського конгресу діячів культури у Львові)	4
Муратчаєва О. П. (<i>Одеса</i>). Маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський (До 80-річчя з дня народження)	12
Патер І. Г. (<i>Львів</i>). Борець за возз'єднання (До 90-річчя з дня народження К. М. Пелехатого)	10
Плахін В. М. Генерал армії М. Ф. Ватутін (До 75-річчя з дня народження)	12
Рознер І. Г. До 100-річчя з дня народження П. І. Лященка	10
Сардачук П. Д. (<i>Івано-Франківськ</i>). КПЗУ на чолі революційних боїв львівського пролетаріату навесні 1936 р.	3
Сидоренко В. П. До 50-річчя III Всеукраїнського з'їзду профспілок	11
Сливка Ю. Ю. (<i>Львів</i>), Яковенко В. М. (<i>Львів</i>). Життя, віддане революції (80-річчя з дня народження С. В. Букатчука)	4
Степаненко Т. Н. 70-річчя IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП	4
Стрілко А. А. Мужній революціонер (До 60-річчя з дня народження Луїса Корвалана)	8
Усик Л. О. Видатний партійний і державний діяч (До 90-річчя з дня народження Г. К. Орджонікідзе)	10
Фрідеріці Ганс-Юрген (<i>Лейпціг</i>). Франц Мерінг — діяч німецького робітничого руху, історик, журналіст (До 130-річчя з дня народження)	2

Фролкін М. М. Славний син трудової Франції (До 80-річчя з дня народження Жака Дюкло)	10
Хацкевич О. Ф. (Мінськ). Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави (До 50-річчя з дня смерті Ф. Е. Дзержинського)	6
Хланта О. В. (Ужгород). До 80-річчя з дня народження К. Готвальда	11
Швагуляк М. М. (Львів), Юристовський О. І. (Львів). Масова революційна організація трудящих (До 50-річчя створення «Сельробу»)	11
Штернберг Я. І. (Ужгород). Ференц Ракоці II — керівник угорського національно-визвольного руху (До 300-річчя з дня народження)	2
Якименко М. А. (Полтава). Повстання в Сорочинцях (До 70-річчя «Сорочинської трагедії»)	1
Ярошенко А. Д. 50-річчя масової політичної демонстрації трудящих в м. Стрий	3

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Березовчук М. Д. Комітети бідноти і комнезами України в історіографії	1
Бухало Г. В. (Ровно). Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією	6
Кисельова Л. Т. (Івано-Франківськ). Історіографія боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти в західних областях УРСР	7
Колішер Т. М., Соловйова А. А. Хроніка життя і діяльності В. І. Леніна	4
Мельниченко В. Ю. В. І. Ленін на чолі розвитку соціалістичної революції, зміцнення і захисту Радянської влади (До виходу 5 і 6 томів Біографічної хроніки В. І. Леніна)	5
Міщенко Е. М. Журнал болгарських істориків	1
Санцевич А. В. Важливе джерело з історії Комуністичної партії України (До виходу I тому збірника «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК»)	10
Сас І. Х. Партійне керівництво здійсненням культурної революції на Україні (1917—1937 рр.)	11
Солдатенко В. Ф. Питання зміцнення міжнародної пролетарської солідарності на сторінках більшовицької преси України (березень — жовтень 1917 р.)	9

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Барабой А. З. Е. Л. Рудницькая. Шестидесятник Николай Ножин	7
Бачинський П. П. А. В. Лихозат. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма	8
Белявін Ф. К. (Кіровоград), Івашенко М. К. Авангард трудового колективу	12
Бовсунівський М. С. (Житомир), Матящук В. О. (Житомир). Великий подвиг. КПРС — натхненник і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.	6
Борозняк О. І. (Липецьк). В. Н. Гулевич. Класи і політичні партії ФРН	6
Борцов Б. П., Кудлай О. С. Великий советский народ	5
Браніцький В. О. (Кіровоград), Лівшиць К. О. (Кіровоград). Г. І. Підлуцький. Наступність у вивченні історії в школі	4
Буцько М. О. Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны	12
Варгатюк П. Л. Товарищ Артем. Воспоминания о Федоре Андреевиче Сергееве (Артеме)	9
Винокур І. С. (Кам'янець-Подільський), Троян М. В. (Мукачеве). Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк. Закарпаття — земля слов'янська	11
Вовчик А. Ф., Овсій І. О. В. Сухарев. Ленінське вчення про єдність комуністичного руху і сучасність	7
Гарчев П. І. (Запоріжжя), Гончаренко М. Г. (Ворошиловград), Решодько П. Ф. (Ворошиловград). Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.)	7
Глуговський А. М. (Чернівці). Я. М. Копанский. Интернациональная солидарность с борьбой трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской родиной. 1918—1940	12
Горбик В. О. А. К. Мартиненко. Уільям Галлахер	1
Горбик В. О. В. В. Песчанский. Служащие в буржуазном обществе	6
Гранчак І. М. (Ужгород), Пруниця С. Ю. (Ужгород). Иван Кремпа. За інтернаціональну єдність революційного руху в Чехословаччині. Роль словацького та закарпатського робітничого руху у створенні КПЧ (1919—1921)	10

Гусев В. І., Буравченков А. О. Н. М. Якупов. Борьба за армию в 1917 году	10
Джос Ф. Х., Мальчик Ю. М. Я. М. Серішев. Молодь — активна сила в боротьбі за комунізм	5
Денисенко П. І. В. И. Клоков. Всемирно-исторический подвиг	4
Драк М. М. (<i>Львів</i>), Качур С. П. (<i>Львів</i>), Кікалов Г. Т. Історичні дослідження. Вітчизняна історія, вип. 1	6
Ємченко Г. Я. (<i>Ворошиловград</i>), Литвиненко В. Ф. (<i>Ворошиловград</i>). Н. А. Буцко, М. А. Мартышевский. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны	4
Журавльов М. С. В. А. Зубков, С. А. Педан. Ленинский комсомол в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925)	4
Замковий П. В. П. Т. Петриков. Ревкомы Белоруссии	10
Замлинський В. О., Нем'ятій В. М. Я. С. Павлов. В. И. Ленин и партизанское движение	3
Запаско Я. П. (<i>Львів</i>). Я. Д. Ісаєвич. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні	3
Заремба С. З. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI—перша половина XVII ст.). Збірник документів	6
Ігнатченко Г. І. М. М. Варварцев. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму	8
Казанович Н. М. (<i>Краматорськ</i>). А. Шевченко, А. Зайцев. Новокраматорцы	10
Калакура Я. С. М. Я. Кошарний, І. Я. Кошарний. Технічний прогрес і продуктивність праці	5
Калениченко П. М., Калениченко А. П. Славяне и Запад	12
Кипа М. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Кривому Рогу 200	1
Кипа М. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Днепропетровску 200	11
Кірпенко П. Ф. И. П. Беляев, Е. М. Примаков. Египет: время президента Насера	9
Клименко В. А. (<i>Москва</i>). В. И. Кострикин. Земельные комитеты в 1917 году	12
Коваленко Д. О. (<i>Москва</i>), Баєва Л. К. (<i>Москва</i>). М. П. Ирошников. Председатель Совета Народных Комиссаров Вл. Ульянов (Ленин)	2
Коваль М. В. П. А. Жилин. Проблемы военной истории	7
Ковальчук А. С. (<i>Ровно</i>). Ф. Горовський, В. Королько, Л. Нагорна. Розквіт і зближення націй в СРСР на сучасному етапі	8
Козачук З. Я. (<i>Львів</i>). В. А. Михайлов. Воспитание чувств интернационализма	9
Кудрицький А. В. В. Н. Козак. Побратимы. Советские люди в антифашистской борьбе народов балканских стран (1941—1945)	8
Кулинич І. М. И. М. Гранчак, М. Ф. Лебович. Бела Кун — выдающийся деятель венгерского и международного революционного движения	3
Кучер В. І. Д. М. Ключенко, В. В. Чабаненко. Ступені мужності	1
Лещенко М. Н. В. М. Ботушанський. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму	3
Лещенко П. Я. (<i>Ровно</i>). В. В. Полковенко. Українська радянська журналістика у Великій Вітчизняній війні	4
Лещенко М. Н. Б. М. Орловський. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період	8
Лихолат А. В., Комаренко Н. В. В. И. Царанов. По пути индустриализации	10
Магазінер С. Й. (<i>Липецьк</i>). В. В. Горбунов, В. И. Ленин и Пролеткульт	2
Макар Ю. І. (<i>Чернівці</i>). З історії співробітництва поляків, українців і росіян Максименко М. М. (<i>Сімферополь</i>). Ю. О. Курнос. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970 рр.)	5
Марахов Г. І. Болеслав Лопушанський. Співдружність польського народу (1835—1841). Виникнення та історія	6
Мартиненко А. К., Кірсенко М. В. И. А. Петерс. Внешняя политика Чехословакии (1945—1960 гг.)	7
Мельниченко В. Ю., Сапун М. М. Эстонские красные стрелки в степях Украины	10
Михайлина Л. П. (<i>Чернівці</i>). Б. О. Тимощук. Слов'янські гради Північної Буковини	8
Михайлюк О. Г. (<i>Луцьк</i>), Кудь В. О. (<i>Луцьк</i>). П. Шморгун. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років	5
Паламарчук В. О. Социально-классовая структура развитого социалистического общества	3
	11

Панченко П. П. Социальный облик колхозной молодежи	12
Панчук М. І. В. В. Добрецова. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму	11
Парасунько О. А., Сімон П. І. Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции (1905—февраль 1917 гг.)	2
Петерс І. А. В. Я. Сиполс. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность 1933—1939 гг.	12
Полурез В. І. Запорожский индустриальный комплекс	10
Рознер І. Г. Польша и Русь	1
Рознер І. Г. П. В. Михайлина. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.)	4
Рубач М. А. Е. С. Шаблиовский. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы	4
Санцевич А. В. Развитие советской исторической науки, 1970—1974	1
Сарбей В. Г., Котов В. Н., Казмірчук Г. Д. В. Е. Иллерицкий. Революционная историческая мысль в России	5
Сарбей В. Г. Р. П. Конюшая. Карл Маркс и революционная Россия	9
Сидоренко В. П. М. М. Драк. За торжество комуністичної праці	3
Слинько І. І. Н. Макаров. Непокоренная земля Российской	11
Снітко А. Ф. Л. В. Гамольський. Тризуб і «Зірка» Давида	3
Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (Харків). Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы, т. I	8
Старцев В. І. (Ленінград). А. П. Гриценко. Робітничий клас України у Жовтневій революції	2
Суярко Л. О. В. Скоробогатов. На астраханском направлении	1
Телегін Д. Я., Цеберко О. В. Історико-краєведческие записки	5
Ткаченко П. С. (Москва). Г. И. Щетинина. Университеты в России и устав 1884 года	11
Тхор В. І. (Ровно). А. П. Гришкевич. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. (Социально-экономическое исследование истории городов)	9
Хоменко В. Я. М. Клімко. Боротьба В. І. Леніна за єдність і чистоту партійних рядів (1920—1923 рр.)	7
Шабильдо Ф. М. О. В. Сухобоков. Славяне Дніпровського Левобережжя	9
Шевченко Ф. П. Шевченкознавство. Підсумки і проблеми	10
Шкварець В. П. (Тернопіль), Лановик Б. Д. (Тернопіль). Соціальні перетворення у радянському селі	11
Шморгун П. М. И. М. Пушкарева. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях	5
Шульга І. Г. (Вінниця), Кравець М. М. (Вінниця). Г. Я. Сергієнко. Декабристи та їх революційні традиції на Україні	6
Яковлев С. О., Вовк А. А. О. Г. Мітюков. Радянське архівне будівництво на Україні, 1917—1973 рр.	4

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Наукове життя

Хміль І. В. Створення координаційних рад з історії в АН УРСР	2
--	---

Відзначення 70-річчя першої російської революції

Корнілова В. О. (Харків)	2
Мороз В. К. (Львів)	2
Шарафутдінов Б. А. (Київ)	2

Відзначення 150-річчя повстання декабристів

Дзюба О. М.	2
Мартинюк А. І. (Львів). Науково-теоретична конференція у Львові	4
Радько В. Д. (Миргород), Петлюх П. П. (с. Хомутець Миргородського р-ну Полтавської обл.). Музей декабристів у с. Хомутець на Миргородщині	4
Редько М. Л. (с. Нова Басань Бобровицького р-ну Чернігівської обл.)	2
Шандра В. С.	2

* * *

Алексеева Н. І. 60-річчя І. І. Коломійченка	5
---	---

А. К. Київська міська наукова конференція старшокласників (секція історії)	6
Баран В. Д. Нові археологічні відкриття на території Української РСР	7
Безулік Т. В. Затвердження до друку VI тому багатотомної «Історії Української РСР»	8
Безулік Т. В. Затвердження до друку VII тому багатотомної «Історії Української РСР»	9
Безулік Т. В. Затвердження до друку II тому багатотомної «Історії Української РСР»	10
Білунов Б. М. (Ленінград), Макар Ю. І. (Чернівці). Всесоюзна нарада завідуючих кафедрами історії в Москві	3
Бруз В. С. Міжнародний семінар у Нью-Йорку	3
Бураков Ю. В. (Львів), Кріль О. П. (Львів), Патер І. Г. (Львів). Відзначення 40-річного ювілею революційних подій у Львові	7
Василенко А. С., Моренець П. А. Республіканський музей історії міліції у Києві	3
Василенко І. Х. Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР	6
Волкова А. П. Зустріч з читачами «Українського історичного журналу»	5
Воробйов В. В. Республіканський семінар-нарада ветеранів партії	1
В. С., Ф. Ш., Кундюба Д. І., Кріль О. П. (Львів). Відзначення 150-річчя повстання декабристів	3
В. С. Обговорення у Львові праці Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР	8
Гойло І. М. (Чернівці). Конференція читачів «Українського історичного журналу» в Чернівцях	8
Г. П. Захист докторської дисертації М. М. Лисенком	4
Дудко І. П. (м. Городня). Науково-практична конференція ідеологічних працівників сусідніх районів Чернігівщини, Брянщини і Гомельщини	6
Жученко І. Я. Відзначення 50-річчя В. М. Нем'ятого	12
Зінченко Ю. І. Міжнародні наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними науковими установами в 1975 р.	7
Ілюшина Л. І. (Одеса). Науково-теоретична конференція в Одесі	7
Кабачек В. М. (Харків). Конференція читачів «Українського історичного журналу» у Харкові	3
Калениченко П. М., Марахов Г. І., Проценко В. Й. (Ровно). Вшанування І. І. Мінца, Г. Л. Нікольнікова, Г. М. Шевчука з нагоди їх ювілеїв	4
Кізченко А. Ф., Хланта О. В. (Ужгород). Радянсько-чехословацький симпозиум «Формування і розвиток співдружності соціалістичних країн»	1
Козак В. М. (Харків). Вшанування проф. С. І. Сидельникова з нагоди його 60-річчя	6
Коржова Н. В. Республіканська нарада з координації наукових досліджень у галузі історичних наук	7
Кривоніс В. М. Конференція молодих учених в Інституті історії АН УРСР	5
Кріль О. П. (Львів). Семінар архівістів у Львові	2
Крутиков В. В. (Дніпропетровськ), Липовська Т. Д. (Дніпропетровськ). Науково-теоретична конференція у Дніпропетровську	8
Кузнецов В. І. Спільна читачька конференція журналістів	9
Л. Т. Захист докторської дисертації С. В. Кульчицьким	6
Маковійчук І. М., Заремба С. З., Корнілова В. О. (Харків), Федоров Є. В. (Харків). Вшанування А. Д. Скаби, К. І. Стецюк і О. О. Воскресенського з нагоди їх ювілеїв	3
Невмержицький М. П. (Кременчук). Кременчуцький історико-краєзнавчий музей	11
Н. К. Наукова конференція з проблем регіональної історіографії	1
Павленко В. В. Премія імені Д. З. Мануїльського за книгу «На магістралях дружби і братерства»	6
Пашковський Л. О. (Сімферополь). Конференція читачів «Українського історичного журналу» у Сімферополі	6
Петухов М. Я. Головна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР» про завдання підготовки томів у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України	12
Пінчук Ю. А., Фашевський М. І. Спільна нарада Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук УРСР у Києві	6
Плющ М. Р. Захист докторської дисертації	9
Присудження Державної премії СРСР 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР»	12
Румянцева В. В. Обговорення українськими та білоруськими вченими рукопису колективної монографії про українсько-білоруські зв'язки	6

Сарбей В. Г., Кондрацький А. А. Історичні знання — молоді	11
Сарбей В. Г. Всесоюзна історіографічна конференція	12
Смолій В. А. Зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з білоруським ученим	9
Теми кандидатських дисертацій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	1, 2, 3, 6, 9
Трусевич С. М. (Львів). 90-річчя з дня народження академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича	9
Хворостяний І. М., Несук М. Д. 50-річчя з дня народження С. М. Пархомчука	2
Хміль І. В. Наукова конференція, присвячена 70-річчю першої російської революції	1
Хміль І. В. Загальні збори Академії наук Української РСР	6
Шаталіна Є. П. Наукова конференція «Радянська жінка — активний будівник комунізму»	2
Щедріна Д. С. Семінар хранителів фондів партійних архівів	9
Юрченко А. В. Зустріч співробітників Інституту історії АН УРСР з акад. О. Л. Нарочницьким і проф. В. О. Куманьовим	6
Яковенко В. М. (Львів). Ювілей Інституту суспільних наук АН УРСР	9
Яковенко В. М. (Львів). Вручення колективу Інституту суспільних наук АН УРСР Почесної грамоти Президії Верховної Ради УРСР	11
<u>Ганевич Іван Васильович</u>	7
<u>Компанієць Іван Іванович</u>	1
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1976р.	12

ПОПРАВКА

У № 10 «Українського історичного журналу» за 1976 р. на стор. 24 у 5 рядку зверху слід читати: «...охорону суспільної і особистої власності».

НОВІ КНИГИ

- Авангард трудового народу. З досвіду роботи партійних організацій України в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС.** Політвидав України, К., 1976, 262 с.
- БЕРЕЗОВЧУК М.** — Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень, Політвидав України, К., 1976, 149 с.
- БРАЖНИКОВ В.** — Народ — господар своєї країни, Політвидав України, К., 1976, 48 с.
- БРОДСКИЙ Р. М., ШУЛЬМЕЙСТЕР Ю. А.** — Сионизм — орудие реакции, изд-во «Каменяр», Львов, 1976, 152 с.
- БУРЛАК М. Г.** — Комунисти забезпечують успіх, вид-во «Прапор», Харків, 1976, 71 с.
- ВЛАСЕНКО С. К.** — XXV з'їзд КПРС про становище в світі і міжнародну діяльність партії, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.
- ГЕРАСИМЕНКО А. А.** — Во главе трудового коллектива, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1976, 127 с.
- ЗАКУСИЛО О. М.** — Успіх, народжений в пошуках, вид-во «Карпати», Ужгород, 1976, 126 с.
- КАНДЕЛЬ В.** — Розкажи правду людям... (Нотатки журналіста), вид-во «Карпати», Ужгород, 1976, 88 с.
- КОВТУН А. И.** — В те довоенные годы, изд-во «Таврія», Симферополь, 1976, 176 с.
- Комуністична партія України — бойовий загін КПРС.** Вид. 2-е, доп. і перероб., Політвидав України, К., 1976, 143 с.
- КОРНІЄНКО І. Г.** — Экзаменатор — технічний прогрес, вид-во «Каменяр» Львів, 1976, 78 с.
- КРАВЧУК А. М.** — XXV з'їзд КПРС про актуальні питання аграрної політики партії, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.
- МИРОНЕНКО Г., ДУБОВИК В.** — Вогненні долі, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1976, 136 с.
- НЕЧАЙ В.** — На шляху національного розвитку і соціального прогресу, Політвидав України, К., 1976, 80 с.
- Обрії нових висот.** Збірник статей і нарисів, вид-во «Каменяр», Львів, 1976, 192 с.
- ОДИНЕЦ М.** — Наш добрый сосед и друг, Политиздат Украины, К., 1976, 199 с.
- ПАНЧУК М. І.** — Всеперемагаюча сила ленинських ідей, вид-во «Знання», К., 1976, 46 с.
- ПОНОЧОВНИЙ М. І.** — Союз серпа і молота. [Діяльність КПРС по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в умовах розвинутого соціалізму], вид-во «Знання», К., 1976, 46 с.
- ПРИЛЮК Ю.** — Духовний світ будівника комунізму, Політвидав України, К., 1976, 48 с.
- СОХАНЬ П. С.** — Очерки истории украинско-болгарских связей, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 291 с.
- СТОГНІЙ В. І.** — Актуальні проблеми організації соціалістичного змагання. [Соціально-психологічний аспект], вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.
- ТАРАТИН М. П.** — У боротьбі здобута воля, вид-во «Знання», К., 1976, 46 с.
- ТИХОНОВИЧ В.** — Все в ім'я людини, Політвидав України, К., 1976, 48 с.
- Українська РСР у цифрах у 1975 році.** Короткий статистичний довідник, вид-во «Техніка», К., 1976, 223 с.
- ШИШОВ О.** — В тенетах реакційних утопій, вид-во «Молодь», К., 1976, 79 с.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Рукописи приймаються редакцією в двох примірниках обсягом не більше 25 сторінок машинопису, надрукованих через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

Художній редактор *Б. В. Скрипа*

Головний редактор *Б. Ф. Прокіська, Т. М. Шендерова*

Коректор *В. Г. Ладава*

БФ 4112. Діагност. набір 29.X.1976 р. Підписано до друку 16.XII.1976 р. Формат 70×108^{1/2}. Папір аркт. № 2. Умовний друк. арк. 11,0. Облік вид. арк. 15,5. Тираж 6500 прим. Зам. К-73

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Революц. 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧЕСЬКІ ЖУРНАЛИ», № 12 (189), 1976, декабрь. На українском языке. Ежемесячный научный журнал Органа Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1967 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.